

Birey ve Toplum

Sosyal Bilimler Dergisi

Bahar 2021. Cilt 11 . Sayı 21

The logo for BİLSAM, featuring the word "BİLSAM" in a bold, sans-serif font. A diagonal line crosses through the letters "İ" and "L".

Altı Aylık Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Individual & Society
Cilt/Volume: 11 Sayı/Number: 21 Yıl/Year: 11
ISSN: 2146-4634 & E- ISSN 2148-2071

Sahibi / Owner
BİLSAM

Baş Editör / Editor in Chief
Fatma ZEREN (Prof. Dr., İnönü Üniversitesi)

Editörler / Editors
Çiğdem KIRANŞAN (Dr., İnönü Üniversitesi), Mehmet Barış YILMAZ (Doç. Dr., İnönü Üniversitesi),
Zehra YILDIRIM (Dr., Üniversitesi)

Yabancı Dil Editörü
Ümit YAKAR (Öğr. Gör., İnönü Üniversitesi)

Yazım ve Dil Editörleri
Nergis BİNGÖL (Dr., İnönü Üniversitesi)

Yayın Kurulu/ Editorial Board
Emin ÇELEBİ (Dr., İnönü Üniversitesi), Mustafa ARSLAN (Dr., İnönü Üniversitesi), Mustafa ÇEVİK
(Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi), Ebru Burcu YILMAZ (Dr., İnönü Üniversitesi), İlhan ERDEM
(Dr., İnönü Üniversitesi), Gökhan TUNCEL (Dr., İnönü Üniversitesi), Oğuzhan GÖKTOLGA (Dr.,
İnönü Üniversitesi), Musa ÖZTÜRK (Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Yılmaz DEMİRHAN (Dr. Dicle
Üniversitesi), Mehmet Emin BABACAN (Dr. İbn-İ Haldun Üniversitesi), Mohsen HABİBİ (Dr., Allame
Tabatabai Üniversitesi), Jamal Al SHALABİ (Dr., Hashemite-University-Zarqa), Ayman HAYAJNEH (Dr.,
Yarmouk University), Masood Nawaz KALYAR (Dr., GC University Faisalabad), Saed ENVARİ-ALLAME
(Dr., Tabatabai Üniversitesi), Saim KAYADİBİ (Dr., International Islamic University Malaysia), Merziyye
NECEFOVA (Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)

Danışma Kurulu / Advisory Board
Emin ÇELEBİ (Dr., İnönü Üniversitesi), Mustafa ARSLAN (Dr., İnönü Üniversitesi), Mustafa ÇEVİK
(Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi), Ebru Burcu YILMAZ (Dr., İnönü Üniversitesi), İlhan ERDEM
(Dr., İnönü Üniversitesi), Gökhan TUNCEL (Dr., İnönü Üniversitesi), Oğuzhan GÖKTOLGA (Dr.,
İnönü Üniversitesi), Musa ÖZTÜRK (Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Yılmaz DEMİRHAN (Dr. Dicle
Üniversitesi), Mehmet Emin BABACAN (Dr. İbn Haldun Üniversitesi), Mohsen HABİBİ (Dr., Allame
Tabatabai Üniversitesi), Jamal Al SHALABİ (Dr., Hashemite- University-Zarqa), Ayman HAYAJNEH
(Dr., Yarmouk University), Masood Nawaz KALYAR (Dr., GC University Faisalabad), Saed ENVARİ-
ALLAME (Dr., Tabatabai Üniversitesi), Saim KAYADİBİ (Dr., International Islamic University Malaysia),
Ahmet KARADAĞ (Dr., İnönü Üniversitesi), Hasan KAVRUK (Dr., İnönü Üniversitesi), Mehmet KÜBAT
(Dr., İnönü Üniversitesi), Mehmet ÖNAL (Dr., İnönü Üniversitesi), Hasan ÇİÇEK (Dr., Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi), Fatma ZEREN (Dr., İnönü Üniversitesi), Neslihan DERİN (Dr., İnönü Üniversitesi)

Sayı Hakemleri/Reviewers for this Issue
Abdullah Oktay DÜNDAR (Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi), Abdullah ÜNLÜSOY (Dr., İnönü
Üniversitesi), Abdülmecit CANATAK (Prof. Dr., Van Yüzüncü yıl Üniversitesi), Alper YILMAZ (Dr.,
İnönü Üniversitesi), Berna KARAGÖZOĞLU (Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi), Cansu
TUTUKUN (Dr., Bayburt Üniversitesi), Ferhat ÇİFTÇİ (Dr., Muş Alparslan Üniversitesi), Gülcan
KIZILÖZEN (Dr., İnönü Üniversitesi), Gülşen SAYIN (Dr., İnönü Üniversitesi), Hikmet DEMİRCİ (Dr.,
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi), Murat DÜZGÜN (Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi), Sadık
ÇALIŞKAN (Dr., İnönü Üniversitesi), Oğuzhan GÖKTOLGA (Doç. Dr., İnönü Üniversitesi), Ramilya
Yarullina YILDIRIM (Prof. Dr., İnönü Üniversitesi), Yakup YILDIZ (Dr., İnönü Üniversitesi), Zafer
AKBAŞ (Prof. Dr., Düzce Üniversitesi)

Yazı İşleri Md.
Recep ÖREK

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, Türkçe ve İngilizce dillerinde yılda iki defa (Haziran ve Aralık)
yayınlanan uluslararası katımlı, hakemli, disiplinlerarası akademik bir dergidir. Dergi'nin amacı tarih,
edebiyat, felsefe, ilahiyat, kamu ve sosyal bilimlerin ilgili diğer alanlarında özgün çalışmalarını yayımlamak
ve bu alanlardaki disiplinler arası çalışmalarını özel sayılarla teşvik etmektir. Dergide yayınlanan makalele-
rin bilimsel, fikri ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazıların tüm yayın hakları Birey ve Toplum
Dergisi'ne aittir.

Kapak & İç dizayn
Ahmet Yanar

Baskı

Step Ajans Matbaacılık Ltd. Şti., Göztepe Mah. Bosna Cad. No: 11 Bağcılar- İSTANBUL Tel: (0212) 446 88
46, Matbaa Sertifika No: 12266

Dağıtım

© BİLSAM Yayıncılık, Küçük Hüseyinbey Mah. Azizler 1. Sokak İstanbulluoğlu Konağı Malatya/Türkiye.
Mail: mu_arslan@hotmail.com, Tel: 00 90 422 323 69 80. Banka Hesap No: Türkiye Finans Katılım Bankası
Malatya Şubesi: 865245

Web: <http://bireyvetoplumdergisi.com>

© BİLSAM Yayıncılık, Malatya 2021

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

Sosyal Medya, Dil ve Edebiyat Nazmi AVCI / Damla TOPÇU	5	Social Media, Language And Literature Nazmi AVCI / Damla TOPÇU
Merhamet Ve Hukuk Arasında: Reis Bey İsmail SÜPHANDAĞI	27	Between Mercy And Law: Reis Bey İsmail SÜPHANDAĞI
Azerbaycan Edebiyatında Marş Türünün Gelişim Özellikleri Salide ŞERİFOVA	51	Features Of The Development Of The March Genre In Azerbaijani Literature Salide ŞERİFOVA
II. Haçlı Seferi ve I. Manuel Komnenos Dönemi Bizans-Haçlı İlişkileri Fatma İNCE	73	Byzantine-Crusader Relations In The Second Crusade And The First Manuel Komnenos Period Fatma İNCE
Babaların ve Büyükbabaların Çocuklarının Hayatına Katılım Durumları Nur ÖZYEŞER CİNEL / Fatma TEZEL ŞAHİN	97	Participation Of Fathers And Grandfathers In The Life Of Their Children Nur ÖZYEŞER CİNEL / Fatma TEZEL ŞAHİN
Karl Popper ve Yanlışlanabilirlik İlkesi Nuriye MERKİT	129	Karl Popper And Falsification Principle Nuriye MERKİT
Kanal İstanbul Projesinin Türk Lojistik Sektörüne Olası Etkileri İbrahim Atilla KARATAŞ	145	Possible Effects Of Kanal İstanbul Project On The Turkish Logistics Sector İbrahim Atilla KARATAŞ
Bosna Hersek'te Post-Yugoslav Dönemde Etnik-Ulusal Kurumsallaşmada Sosyal ve Politik (ve diğer) Dışlamalar Faruk HADŽIĆ	171	Social And Political (The Others) Exclusions Within The Post-Yugoslav Ethnonational Institutionalization In Bosnia And Herzegovina Faruk HADŽIĆ

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Haziran 2021

Yıl 11, Sayı 1, ss.05-26.

DOI: <https://doi.org/10.20493/birtop.860619>

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 25.01.2021

Kabul Tarihi: 07.04.2021

Journal of Individual & Society

June 2021

Year 11, Issue 1, pp.05-26.

Article Type: Research article

Submitted: 25.01.2021

Accepted: 07.04.2021

Atf Bilgisi / Reference Information

AVCI, N. & TOPÇU, D. (2021). Sosyal Medya, Dil ve Edebiyat, Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (1), 05-26.

SOSYAL MEDYA, DİL VE EDEBİYAT

SOCIAL MEDIA, LANGUAGE AND LITERAURE

Nazmi AVCI

Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Prof. Dr., Manisa Celal Bayar University, Faculty Of Science And Literature, Sociology.

e-posta: nazmi.avci@cbu.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1904-2353>

Damla TOPÇU

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

Süleyman Demirel University, Institute of Social Sciences Postgraduate Student

e-posta: damlatopcukars@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1594-6806>

Öz

Yeni iletişim teknolojileri ve bunların yanı sıra ortaya çıkan sosyal medya, toplumsal yaşamı önemli derecede etkilemektedir. Sosyal medyanın birçok alanı etkilemesi ve kendisinin de bu alanlardan etkilenmesi onu ilgi çekici hale getirmektedir. Sosyal medyanın dil ve edebiyat üzerinde de olumlu-olumsuz etkilerinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, sosyal medyanın dil ve

alışılmış edebiyat anlayışımız üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Sosyal medya aracılığıyla bilgiye kolay yoldan ulaşılabilmesi ve sosyal medyanın edebiyata bilgi kaynağı sağlaması edebiyat alanını olumlu etkilemektedir. Ancak bu durumda internet kaynaklı bilginin teyit edilmesi önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra sosyal medyanın popüler olması ve aynı anda birçok kişiye ulaşılmasına imkân sağlaması, yazar ve şairlerin dikkatini çekmektedir. Sosyal medya, bu yazarlar ve şairler ile kendine özgü bir dil ve edebiyat anlayışı geliştirmektedir. Bu durumda dil ve alışılmış edebiyat anlayışımızda kırılmalar yaşandığı görülmektedir. Sanal edebiyatın gerçek edebiyatın önüne geçmeye başlaması ile edebi ürünlerin, estetikten yoksun, gerçek okuyucu kitesinden uzak, basit ürünler olmaya başladıkları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Medya, Dil, Edebiyat, Yozlaşma.

Abstract

New communication technologies as well as the emerging social media significantly affect social life. The fact that social media affects many areas and that it is affected by these areas makes it interesting. It is seen that social media has positive and negative effects on language and literature. Therefore, in this study, it is tried to understand how social media has an effect on our understanding of language and literature. Easy access to information through social media and the fact that social media provides a source of information positively affect the field of literature. However, in this case, it is important to confirm the internet-based information. In addition, the popularity of social media and its ability to reach many people at the same time attracts the attention of writers and poets. Social media develops a distinctive understanding of language and literature with these writers and poets. In this case, it is seen that there are breaks in our understanding of language and usual literature. As virtual literature starts to take precedence over real literature, it is seen that literary products start to be simple products that lack aesthetics and are far from the real audience.

Keywords: Social Media, Language, Literature, Corruption.

GİRİŞ

Günümüzde sosyal medya, milyonlarca insanın rahatlıkla ulaşabileceği bir iletişim platformu sunmaktadır. Bu özelliği sosyal medyayı popüler hale getirmektedir. İnternetin popüler kullanım alanı olan sosyal medya, kültürden edebiyata, politikadan ekonomiye birçok alanı etkilemekte ve kendisi de bu alanlardan etkilenmektedir.

Sosyal medya, her türlü bilginin paylaşıldığı bir platform olmasından dolayı birçok kullanıcının odak noktası haline gelmiştir. Yazar ve şairlerin de odak noktası haline gelen sosyal medyanın, dil ve edebiyat üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Sosyal medyanın çok popüler olması, milyonlarca kullanıcıya sahip olması, sınır tanımayan özgürlük anlayışı ve birçok bilgiye ulaşılmasını kolaylaştırması gibi özellikleri yazar ve şairlerin ilgisini çekmiştir. Bu yönüyle edebiyatı etkileyen sosyal medya, kendine özgü bir dil ve edebiyat anlayışı geliştirmiştir. Sosyal medyanın bu kendine özgü dil ve edebiyat anlayışının Türkçe ve alışılmış edebiyat anlayışı üzerinde olumlu-olumsuz etkilerinin olduğu gözlemlenmektedir. Bu nedenle sosyal medyanın bilinçli kullanılması bu noktada önem arz etmektedir.

Dil ve kültür bir milleti oluşturan özgün değerler arasında yer almaktadır. Dilden ve kültürden beslenerek kişileri ve toplumu besleyen, estetik yargılarına, insanî sanatsal ihtiyaçlarına karşılık veren edebiyatın dili ve kültürü etkileyen her alandan kendisinin de etkilendiğini söylemek mümkündür. Sosyal medyanın günümüzde dil ve kültürün kendisini gösterdiği bir sahne olduğu göz önünde bulundurulduğunda edebiyata etkisi daha net anlaşılacaktır.

Sosyal medyanın Türkçe ve alışılmış edebiyatı etkilemesi, edebi ürünlerin hem biçimini hem de kalitesini etkilemektedir. Sosyal medya şair ve yazarlarının birçok kişiye ulaşmak ve dikkat çekmek adına ürünlerini hızlı ve özentisiz bir şekilde meydana getirmeleri, yabancı kelimeleri kullanmaları, ürünlerini basit ve estetikten yoksun bir hale getirmektedir. Bu durum, dilin ve edebiyatın yozlaşmasına, milli kültürümüzün zarar görmesine neden olmaktadır. Sosyal medya, kültürel unsurları olduğundan daha ileriye taşımak için kullanılırsa ya da sanal edebiyat

gerçek edebiyattan beslenirse milli kültür unsurlarımız yozlaşmaktan korunmuş olur.

Bu çalışmada; eleştirel bir bakış açısından hareketle sosyal medyanın kendine özgü dil ve edebiyat anlayışının, dilimiz ve alışılmış edebiyat anlayışımız üzerinde nasıl bir etki yarattığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmada teorik verilerden yola çıkılarak konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

1. İNTERNETİN POPÜLER KULLANIM ALANI: SOSYAL MEDYA

İnternet dünyada ve Türkiye’de 1995 yılından sonra yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla internetin 20-25 yıldır toplumsal yaşam içerisinde yer aldığı görülmektedir. İnternetin kullanılmasına olanak sağlayan cihazların icat edilmesi ve internetin kendi içinde gelişim göstermesi toplumsal alanda internetin kullanımını doğrudan etkilemiştir (Irak & Yazıcıoğlu, 2012, s.7). 21. yüzyılda teknolojinin gelişmesi ile yayılan medya, insanlara büyük kolaylıklar sağlamaktadır. İnternet aracılığıyla birçok bilgiye daha rahat şekilde ulaşılmasına olanak sağlanmıştır. Bilgiye ulaşımın kolay olmasının sebebi bir yerde bilginin paylaşımının da kolay olmasından kaynaklanmaktadır. Herkes her konuda istediği bilgiyi internet ortamına yayabilmekte, kullanıcılar da genellikle bilginin doğruluğu üzerinde düşünmemekte ya da araştırmamaktadır. Kişi, bilgi kirliliğinin yoğun olduğu bu ortamda ulaşılan bilgilerin doğruluğunu araştırmak, sorgulamak zorunda kalmaktadır. Bu bilginin sorgulanması, kritiğinin yapılması özel düşünme becerileri gerektirmektedir. Bu durumda medyayı doğru kullanan insanların yetiştirilmesi önem kazanmaktadır (Karadeniz & Özdemir, 2018, s. 251).

Tarihe sahip her unsur gibi internet de büyük değişimler yaşamıştır. Yahoo, Altavista, WebCraw gibi birçok arama motoru kullanılmış; 1998 yılında kurulan Google, bu arama motorlarını geri planda bırakmıştır. Sonrasında yaşanan teknolojik gelişmeler, sosyal medyayı gündeme getirmiştir. YouTube sitesinin kurulması ile sanal kimlikler sanal cemaatlere dönüşmüş, Facebook’un doğuşu ile sanal kimlikler sanal

dünyayla tamamen temas etmeye başlamıştır. Facebook ile sanal ve gerçek yaşam iç içe geçmiştir. Sosyal medyanın önemli mecralarından biri de Twitter'dır. Twitter'ı Facebook'tan ayıran özellik, Twitter'ın daha basit olması ve anında paylaşımı mümkün kılmasıdır (Irak & Yazıcıoğlu, 2012, s.14-20).

Medya, Türk Dili Kurumu sözlüğünde “*iletişim ortamı/ iletişim araçları*” karşılığı ile verilmektedir (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 25.08.2020). İnsanların zamansal ve mekânsal farklılıktan dolayı kuramadıkları iletişim medya ile mümkün olmaktadır (Anık, Kırık & Soncu, 2017, s.46). Alioğlu sosyal medyanın, “*insanların bilgiyi, haberi, içeriği nasıl paylaştığı, keşfettiği, okuduğu konusundaki değişiklikler*” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Ona göre sosyal medyanın yaygınlaşması, insanların mesleki, politik, kişisel alanlarda ilişkilerini güçlendirmelerine yardımcı olmaktadır (2013, s.256). İnternet ve sosyal medya, her türlü bilginin paylaşıldığı oldukça geniş bir iletişim platformudur. Bu platformda insanlar birbirleriyle haberleştikleri gibi sosyal paylaşım sitelerinde duygu ve düşüncelerini, isteklerini aktarma olanağı da elde etmektedirler (Kırık, 2013, s.86). Sosyal ağlar, bloglar, sohbet siteleri, anlık mesajlaşma programları gibi internet siteleri içerik ve bilgi paylaşımını mümkün kılmakta ve giderek artan sayıda insan da bu bilgi ve içeriklere ulaşma olanağına sahip olmaktadır (Öztürk & Talas, 2015, s.108). Sosyal medya ile farklı gruplar bir araya gelirken, toplumsal bilgi alışverişi de gerçekleşmektedir. Facebook, Instagram, YouTube gibi sosyal paylaşım siteleri ile görsel ve işitsel unsurlar paylaşılırken bilgi alışverişi de yapılmış olmaktadır (Anık, Kırık & Soncu, 2017, s.48).

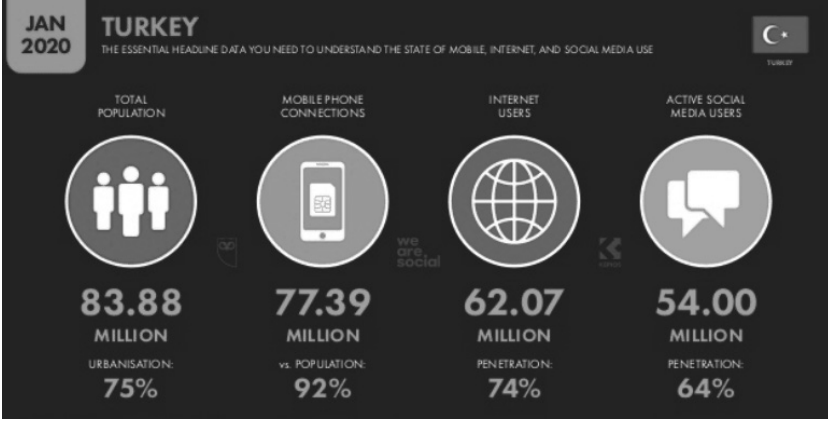
Kara'ya göre sosyal medyanın fonksiyonel dağılımı; sosyal ağ siteleri, fotoğraf ve video paylaşım siteleri, bloglar, mikro bloglar, sanal yaşam simülasyonları, wiki'ler ve sanal oyun simülasyonları olmak üzere yedi tanedir. Sosyal ağ siteleri, kişisel profil oluşturulmasına, tanıdık insanların davet edilerek bir grup oluşturulmasına, oyun oynamaya, üyelerin birbirlerine e-posta ve mesaj göndermelerine olanak veren bir uygulamadır. Google, Facebook, MySpace, LinkedIn popüler olan sosyal ağ siteleridir. Fotoğraf ve video paylaşım siteleri ise kişilerin, kendisinin

ya da başkasının oluşturduğu fotoğraf ve videoları paylaşabilmelerine olanak veren bir sosyal medya uygulamasıdır. YouTube ve Flickr başta olmak üzere Instagram da bu kategori içerisinde ele alınmaktadır (Kara, 2013, s.73-74).

Günlük siteler olan bloglar, kullanıcıların gönderilerini kronolojik olarak yayınlayan ve bunları video, ses ve fotoğraf ile destekleyen sitelerdir. Mikro bloglar ise insanların anlık olarak ne yaptıklarını başkalarıyla paylaşılmasına olanak veren bir sosyal medya uygulamasıdır. En popüler mikro blog servisi Twitter'dır. Kısa içeriklerin paylaşıldığı Twitter'da blog yazısı 140 karakter ile sınırlıdır. Sanal yaşam simülasyonları, fertlerin sanal dünyada ikinci bir yaşam sürmesini sağlayan, etkileşimin olduğu oyun siteleridir. Bu sitelerde gerçek yaşamın bir simülasyonu yaşamaktadır. Sanal oyun simülasyonları ise, tanıdık ya da tanımadık insanların birbirleriyle karşılıklı oyun oynadıkları, mesajlaştıkları, grup oluşturdukları sosyal ağ siteleridir. Kullanıcıların herhangi bir konuda bildiklerini ilgili konu başlığının altına yazmaları ile oluşan sayfalar da wikilerdir. Önde gelen wiki sayfaları Wikipedia ve Wikibook'tur (Kara, 2013, s.74-75). Wikiler, bilginin yayılmasını sağlayan en önemli sosyal medya uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır (Babür Tosun & Levi, 2010, s.102).

We Are Social 2020 raporunun sonuçlarına göre dünyada sosyal medya kullanıcısı 3.80 milyara ulaşmıştır. Dolayısıyla dünya genelinde her iki kişiden birinin sosyal medya kullanıcısı olduğu görülmektedir. Bu durum sosyal medyanın popüler hale geldiğini yansıtmaktadır. Facebook, 2.49 milyar kullanıcısıyla en çok kullanılan sosyal medya uygulamasıdır. Facebook'u 2 milyar kullanıcısı ile YouTube, 1.6 milyar kullanıcısı ile WhatsApp takip etmektedir. Türkiye, sosyal medya kullanımında dünya genelinde ilk 10'a girmiştir. Bu da Türkiye'de sosyal medya kullanıcısının oldukça fazla olduğunu göstermektedir. Şekil 1'de We Are Social 2020 raporuna göre Türkiye'de internet, sosyal medya ve mobil kullanıcı sayıları yer almaktadır (<https://dijilopedi.com> Erişim Tarihi: 31.08.2020):

Şekil 1. Türkiye’de İnternet, Sosyal Medya ve Mobil Kullanıcı Sayıları

Bu rapora göre Türkiye nüfusunun %74’ü (62 milyon) internet kullanıcısı, %64’ü (54 milyon) sosyal medya kullanıcısı, %92’si (77 milyon) ise mobil kullanıcısıdır. Dolayısıyla Türkiye’de sosyal medya, internetin popüler kullanım alanını oluşturmaktadır.

İnternetin popüler kullanım alanı olan sosyal medya zaman ve mekân ayırımını ortadan kaldırarak, sosyalleşmeye olanak sağlamaktadır. Toplumda yaşanan kopuk ilişkilere rağmen sosyal medyada ilişkiler süreklilik göstermektedir. Dolayısıyla sosyal medya, insanın sosyalleşmesini tamamlayan bir bileşen olarak görülmektedir (Öztürk & Talas, 2015, s.118). Yaşamın olduğu her yerde sosyallik ve sosyalleşme vardır. Sosyal medya ortamı da sosyalliğin ve sosyalleşme olanağının olduğu ortamlardır. Sosyal medyada kurulan arkadaşlıklar, atılan tweetler de sosyalleşme açısından önemlidir. Sosyal medya ağları içerisinde oluşturulan uygun bir zemin, etkileşim ve anlayış ile toplumsal norm ve değerler, davranışlar, kültürel öğeler bireye kazandırılabilir (Kara, 2013, s.79-81).

İnternet ve sosyal medya, tüm kesimler için birçok şeyi kolaylaştırmış, bilginin yayılmasını, haberleşmeyi, metinlerin dolaşımını, bir grup oluşturmayı problem olmaktan çıkarmıştır. Sınır tanımayan sosyal medya, geleneksellikte var olan kalıpları ortadan kaldırmıştır. Sosyal

medya, farklı grupları bir araya getirme, düşüncelerini ifade etme, paylaşım yapma gibi özelliklere sahiptir. Sosyal medyanın her şeyi kolaylaştırma özelliği birçok değişikliğin meydana gelmesine de neden olmaktadır. Sosyal medyada her türlü paylaşım çok hızlı yayılmaktadır. Ancak yapılan paylaşımların denetlenmemesi, sonuçlarının da neler olabileceğinin kestirilmemesine neden olmaktadır (Çakır, 2013, s.25).

Sosyal medya ile farklı coğrafyalardaki insanlar birbirleri ile iletişime geçebilmektedir. Bu yönüyle sosyal medya, topluma çeşitli imkânlar sunmaktadır. Sosyalleşme aracı olma özelliğini devam ettiren sosyal medyanın; yeni oluşumları, yeni arkadaşlıkları, yeni bilgileri olanaklı hale getirmesi, gözetlenme riskini arka plana itmiş, sosyal medya kullanımının devamlılığını beraberinde getirmiştir (Çakır, 2013, s.37-38). Ancak sosyal medyanın tüm kesimler –yıldırıncılar, ahlak yoksunları, suç işleyenlerin de içinde bulunduğu- tarafından kullanılması sosyal medyanın kötüye kullanılmasına da neden olabilmektedir. Bu durumda sosyal medya, tüm olumlu yönlerine rağmen topluma zarar vermek isteyenler tarafından kötüye kullanılacak bir imkânı da sunmuş olmaktadır (Lökke, 2018, s.49).

Sosyal medya, insanlara birçok fırsat sunmaktadır. İnsanlar bu fırsatları iyi değerlendirdiklerinde olumlu sonuçlar elde edilecektir. Aksi bir durumda ise olumsuz sonuçlarla karşılaşılacak ve milli kültür unsurlarımız zarar görecektir. Dolayısıyla sosyal medya ile yapılan paylaşımların -gelecek nesli de etkileyeceği göz önünde bulundurularak-dilimizin ve kültürümüzün yozlaşmasına müsaade etmeyecek şekilde düzenlenmesine özen gösterilmelidir.

2. SOSYAL MEDYADA DİLİN KULLANIMI

Dil, insanlar arasında iletişimi mümkün kılması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. İnsanların bir arada yaşamasının bir sonucu ve gereği olan dil, bir topluluğu millet yapan unsurlar arasında yer alması bakımından da önemlidir. Bir milletin devamlılığını sağlayan değerler; dil, din, örf, adet ve tarihtir. Bu nedenle dil, en güzel ve en etkili şekilde kullanılmalı, dilin yozlaşmasına müsaade edilmemeli

ve yeni nesiller bu dil şuurunu ile yetiştirilmelidir. Dil, kişinin kendisini ifade edişinin temel yapı taşıdır. Kişiler kendilerini ifade de güçlük çektikçe kaos artacaktır. Anlaşılmamanın verdiği travma, ötekileşme ve yalnızlık toplum içerisinde muhtelif problemlere sebebiyet verecektir (Bayar, 2016, s.428).

Bütün toplumlarda sözlü, yazılı ve sanal bir iletişimin var olduğu bilinmektedir. Bu iletişim türlerinin yoğun olarak kullanılması zamansal olarak farklılık göstermektedir (Alav, 2020, s.62). Örneğin, ilkel toplumlarda sözlü iletişim ağırlıklı iken günümüz dünyasında sanal iletişimin ağırlıkta olduğu gözlemlenilmektedir. Ancak kişinin kendisini daha iyi ifade edebileceği temel araç anadildir. Dilin öğrenilmesi ve etkili bir şekilde kullanılması için o dilde yazma, dinleme, konuşma ve o dilin dilbilgisi kurallarını öğrenme gibi alanlarda başarılı olmak gerekir. Bugün Türkçenin, hem yazıda hem de konuşmada doğru bir şekilde kullanılmadığı gözlemlenilmektedir. Bu durum okuma alışkanlığıyla ilgilidir. Okuma alışkanlığı olmayan birinin etkili bir şekilde konuşması ve yazması pek mümkün görünmemektedir (Bayar, 2016, s.429-432).

Yapısalcıların dilin yapısının insanları kısıtladığı görüşünün aksine Derrida, dilin insanları kısıtlamadığını belirtmektedir. O, dili yazıya indirger ve yazının insanları kısıtlayan bir iktidar olmadığını, aksine yazı ve dil yapısöküme uğradığında yazının dilden daha kalıcı olduğunu belirtmektedir. Dilin yazıya yansması olan metin bu noktada önemlilik arz etmektedir. Ona göre farklı kontekstler, sözcüklere farklı anlamlar vermektedir (Ritzer, Stepnisky, 2014, s.618). Bu durumda sosyal medyada kullanılan sözcüklerin de farklı anlamlar kazanmalarının mümkün olduğu ifade edilebilir. Dünya üzerinde dilin hayat bulmadığı hiçbir yer yoktur. Sosyal medyada da dil aktif olarak kullanılmakta hatta sosyal medya kendine özgü bir dil yaratmaktadır. Ancak sosyal medyada kullanılan dilin yabancı kelime ağırlıklı olması dilimize ve aynı zamanda kültürümüze zarar vermektedir. Dil, bir milletin bayrağından sonraki en önemli bağımsızlık göstergesidir. Dilin kaybedilmesi, kültürün ve bağımsızlığın kaybedilmesi demektir. Kültürün en önemli taşıyıcısı olan dil, sosyal medyanın etkisiyle yozlaşmakta ve kültürel iktidarın

el değiştirmesinde rol oynamaktadır. Dolayısıyla sosyal medyanın etki-
siyle konuşma diline ve sonrasında yazı diline giren yabancı kelimeler bir
zaman sonra dili esir almaya başlamaktadır (Kırık, 2012, s.1018-1028).

Günlük konuşma dili, sosyal medyada kullanılan kelime ve kavram-
lardan etkilenmektedir. Sosyal medyada kullanılan kelime ve kavramlar,
Türkçe ve İngilizce olabildiği gibi bir kısmı Türkçe bir kısmı İngilizce
de olabilmektedir. Sosyal medyada “tweet at-“, “sol frame”, “blog oku-“
gibi bir kısmı Türkçe bir kısmı İngilizce kelimeler daha fazla kullanı-
lmaktadır. Sosyal medyanın kendine özgü bir dilinin olması onu günlük
konuşma dilinden farklı kılmaktadır. Sosyal medyanın yoğun kullanı-
lması, sosyal medya dilinin çok daha hızlı bir şekilde benimsenmesine
neden olurken Türkçenin de yozlaşmasına neden olmaktadır (Bülbül
Oğuz, 2012, s.1164). Günümüzde insanlar, sosyal medyada duygu ve
düşüncelerini ifade edebilmek için emojiler kullanmaktadır. Emojiler
sosyal medyada küresel bir dil yaratmaktadırlar. Sanal göstergeler ola-
rak kabul edilen bu emojiler, dilin yeterli olmadığı zamanlarda kulla-
nılarak sanal bir iletişim gerçekleştirilmektedir (Anık, Kırık & Soncu,
2017, s.49-52). Bu durum da yine dilin gelişimini engellemekte ve bozul-
masına neden olmaktadır. Dilin bozulması edebiyatı ve edebiyat ürün-
lerini de olumsuz etkilemektedir.

Edebiyatın dile hâkim olmayı gerekli kılması, edebî ürün veren ki-
şilerin dili en iyi bilen kişiler olması gerekliliğini de ortaya çıkarmakta-
dır. Günümüzde bazı yazarlar dil hâkimiyetini göz ardı etseler de edebî
nitelikte ürünlerde dilin en iyi şekilde bilinmesi gerekmektedir. Edebî
ürünler bir dilin gücünü, derin anlamlarını içinde barındırmaktadır.
Dilin vitrini sayabileceğimiz edebî ürünün günümüzde farklı mecrala-
rın ve popüler kültürün getirdikleri sebebiyle kimi yazarlar tarafından
ihmal edildiği ve yozlaşmış bir dilin edebî ürünlerinin göstergesi ola-
rak kullanıldığı görülmektedir (Doğan, 2016, s. 27).

Bir millet için dilin devamlılığı ve yozlaşmaması önemlilik arz et-
mektedir. Bu durumda dile gereken özenin gösterilmesi gerekmektedir.
Dilin nasıl bir gelişim gösterdiği, o dilde meydana getirilen edebi

ürünleri etkilemektedir. Dolayısıyla sosyal medyada kullanılan dilin edebi metinleri etkilemesi de kaçınılmaz olmaktadır.

3. SOSYAL MEDYANIN EDEBİYAT İLE İLİŞKİSİ

Türk Dili Kurumu sözlüğünde edebiyat, “*olay, düşünce, duygu ve hayallerin dil aracılığıyla sözlü veya yazılı olarak biçimlendirilmesi sanatı, yazın*” karşılığı ile verilmektedir. (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 25.08.2020). Vefa Taşdelen ise edebiyatı şu şekilde anlamlandırır:

Edebiyat dediğimiz her bir anda, şiir, roman, öykü, deneme gibi türleriyle ‘metin’ kavramı aklımıza gelir. Edebiyat, metin yazma, sözü sevmek ve sürdürme, dünyayı dile çevirme ve dilde görme sanatı demektir. Edebiyatın varlık alanı ve nedeni, sözdür. Sözü dışında edebiyat susar, insan bilinci susar. (...) Edebiyatı sevmek, sözü, sözdeki varoluşu ve güzelliği sevmek demektir. (...) (Taşdelen, 2016, s.107).

Edebiyatın birçok alanla ilişkili olması sosyal medyada da kendine yer edinebilmesini sağlamıştır. Edebiyatın hem etkileyen hem de etkilenen konumda olması, dilin değişime uğraması gibi unsurlar, edebiyatın yeni değişimler içerisine girmesine neden olmaktadır. Teknolojinin gelişmesi, popüler kültürün güçlenmesi, özgürlükçü, demokratik ve modern bir sistem vadinin getirmiş olduğu yenilikler ile kutsallık atfedilen yazıdan her şeyin yazıldığı, yazının ve edebiyatın eskisi gibi kutsal olmadığı bir döneme doğru ilerlenmiştir (Doğan, 2016, s.110). Sosyal medya, toplumsal yaşamda kalıplaşmış gerçekliklere bakış açımızı değiştirmekle birlikte yeni gerçeklikleri, muhtemel yaşam biçimlerini, aklın bağımsızlığı gerçeğini de ortaya çıkarmaktadır (Altan, 2013, s.83-84).

Bir kültür içinde meydana gelen teknoloji, yine o kültür içinde anlam kazanmakta ve o kültürün bir parçası olmaktadır. Teknolojinin anlamlandırılması, içinde bulunduğu sosyal dünyanın değerleriyle gerçekleşir. Teknolojiyi anlamlandıran bu değerlerden biri de edebiyattır. Teknolojiyi anlamsal olarak tamamlayan edebiyat gibi sosyal bilimler, teknolojiye büyük katkı sağlarlar. Bu noktada teknoloji sadece bir aygıt olmaktan çıkmakta kültüre ve değerlere göre anlam kazanan, anlamlı bir nesne

haline gelmektedir. Dolayısıyla edebiyat, teknolojinin anlam dünyasının oluşmasına katkı sağlamaktadır (Taşdelen, 2016, s.102). Bu anlamlandırma ve tanımlama ilişkisinde alışveriş karşılıklıdır. Edebiyatın teknolojiye ve sosyal medyaya kattığı ruh gibi sosyal medyanın da edebiyatın dinamiklerinde değişikliklere sebebiyet verdiği söylemek mümkündür.

Sosyal medya, toplumsal yaşamın hemen her alanında etkisini göstermekte ve belirleyici olma özelliğini devam ettirmektedir. Toplumun en küçük birimi olan aileden edebiyata kadar her alanı olumlu-olumsuz bir şekilde etkilemektedir (Karakoç & Taydaş, 2013, s.220-221). Edebiyat ve sosyal medya arasında daha çok diyalektik bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Sosyal medya edebiyattan olumlu-olumsuz bir şekilde etkileniği gibi edebiyat da sosyal medyadan olumlu-olumsuz bir şekilde etkilenmektedir. İnsanın kendini gerçekleştirme, takdir edilme isteği gibi dürtüleri onu sosyal medyaya tevcih etmektedir. Sosyal medya ile tek bir yaşam üzerinden hareket etmek geride kalmakta; milyonlarca yaşam, ayrıntılı bir şekilde incelenmeden okuyucunun önüne sürülmektedir (Doğan, 2016, s.89). Sosyal medyanın denetim mekanizmasının olmayışı yazarların eserlerini özensiz bir biçimde okuyucularına sunmalarına olanak sağlamaktadır.

Sosyal medyada yazar, sınırsız bir bilgi olanağı ile karşılaşmaktadır. Ancak bu noktada yazarın, bilginin doğruluğuna ve gerçekliğine dikkat etmesi gerekmektedir. Kaynağı internet olan her bilginin –denetim mekanizması bulunmayışı göz önünde bulundurularak- teyit edilmesi önem arz etmektedir. İnternet ortamında bilgi kirliliğinin çok fazla olmasından dolayı buradaki bilgilerden hareketle hazırlanan ürünler hem yazarı hem de okuyucuyu yanıltabilme ihtimali olan kaynaklardır. “*Ruhsal deneyimlerini paylaştan bir yazar dahî, ruhunun deneyimlediklerinden haberdar olmadan aktarımda bulunamaz.*” (Doğan, 2016, s.33-34). Bu noktada deneyim çok önemlidir. Yazarın hangi platformda var olduğuna bakılmaksızın, kaynaklarının sahil olması, kaygısının sanat olması eserin edebî niteliği açısından oldukça önemlidir. Sosyal medya yazarının karşılaştığı en büyük problemlerden birisi kaynaklanma ve sahil bilgiye ulaşarak aktarma sorunudur. Sanatın ve estetik

kaygıların ortadan kalkarak, sanat yapmanın amacının popüler kültür ve kültürel iktidar öğeleri olduğu bir ortamda edebî ürünün niteliği de tartışma konusu olacaktır.

Taşdelen'e göre edebiyatın birbirini tamamlayan üç temel boyutu; yazar, eser ve okuyucudur. O, edebiyat ve sosyal medya ilişkisini bu üç boyut açısından ele almaktadır. Ona göre sosyal medya, esere ve yazara bilgi kaynağı sunması bakımından önemlidir. Ayrıca sosyal medya, okuyucuya yazar ve eser hakkında da bilgi sunmaktadır. Eser ve yazar hakkındaki yorumlara ulaşan okuyucu, eseri okuduktan sonra kendi düşüncelerini paylaşarak esere katkı sağlayabilmektedir. Sosyal medya, edebiyat ürünlerine ulaşmak için de büyük imkânlar sunmaktadır. Edebiyatın metin üzerine kurulu olmasından dolayı sosyal medya, metin ortaya çıkarmaya ve metnin okunmasına olanak tanıdığı müddetçe edebiyat alanına olumlu bir katkı sağlayacaktır. Tam tersi bir durumda ise edebiyat üzerinde olumsuz bir etki meydana getirecektir (2016, s.102-104).

Kendine özgü kuralları ve iletişim biçimleriyle sosyal medya, kalıplardan kurtulmayı, aynı olaylar, durumlar karşısında farklı duygu ve düşünceleri, farklı davranışları ortaya çıkarmaya çalışmaktadır (Gündüz, 2013: 137). Sosyal medya kullanıcıları, paylaşım sitelerinde paylaştıkları fotoğraf, video, metin vb. ile kendi istediklerini karşı tarafa aktarmaktadırlar. Dolayısıyla sosyal medyada herkes kendi imajını ortaya koymaya çalışmaktadır (Kaya, 2013, s.159).

Taşdelen'e göre, edebiyat, yazarını biçimlendiren, terbiye eden, olgunlaştıran, yolu ve yordamı belli olan bir disiplin alanıdır. *Edebiyatın eseri ve yazarı olgunlaştırma yönü sosyal medyada karşılanır mı?* Ona göre sosyal medyada iki satır yazı yazan insanlar, kendilerini meşhur yazar olarak görmektedir. Yazarların meşhur olduğu kesin ancak eserleri için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. Edebiyat alanının sabır gerektiren bir alan olması, eserin ve yazarın olgunlaşmasını sağlamaktadır. Ancak sosyal medyanın hızlılığı dolayısıyla eserin ve yazarın olgunlaşmasına müsaade etmediği söylenilebilir. Bunun yanında sosyal medyada gerçek ile kurgu, gazete yazıları ile edebi eserler birbirine karışmaktadır. Edebiyatçılar bu ortamda kendi gerçekliklerinden

uzaklaşmakta ve verimli eserler ortaya koyamamaktadır (2016, s.103). Kişisel görüşlerin paylaşıldığı sosyal medyada toplumsal yaşam göz ardı edilmektedir. Bu durumda edebi ürünlerin paylaşıldığı sitelerde de sosyal medya dilinin ve kişisel beğenilerin ön plana çıktığı ifade edilebilir

4. SOSYAL MEDYANIN BASİT EDEBİYATI VE DİLİ

Sosyal medyanın yaygın olarak kullanılması, dilde yozlaşmalara neden olmaktadır. Bu durumdan edebiyat da etkilenmektedir. Sosyal medya, dili, sınırlı olmayan yapısı ve kuralları ile kendine özgü bir edebiyat anlayışı meydana getirmektedir. Yaşamın hemen her alanını etkileyen sosyal medyadan edebiyatı soyutlamak imkânsızken sosyal medyanın içeriğini yönetmek daha mümkün görülmektedir. Dolayısıyla Facebook, Instagram, Twitter gibi sosyal alanlarda kişilerin ve paylaşımların denetlenmesi zor olacağından gerçek edebiyattan internet üzerinden faydalanmak isteyenler için e-dergi şeklinde internet siteleri tercih edilebilir. Bu şekilde gerçek edebiyatın sanal karşılığı da ortaya konulmuş olacaktır (Doğan, 2016, s.116).

Edebiyatın temelinde metin vardır ve metin olmadan edebiyat olmaz. Metnin varlık değerini kaybetmesi dil ve edebiyatta kırılmalara neden olurken, okuyucu anlayışını da değiştirmektedir. Dolayısıyla metin-dil-edebiyat ve okuyucu arasında bir bağ söz konusudur. Sosyal medya, bu metin-dil-edebiyat-okuyucu arasındaki bağı koparmakta ve yeni bir yazım türü ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, edebiyatın kırılma yolunda olduğunu göstermektedir. Sosyal medya aracılığıyla edebiyat, estetik anlamda farklı bir boyut kazanmaktadır (Taşdelen, 2016, s.107).

Tüketim toplumu içinde bulunmamız sanatı tüketilen ve pazarlanan bir nesne haline getirmektedir. Para kazanmak için hızlı yazılan ve basılan ürünlerin kalitesiz ve basit olduğu görülmektedir. Bu durum edebi ürünlerin amacını saptırmaktadır. Çok satmak ve çok kazanmak amacıyla yazılan bu ürünler, popüler olmanın basitliğini de ortaya koymaktadır. Sosyal medyada edebiyat varlığını devam ettirirken kaliteli ürünlerin basitleştirildiği görülmektedir. İlk olarak sosyal medyada bir blogta yazmaya başlayan yazarlar sosyal medyadaki gidişatlarından

yola çıkararak kitap yazmaya, yeni ürünler ortaya koymaya başlamaktadır. Ancak sosyal medyada yazılan edebi ürünlerin, gerçek anlamda kitap ve derginin yerini alamayacağı aşikârdır. Sosyal medyada kalitesiz ve basit ürünlerin yaygınlaşmasını engellemek amacıyla gerçek edebiyat sosyal medyaya taşınmalıdır (Doğan, 2016, s.27-31).

Dergilerde ve kitaplarda kendi yeteneklerini ortaya koyamayan yazarların sosyal medyada kendilerini gösterme fırsatı elde ettikleri görülmektedir. Dergi özelliği taşıyan internet sitelerinin okuyucu kitlesi oldukça fazladır. Sosyal medyanın bu özelliği, yazarlar tarafından çekici bulunmaktadır (Doğan, 2016, s.47). Yayınevleri tarafından kabul edilmeyen yazar ve şairler, sosyal medyada bu fırsatı elde etmektedir. Bu noktada bir kolaylık sağlayan sosyal medyanın yazar ve şairleri, yayınevlerinin tekeline kurtardığı bir gerçektir. Ancak bu durum isteyen herkesin kendisini yazar ve şair olarak sunduğu gerçeğini de ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla sosyal medya, yazarlara ve şairlere eserlerini basma, bilgi toplama gibi konularda olanak sağlarken, yaratıcılığın yok olması, intihalin artması gibi durumlara da neden olmaktadır (Çelebi, 2015, s.50-52). Edebiyat eserleri kalıcılığı esas almaktadır. Ancak sosyal medya, kalıcılığı hedeflememekte, gününbirlik bir tüketim ve alışkanlık alanı sunmaktadır. Sosyal medya, popülerliği ön plana çıkarmakta ve herkes bu popüler olanın peşinden gitmektedir. Sosyal medyada hızlı bir şekilde tüketilen, popüler olan ama estetik değeri olmayan eserler ortaya koyulmaktadır. Dolayısıyla sosyal medyada sanat değeri yüksek olan edebi ürünlerin ortaya koyulmadığı görülmektedir (Taşdelen, 2016: 105).

Sosyal medyada kendine bir yer edinen edebi türlerden biri şiirdir. Sosyal medyayı veya interneti kullanarak şiirlerini yayımlayan amatör ya da usta şairler, şiirlerini toplu hale getirmeden kısım kısım yayımlamakta; yapılan eleştiriler doğrultusunda şiirlerini düzenlemekte ve bir araya getirmektedir. Dolayısıyla böyle bir durum şiirin araçsal mantığına, okunabilirliğine, eleştirilebilirliğine ters düşmektedir. Sosyal medyada yer alan beğenme linklerinin de doğru bir ölçüt olduğu konusu tartışmalıdır. Çünkü şiiri beğenen kişilerin şiiri okuyup okumadığı, üzerinde düşünüp düşünmediği belli değildir. Ayrıca yapılan yorumların

çoğunun şiire değil şairin kendisine yapıldığı görülmektedir. Sosyal medyanın edebi ürünlerin yayımlanmasında kullanılması; metnin oluşturulmasını, okuyucuya ulaştırılmasını, değerlendirilmesini farklı boyutlara taşımıştır (Çelebi, 2015, s.47-48).

Sosyal medyada en çok görülen şiir paylaşımlarının Facebook ve Twitter gibi paylaşım sitelerinde yer aldığı görülmektedir. Bu paylaşım sitelerinde şiir geleneğinde yer alan basılı şiirlerin paylaşıldığı ya da yeni türde şiirler yazıldığı görülmektedir. Basılan şiirlerin paylaşılması şiirin ve şairin tanınmasına olanak sağlarken şiire ve şaire yönelik özensiz ve kuralsız bir tutum sergilendiği de görülmektedir. Ayrıca basılı şiirler paylaşılırken şiirin tamamının verilmediği, hatta bazen de şiirin bazı kısımlarının değiştirildiği ve şairin adının da geçmediği görülmektedir. Dolayısıyla şiirin ve şairin haksızlığa uğradığı bu paylaşımlardan anlaşılmaktadır (Çelebi, 2015, s.107).

Sosyal medyada yer alan yazarların meşhur olmalarına rağmen kaliteli ürün vermeyen, dile hâkimiyeti olmayan, sadece sosyal medyada beğenilen, basılı ürünleri olmayan yazarlar oldukları görülmektedir. Sosyal medyada yazılan metinler, dergilerden daha fazla okunma oranına sahiptirler. Bu durumdan dolayı sosyal medyada meşhur olan yazarlar, dergiler tarafından yazar kadrosuna davet edilirken, dergide yazan yazarlar, daha fazla kitleye ulaşmak amacıyla iyi edebi sitelerde kendilerine yer edinmeye çalışmaktadırlar (Doğan, 2016, s.34). Sosyal medya ile edebiyat ürünleri birçok kişiye ulaştırılmış olsa da sosyal medya edebiyatı niteliksizleştirmektedir. İnsanlar sosyal medyadaki edebiyat ürünlerini takip etmekle yetinmektedir. Okuma yapma zahmetinde bulunmayan bu insanlar kendi duygu ve düşüncelerini de bu metinlerden kopyala yapıştır yaparak ifade etmektedirler (Metin & Danış, 2017, s.214). Dolayısıyla sosyal medyanın üşengeç insanlarla dolup taşıdığı, edebiyatın ve dilin sosyal medyanın popülerliği karşısında basitleştiği söylenilebilir.

Sosyal medya, edebi ürünlerin yazılma şekillerini de değiştirmiştir (Çelebi, 2015, s.48). Sosyal medya yazarları daha önce denenmemiş yeni yazım tekniklerini ürünlerinde kullanmaya başlamışlardır. Birden

çok yazarın sosyal medya aracılığıyla bir araya gelerek roman yazmaları, 140 karakterden oluşan “tweet”ler, az sayıda kelimededen meydana gelen şiirler, fotoğraftan ya da resimden yola çıkılarak yazılan metinler gibi daha birçok teknik denenmiştir. Bu teknikler edebiyatın daha önce tecrübe edinmediği tekniklerdir (Doğan, 2016, s.37).

Geçmişin tüm kısıtlayıcı kalıplarına sosyal medya ile bir son vermeye çalışılmıştır. Sosyal medyanın sonsuz özgürlük alanı olarak görülmesi ve bunun tüm toplumsal yaşama indirgenmesi, toplumsal ilişkilerin değerini azaltmaktadır. Bu da ruhunu toplumsal yaşamdan alan edebiyat alanında kırılmalara neden olmaktadır (Babacan, 2016, s.29). Baudrillard’ın iletişim araçlarına bakışı bu konuyu özetler niteliktedir. Baudrillard’a göre iletişim araçları, toplumsallaşmayı değil bireyselleşmeyi ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla iletişim araçları, diğer bir ifade ile sosyal medya, gerçek anlamda toplumsallığı eriten bir araç olarak görülmektedir (Göker, 2015, s.409).

Teknolojideki gelişmeler özellikle internet teknolojileri, düşsel dünya ile gerçek dünyayı bir araya getirerek sanal bir dünya kurmaktadır. Gerçek dünya ile yarış içerisine giren bu sanal dünya, sosyal medya aracılığıyla giderek büyümekte ve gerçek dünyanın önüne geçmektedir. “İnsanlar kendi gerçeklerini bu sanal dünya üzerinden gerçek dünyaya yansıtır.” Bu şekilde insanların daha fazla bireyselleşmeye doğru ilerledikleri görülmektedir (Kuyucu, 2013, s.37). Edebiyat da giderek artan bu bireyselleşmeden nasibini almaktadır. Sosyal medyanın herkes tarafından bilinen bir alan olması ve geniş bir katılımcı sayısına sahip olması bireyi etkilemektedir. Genellikle tanıdık insanlardan oluşan sosyal medya, sanal olması dolayısıyla bilginin doğru olup olmaması gibi birtakım endişeler de taşımaktadır (Gündüz & Pembecioğlu, 2013, s.250-251).

Sosyal medyada metinlerin tamamının paylaşılmaması, görselin ön plana çıkarılması sözün varlığını zayıflatmıştır. Şiirin giderek dijitalleştiği; kâğıdın yerini ekranların aldığı, sözün görsel semboller ile anlatıldığı bir anlayışa doğru ilerlediği görülmektedir (Çelebi, 2015, s.109). Russell Jacoby (1996)’nin şu ifadeleri edebiyatın günümüzdeki konumunu özetler niteliktedir:

...bir zamanlar üzerinde durulan sorunlar ve fikirler yalnızca sonradan gelenler yepyeni gibi öne çıksınlar diye gözden ve gönülden uzaklaşıyorlar. Bu sürecin her alanda yoğunlaştığı görülüyor. Toplum giderek artan bir hızla daha az anımsıyor. Zamanımızın göstergesi, düşüncenin modaya teslim olmasıdır. Geçmiş çok eski diye küçümsenirken, bugün en iyi diye göklere çıkarılıyor (akt: Babacan, 2016, s.29).

Sosyal medyanın kendine özgü dili ve edebiyat anlayışı, Türkçeyi ve alışılmış edebiyat anlayışını etkilemektedir. Edebiyatın basitleşmemesi, geçmişten gelen o estetik ruhunu kaybetmemesi ve her önüne gelenin ben yazarım-şairim diyerek edebi ürün ortaya koymaması için sosyal medyanın basit edebiyatına gerçek edebiyatın ruhu üflenmelidir. Bu şekilde hem dilin ruh bulduğu edebi ürünlerin hem de dilin kendisinin yozlaşmasının önüne geçilmiş olur.

SONUÇ

Gelişen iletişim teknolojileri ve bunun akabinde ortaya çıkan sosyal medya, toplumsal yaşamdaki bütün alanları etkilemiştir. Sosyal medya kullanıcısı insan olduğuna göre insanın ilgilendiği her şey de bu meceradan etkilenmiştir. Bu çalışmada üzerinde durulmaya çalışılan dil ve edebiyat alanının da sosyal medyadan olumlu-olumsuz etkilendiği görülmektedir. Sosyal medyanın edebiyata bilgi kaynağı sunması bakımından olumlu bir etkisi varken bireyselliği ve kişisel olanı ortaya çıkarması, ruhunu toplumdan alan edebiyat alanını ve edebi ürünleri olumsuz etkilemektedir.

Yeni iletişim teknolojilerinin ortaya çıkması ve popüler hale gelmesi, edebiyatı ve dili etkilemiştir. İnternetin popüler kullanım alanı olan sosyal medya, yayınevleri tarafından kabul görmeyen ve görse dahi çok fazla okuyucuya ulaşamayan yazar ve şairlerin ilgisini çekmiştir. Sosyal medyada yazarlar ve şairler popüler hale gelse de ortaya estetik değerden yoksun, dil hâkimiyeti olmayan, niteliksiz ürünlerin çıktığı görülmektedir. Bu durum dilimizin ve edebiyatımızın gelişimini olumsuz etkilemektedir.

Yazar ve şairler için birçok olanak tanıyan sosyal medya, kendine özgü dil ve edebiyat anlayışı ile dil ve edebiyat alanında kırılmalara neden olmaktadır. Sosyal medya metin-dil-edebiyat ve okuyucu arasındaki bağı koparmakta ve kendi sanal dünyasını toplumsal gerçeklikler üzerinde hâkim kılmaktadır. Ancak sosyal medyanın ucuz edebiyatı ve yabancı kelimelerden ibaret olan dili ne kadar ilerlerse ilerlesin gerçek anlamda kitap ve dergilerin yerini alamayacağı aşîkârdır. Edebiyat her şeyden önce hissetmektir; toplumu, doğayı, insana dair her şeyi. Bu nedenle kâğıtsız, metinsiz, eleştirisiz edebiyat yarım kalmaktadır. Edebiyat, teknolojiden ve onun getirilerinden etkilenmek yerine teknolojiyi ve onun özelinde sosyal medyayı anlamlandırmalı ve ona estetik değer yüklemelidir.

KAYNAKÇA

- Alay, O. (2020). Kitle İletişim Araçları Medya: Medyanın Birey ve Toplumsal Yapıya Etkileri. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Alioğlu, N. (2013). Genel İletişim, Sosyal Medya ve Sanat Pazarı. Sosyal Medya Araştırmaları I içinde (253-284). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Altan, H. A. (2013). Sosyal Medyanın “Kullanımlar ve Doyumlar” Haritası: Youtube, Facebook ve Twitter. Sosyal Medya Araştırmaları II içinde (77-116). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Anık, C., Kırık, A. M. & Soncu, A. G. (2017). Sosyal Medyanın Göstergebilimsel Dili: Emojiler, Online Academic Journal of Information Technology, 26(8), 41-54.
- Babacan, M. E. (2016). Toplumsal Derinlik, Sosyal Medya ve Gençlik, İnsan ve Toplum Dergisi, 6(1), 23-45.
- Babür Tosun, N. & Levi, E. (2010). Marka Topluluğu Yaklaşımında Sosyal Medyanın Kullanımı. İkinci Medya Çağında İnternet içinde (93-120). Filiz Aydoğan ve Aysen Akyüz (Der.). İstanbul: Alfa Yayınları.

- Bayar, N. (2016). Dil ve Toplum. Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu, 28-30 Nisan (2. Cilt), Bartın, 425-235.
- Bülbül Oğuz, B. (2012). Sosyal Medya Dilinin Görüntüsel Gösterge Boyutu ve Bunun Dile Etkisi, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkic, 7(4), 1157-1166.
- Çakır, M. (2013). Sosyal Medya ve Gösteri. Sosyal Medya Araştırmaları I içinde (11-68). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Çelebi, İ. (2015). Modern Türk Şiirinin Yeni Araçlarla İlişkisi (Sosyal Medya Örneği), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın.
- Doğan, R. S. (2016). Edebiyat Siteleri Çerçevesinde Sosyal Medya Edebiyatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Göker, G. (2015). **İletişimin** Mcdonaldlaşması: Sosyal Medya Üzerine Bir İnceleme, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkic, 10 (2), 389-410.
- Gündüz, U. & Pembecioğlu, N. (2013). Sosyal Medyanın Bilgi Tekrarına Geliştirilen Tepkiler. Sosyal Medya Araştırmaları I içinde (225-252). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Gündüz, U. & Pembecioğlu, N. (2013a). Sosyal Medya: Mizah, Muhalefet ve Direniş Pratikleri. Sosyal Medya Araştırmaları II içinde (55-75). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Gündüz, U. (2013). Toplumsal Hareketler, Sivil İtaatsizlik ve Sosyal Medya Yansımaları. Sosyal Medya Araştırmaları I içinde (133-154). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- <https://dijilopedi.com/2020-turkiye-internet-kullanimi-ve-sosyal-medya-istatistikleri/> (Erişim Tarihi: 31.08.2020).
- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 25.08.2020).
- Irak, D. & Yazıcıoğlu, O. (2012). Türkiye ve Sosyal Medya. İstanbul: Okuyan Us Yayınları.

- Kara, T. (2013). Sosyal Medya Endüstrisi: İnsan Toplum, Ekonomi. İstanbul: Beta Yayınları.
- Karadeniz, E. & Özdemir, M. (2018). Behiç Ak'ın Çocuk Kitaplarında Medya ve Sosyal Medya Eleştirisi, Özgün Araştırma Dergisi, 8(4), 250-264.
- Karakoç, E. & Taydaş, O. (2013). Toplumsal Dönüşüm Bağlamında Sosyal Medya ve Değişen Aile Kavramı. Sosyal Medya Araştırmaları I içinde (207-224). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kaya, A. (2013). Sosyal Paylaşım Ağlarının Kişilerarası İletişim Sürecine Etkisi Bağlamında Facebook. Sosyal Medya Araştırmaları I içinde (155-206). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kırık, A. M. (2012): Sosyal Medyada Gençlerin Dili Kullanımı ve Yozlaşma Problemi. International Symposium on Language and Communication : Research Trends and Challenges içinde (1017-1030). İzmir.
- Kırık, A.M. (2013). Gelişen Web Teknolojileri ve Sosyal Medya Bağımlılığı. Sosyal Medya Araştırmaları I içinde (69-102). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kuyucu, M. (2013). Sosyal Medyada Mahremiyet: Türkiye'deki Twitter Kullanıcılarının Mahremiyet Anlayışı. Sosyal Medya Araştırmaları II içinde (21-53). Ali Büyükaslan ve Ali Murat Kırık (Ed.). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Lökke E. (2018). Mahremiyet: Dijital Toplumda Özel Hayat. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Metin O. & Danış, M. S. (2017). Sosyal Medya “Kopyala-Yapıştır” Edebiyatçılığı. Akademik İncelemeler Dergisi, 2(12), 199-216.
- Öztürk, M. F. & Talas, M. (2015). Sosyal Medya ve Eğitim Etkileşimi, Zeitschrift für die Welt der Türken/ Journal of World of Turks, 1 (7), 101-120.

Ritzer, G. & Stepnisky, J. (2014). Sosyoloji Kuramları. Himmet Hülür (Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.

Taşdelen, V. (2016). Sosyal Medya ve Edebiyat. Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu, Bartın, 101-108.

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Haziran 2021

Yıl 11, Sayı 1, ss.27-49.

Journal of Individual & Society

June 2021

Year 11, Issue 1, pp.27-49.

DOI: [https://doi.org/ 10.20493/birtop.905073](https://doi.org/10.20493/birtop.905073)

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 29.03.2021

Submitted: 29.03.2021

Kabul Tarihi: 11.06.2021

Accepted: 11.06.2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

SÜPHANDAĞI, İ., (2021). Merhamet Ve Hukuk Arasında: Reis Bey, Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (1), 27-49.

MERHAMET VE HUKUK ARASINDA: REİS BEY

BETWEEN MERCY AND LAW: REİS BEY

İsmail SÜPHANDAĞI

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Asst. Prof., Mus Alparslan University, The Faculty of Arts and Sciences, Department of
Turkish Language and Literature

Eposta: i.suphandagi@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6199-3881>

Öz

Necip Fazıl Kısakürek, Reis Bey oyununda eşitlik vaadindeki hukuk ile “münferitlik unsuru” vaadindeki adaleti, merhamet üzerinden karşılaştırır. Eldeki delillere göre yönünü belirleyen hukuk, bilinçli ya da bilinçsiz çoğu zaman adaletten uzaklaşır. Nitekim eserin başkarakteri Reis Bey, somut delillere bağlı kalmak hususunda herhangi bir taviz vermez. Bunun sonucunda da yanlış karar verir. Bu durum, hakikatin merhamet üzerinden görülebileceğini açık etmedir. Eşitlik vaadinde olan hukukun da merhamete olan ihtiyacını gösterir. Necip Fazıl, hukuk ile adalet arasındaki gerilimi, merhamet üzerinden aşmaya çabalar. Ona göre merhamet, kişinin daima kendini suçlu görmesine doğru bir eğilimi ortaya çıkarır.

Böylece muhatabın haklı çıkabilme ihtimali gündeme gelir. Her ne kadar muhataba karşı koşulsuz merhamet duyma bir ütopya olarak görülse de bunun muhatabı anlamak noktasında bir duyarlılığa yol açtığı da görmezden gelinemez. Necip Fazıl'ın bu eseriyle hukuk içinde merhamete alan açma çabasında olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Necip Fazıl Kısakürek, Suç, Merhamet, Hukuk, Adalet

Abstract

Necip Fazıl Kısakürek focuses on the difference between the promise of equality in law and the promise to put the 'individuality element' of justice at the center of Reis Bey tragedy. The law, which determines its direction according to the available evidence, often moves away from justice, consciously or unconsciously. The main character of the tragedy, Reis Bey, does not make any concessions in terms of sticking to concrete evidence. Ultimately, Reis Bey admits that he had made the wrong decision because he could not look at it with mercy. In this respect, the law becomes an indirect obstacle before the realization of justice. For him, compassion reveals a tendency to always feel guilty. Thus, the possibility of the interlocutor to be justified emerges. Thus he opposite person's possibility to be right, always comes to the probability agenda. Although unconditional compassion towards the addressee is seen as a utopia, it can not be ignored that this causes sensitivity to understand the addressee. Accordingly, we can say that Necip Fazıl opened a door way for people to understand him through compassion.

Keywords: Necip Fazıl Kısakürek, Crime, Mercy, Law, Justice

GİRİŞ

Edebî metinler veya bunların da altında yer aldığı başlık olarak sanat, insanı talihi karşısında güçlü kılmanın bir imkânı olarak varlığını sürdürür. Bu yönüyle edebî metinler, daima bir maruz kalan olarak insanı anlamaya, çoğaltmaya, duyarlılığa ve sorumluluğa çağırır.

Bir insan hikâyesi üzerinden sosyal olguları tartışmaya açar ve böylece de onların yeni ufuklar içinden görülmesine imkân sağlar. Bir tür toplumsal uzlaşma metni sayılan hukuk ya da hukuklar ise örfi, dini, yazılı ya da sözlü olmak üzere farklı toplum ve kültürlerde, medeniyetlerde, insanlıkla birlikte var olan sistemler olarak görülebilir. Hukukun / hukukların neyi esas alarak inşa edildiği hususu da kültür ve medeniyetlerde, belirleyici gücün insana ve hayata bakış açısıyla paralel şekildedir. Modern hukukun, temelde “eşitlik” vaadiyle kendini var ettiği söylenebilir. Bu durumda hukuk, herhangi bir şekilde haksızlığa uğramış ya da suç işlemiş birini hak ettiğiyle buluşturmak olarak tanımlanabilir. Kişiyi hak ettiğiyle buluşturmak yönünde hukukun, mevcut delillerden hareket ettiği, haklı ile haksız eldeki delillere göre ayrıştırdığı, bundaki esas iddiasının ise muhataplarına eşitlik vaadi olduğu görülür.

Tarih boyunca insanın huzuru ve saadeti adına merhamet, hukuk ve adalet arasında da bunlardan birinin lehine olacak şekilde bazı değerlendirmeler hep olagelmıştır. Merhameti önceleyenlerin insanın tabii olduğu ya da olması gerektiği kanunları bütünüyle devreden çıkartmak istedikleri elbette söylenemez. Merhametin hukuka müdahil kılınması yönündeki talebin esas itibarıyla, adaletin tahakkukuna dayandığı söylenebilir. Bununla birlikte merhametin insanı ihtiraslarından ve iktidara meyilli yıkıcı ve yıpratıcı doğasından feragat çağırıldığı görülür. Çünkü bilinçli ya da bilinçsiz, bir insanı suç işlemeye iten yığınla sebebi görmezden gelmek, yazara göre adaletle örtüşmez. Nihayetinde yazar, herkesi, kendinde olanı sorgulamaya çağırır (Kısakürek, 2010, ss. 81-82): “Çocuklar *insana acıyın! Kendinizden başka kimsede suç aramayın... Kadın güzelliğini, banka parasını, memur insafsızlığını, kanun idraksizliğini muayeneden geçirsin!*” Suça itici nedenlerin ağırlığı karşısında bütünüyle masum kalabilmenin zorluğunu gösteren bu bakış açısı, esasında suçluyu anlamaya yönelik bir girişim olarak dikkat çeker. Bu yönüyle Necip Fazıl’ın merhamet söylemi bir tür anlama faaliyeti. Adeta insan bütünüyle anlaşıldığında tümüyle bağışlanabilir olacaktır. Suçu hep kendinde arama eğilimi, tabii seyrinde suçlu addedilen kişiyi muhtemel haklılık içinde görmeye vardırır.

1. Edebiyat ve Hukuk

Edebiyat ile hukuk arasındaki ilişki sanıldığından köklü ve etki-leyicidir. Edebiyat değerleri tartışır, sorgular, insanın eğilimlerini özgürleşmeye doğru kılar. Hüseyin Cahit'in, Servet-i Fünun dergisinin 1901 tarihli 553. sayısında derginin kapatılmasına sebep olan "Edebiyat ve Hukuk" başlıklı 'çeviri' yazısı bu iki alanın birbiri üzerindeki etkisine değinir. Yazıda hukukun edebiyat üzerindeki etkisine örnek olarak Fransa'daki boşanma yasağı gösterilir. Molier'in oyunlarındaki aldanmış kocalar, dramlardaki mutsuz kadınlar, boşanma yasağı yüzünden mağduriyet yaşayan karakterler olarak görülür. Boşanmanın yasal hâle gelmesiyle birlikte edebî eserlerde de bu konulara değinilerde değişiklik olacağı belirtilir (Topuzkanamış, 2014, ss. 9): "İzdivaç Fransa'da gayr-i kabil-i infikâk bir rabita olduğu sıralarda tiyatro muharrirlerinden, romancılarından birçoğu, birbirleriyle imtizaç edemedikleri hâlde talakın 'adem-i mevcudiyetinden nâşi birbirine ilelebet merbut kalan biçarelere acırlar, onları tuğyana sevk ederlerdi. Zina bu üdebanın kalemleri altında şairane bir şey, takbih edilmeyecek bir hâl oldu. Çünkü bazı ahvalde âdeta mazur oluyordu. Hâsılı o vakitler buhran-ı izdivacın tevlit ettiği eserlerin birçoğu talak lehinde ya doğrudan doğruya ya bilvasıta birer müdafaa-nameden ibarettir... Zevc ile zevceden her birinin, izdivac gayr-i kabil-i tahammül bir hâle geldiği zaman akd-i nikâhı fesihte muhtar olmaları lüzumunda en çok ısrar etmiş üdebadan biri olan Aleksandır Dumazade şu satırları yazıyordu: 'Mecalis talakı kabul edecek olursa tiyatromuz birdenbire ve tamamıyla tebeddül edecektir. Molyer'in aldanmış kocaları, dramlarımızın bedbaht zevceleri sahne-i temaşadan kalkacaktır. Çünkü bu eserler nikâhın gayr-i kabil-i fesih olması esası üzerine ibtina ederler."

Edebiyat yargulamaktan ziyade anlamaya meyillidir. İnsan eylemlerinin ardındaki saikleri görmeyi umar. İnsan adeta bir mazeretler toplamıdır. Anlamanın merhamet etmek olduğuna ilişkin esaslı vurgu da bu bakış açısına dayanır. İnsanın zayıf yanı, hayatla kırılğan teması, kendine ve topluma yabancılaşması, çaresizliğine yenik düşmesi, en derinde gizli yetenek ya da güçlerinin açığa çıkması, kendini gerçekleştirme gibi hususlar, edebî metnin anlaşılır kılmayı umduğu meselelerden

bazılarıdır. Başka ifadeyle edebiyatın ufku insanı anlamaya doğrudur. Hukukun hedefi ise “toplumsal düzendir” (Üçüncü, 2016, ss. 354). Yasa, üzerinde uzlaşa sağlanmış yazılı veya sözlü bir metin olarak haklılık ile haksızlık arasındaki ayrıma odaklanır. İkisinin de dil ile özel ilişkisi vardır ve ikisi de hikâyeye dayanır. Edebiyatta hikâyeye, insanı insanda çoğaltmanın bir imkânı olarak değer kazanır. Hukukta ise haklılık ile haksızlık arasındaki ayrımın vazgeçilmezi olarak bizzat gerçeklik değeriyle öne çıkar. Diğer taraftan edebiyat büyük oranda kurmacaya yaslanırken hukuk bizzat yaşanmış gerçeğe yaslanır. Hatta o, haklılık, haksızlık ayrımında nesnesi kıldığı hikâyenin gerçeklikle ilgisini, en ufak bir ayrıntıyı bile gözden çıkaramayacak şekilde kurmak zorundadır. Edebiyatla hukuku birbirine içten dikişlerle bağlı kılan unsur da burada yatar. Kuşkusuz edebiyat, hukuka çeki düzen verme niyetinde ve amelinde değildir (Çelik, 2015):*“Edebiyatçı hiçbir zaman, “Toplumsal hayat şöyle düzenlenmeli, hukuk normları bu biçimde oluşturulmalı,” demeyecektir ya da eserlerini edebiyat dışı alanlarda kullanılmaya müsait “somut vak’alar” yaratmak için yazmayacaktır. Ama edebi yapıtlar nele- rin insanı insanlıktan çıkardığını, karakterlerin nasıl aşındığını, farkında olmadan nasıl bir dünya görüşünü içselleştirmeye başladığımızı görmek isteyenlere –bunlara hukukçular da dâhildir elbette– her zaman kılavuz olacaktır.”* Ne var ki insanlığın hikâyesinin başlamasıyla birlikte, ben ile sen’in karşı karşıya geldiği andan itibaren ister sözlü ya da yazılı, isterse örfi ya da mitik, isterse doğal ya da sun’i bir yasa, bilinçli ya da bilinçsiz devreye girer. Burada yasayı oluşturan ana unsur, insanın bütün bir benlik şuuru, bununla ilgili olarak onuru, hürriyeti; adına ne denilirse denilsin insanda kendini karşısındakine karşı var kılma eğiliminin gerektirdiği bütün bir var oluşsal gerçekliğidir. Burada esas itibariyle önem arz eden husus, yasanın insana içkinliğidir. İnsanın, soyutluk ve genellik içeren hukukî normlara ulaşmasında öyle ya da böyle bu içkinliğin payı görmezden gelinemez. Hukuk böylece insanı, tarihsel koşullara, kültür ve inançlara bağlı olarak biçimlendirilmiş normlar sisteminde ele alır. Bu noktada edebiyatın da insana içkin yasalar ufkunda bir ben-sen ilişkisi kurduğu, kurmaca metnin bütün bir karmaşık ilişkilerini düzenlediği görülebilir.

Reis Bey oyununda Necip Fazıl Kısakürek, hukukun kendi içindeki açmazlarını merhamet üzerinden aşmaya çabalar. Esasında hukuk ile adalet arasında bir ayrımı dolaylı ve doğrudan öne çıkaran yazar, hukukun eşitlik vaadi ile herkese hakkı olanı verme anlamında adaletin “münferitlik unsurunu” karşı karşıya getirir. Eldeki delillere göre hukukî anlamda verilmiş bir kararın her zaman adaletli olamayacağı fikri ana tema olarak ortaya konulur. Necip Fazıl, hukuk ile adalet arasındaki gerilimde, herhangi birini doğrudan suçlama ya da savunma eğilimi içine girmez. İnsani zaafaların yol açtığı kimi hataların üstesinden ancak merhametle gelinebileceğini vurgular. Hukukun somut delillere göre hareket etmesinin gerekli fakat yeterli olmadığı kanaatinde dir. Nitekim hukukun da nihai hedefi “münferitlik unsurunu” merkeze alan adalete ulaşmaktır. Adalet, “*yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, türe*”, hukuk ise “*toplumu düzenleyen ve devletin yaptırım gücünü belirleyen yasaların bütünü, tüze*” (tdk.gov.tr: 2020) anlamlarını içerir. Buradaki adaletin, hukukun mutlak uygulandığı bağlamında ele alındığı görülür. Necip Fazıl’da adalet, bundan daha fazlasına, bir ahlâk ve idrâke çağırır. Merhamet ile hukuk arasında fakat merhametten yana olan Reis Bey, görünen ile gerçekte olan arasındaki mesafeye hususi bir dikkat çekiş olarak görülebilir. Meşruiyetin yasalara uygunlukla sağlandığı yerde adaletin “münferitlik unsurunun” bir şekilde gözden çıkarılması kaçınılmazdır.

Mevcut delillerden hareket ederek hakikate varmayı hedefleyen hukuk, kişideki muhtemel haklılıkları görmeyi tehir eder. Böylece yargılanan kişi, gerçekte işlemediği suçun vebalini yüklenmek durumunda kalır. Eldeki verilere göre yönünü belirleyen hukuk, bilinçli ya da bilinçsiz çoğu zaman adaletten uzaklaşır. Nitekim eserin başkarakteri Reis Bey, somut delillere bağlı kalmak hususunda taviz vermez. Tavizsiz duruşu, hakkında karar verdiği olayın iç yüzünü görmesini engeller. Örneğin sırf rüya ile ilişkilendirildiğinden ötürü, somut delil olarak görülmesi mümkün bir ayrıntıya iltifat etmez. Nihayetinde Reis Bey, olaya merhamet ile bakmadığından yanlış karar vermiş olduğunu itiraf eder. Bu durum, eşitlik vaadiyle ortaya çıkan hukukun zafiyeti olarak sunulur. Hukuk böylece adaletin tahakkuku önünde dolaylı bir engele dönüşür.

Necip Fazıl, hukuk ile adalet arasındaki gerilimi, merhamet üzerinden aşmaya çabalar. Ona göre merhamet, kişide daima kendini suçlu görme eğilimini ortaya çıkarır. Bunun muhatabın haklı çıkma ihtimalini gündeme getirdiği açıktır. Her ne kadar muhataba karşı koşulsuz merhamet duyma bir ütopya olarak görülse de söz konusu yaklaşımın muhatabı anlamak noktasında bir duyarlılığa yol açtığı da görmezden gelinemez. Necip Fazıl'ın, Reis Bey oyunu ile merhamete hukuk içinde alan açma imkânını bulmaya çabaladığı söylenebilir.

2. “Reis Bey”

Necip Fazıl, tiyatroyu “*güzel sanatlar içinde bir zirve olarak kabul eder*” ve kendisini bu sanatta “*toplum meselelerine daha yakın*” bulur (Okay, 2014, ss. 125). Bu yaklaşıma göre Necip Fazıl'ın tiyatroyu, mesajını halka iletmede güçlü bir enstrüman olarak gördüğünü gösterir. “*İlk dönem eserlerinde tiyatronun gereklerine, ilkelerine daha bağlı görünen Necip Fazıl, tiyatro yazarlığının ikinci döneminde (1964-1978) ortaya koyduğu eserlerde, Reis Bey hariç, iletisini/ bildirisini açık bir biçimde söylemeyi tercih eder. Onu sanatsal bir örtüyle gizleme, süsleme gereği duymaz. Düşüncelerini hiçbir yola başvurmadan apaçık söyleyen idealist dahası ideolog bir yazar olarak karşımıza çıkar*” (Karataş, 2013, ss. 94). Reis Bey oyunu, merhametin çatısı altında erişilecek bir huzura, bu bağlamda affedilmeyecek herhangi bir suçun bulunmadığı ütöpik bir dünyaya işaret eder. Sanatı, mutlak arayışında bir imkân olarak telakki eden Necip Fazıl'ın bu idealist tavrında, felsefi çıkarımlarının yanında tutkusunun, davaya bağlılıkla birlikte mizacının da tesiri gözden ırak tutulamaz. Nihayetinde insanı bütünüyle anlayabilmek, iyi ya da kötü onun her eylemine mazeret teşkil edecek muhtemel bir sebebi görmek manasına gelir. Elbette bu durum, insanı bir diğerini bütünüyle anlamaya vardırır ve bundan ötürü de kişiyi diğerine merhamet etmeye meyilli kılar. Merhametin bu yönüyle adeta Reis Bey'in şahsında ete kemiğe büründüğü söylenebilir. Diğer taraftan Necip Fazıl'ın şahsi üslubunda mananın maddeye, ruhun bedene ve nefse değerce üstünlüğü Reis Bey oyununda merhametin hukuka üstünlüğü şeklinde karşımıza çıkar.

Necip Fazıl'ın ağırlıklı olarak mizacının tesiri altında vücut bulan üslubu, adeta vasatın tahakkümüne reddiye biçiminde seyrediyor. Onun "mutlakçı dili", Reis Bey karakterinde açıkça görülür. Reis Bey, hayatı iki evreye ayrılan bir karakter olarak karşımıza çıkar. Her iki evrede de sahip olduğu düşüncelerin bir kesinlik içinden dile getirildiği görülür. Hayatının ilk evresinde "merhamet nedir bilmeyen, işi gücü zorla suç aramak olan ve delillerin soğuk realitesine güvenen Reis Bey" (Karataş, 2004) hukuktan en ufak taviz vermeye yanaşmayan kişidir. Anadolu'dan felçli kızını tedavi ettirmek için otele gelen taşralı bir babanın Reis Bey ile diyalogu, Reis Bey'in hukuku örselediğini düşündüğü merhamete yaklaşımını görünür kılar. Reis Bey'in, otelin hasta kabulüne ilişkin nizamaya uyup uymadığını sorması üzerine otel kâtabi, hastalığın bulaşıcı olmaması ve taşradan gelen bu insanların zor durumda bulunması nedeniyle acıdıklarını ve otele kabul ettiklerini ifade eder. Bunun üzerine Reis Bey: "Hastalığı değilse bile rahatsızlığı bulaşıcı... Ona acıyacığınıza istirahat hakkını kazanmış olanlara acısaydınız daha iyi olurdu" (Kısakürek, 2010, ss. 25)cevabını verir. Daha sonra oteldeyken çocuğun ağlamasından rahatsız olan Reis Bey, çocuğun susturulmasını ister. Eğer susturulmazsa polise haber verip çocuğu geceden hastaneye kaldırtacağını söyler. Reis Bey'den merhamet etmesini isteyen babaya Reis Bey'in cevabı serttir (Kısakürek, 2010, ss. 26):

Reis Bey- Sen de mi öğrendin bu lâfı? ... Ne kelimeler ne duygular var; öğretmiyoruz da sıra merhamete geldi mi, herkes ezbere biliyor. Ağızların iğrenç sakızı!

Otel Kâtibi- Merhamet suç mu efendim?

Reis Bey- Hem de idamlık...

Taşralı Müşteri- Taştan mı, demirden mi bu adam?

Otel Kâtibi- Makine adam... Kanun makinesi...

Taşralı Müşteri- Hiç acıdığı olmaz mı?

Otel Kâtibi- Acımak mı?... Bir gece otelde bir intihar vak'ası oldu... Gelen polislere, odamda yazımı yazıyordum, dedi; on günlük uzak-taymışım gibi hiçbir şeyden haberim olmadı, dedi... Sabahleyin Savcı,

ölünün yüzünü açıp binbir rica ile ona gösterdiği zaman şu sözü söyledi; «Benden, merhametin öldürdüklerine merhamet beklemeyiniz!» ... Bu sözü, kulağımdan hiç gitmez.

Taşralı Müşteri- Merhametin öldürdükleri ne demek?

Otel Kâtibi- Yani, merhamet göre göre ona muhtaç, yaşayanlar... Merhametten doğan ihmal ve ona ihtiyaç yüzünden ölenler...

Taşralı Müşteri- Başka neye muhtacız ki? Allah'ın rahmeti olmasa ne olur halimiz?

Otel Kâtibi- Gel de ona anlat! ...

Merhameti idamlık suç olarak değerlendiren Reis Bey, merhametin yol açtığı bir yığın ihmalin olduğunu bu ihmaller yüzünden de birçok insanın öldüğünü belirtir. Herkesin diline pelesenk ettiği bir kelime olarak merhamet, Reis Bey'e göre "ağızların iğrenç sakızıdır.

Reis Bey'in merhamete yaklaşımı ile ilgili değerlendirmeleri çoklukla durum tarzı ifade formları içinden gerçekleşir. Merhametin neden suç olduğu ya da merhametin ne tür zararlar verdiği ile ilgili betimsel, analitik bir tahlile adeta gerek duymaz. Merhamet ile ilgili olumsuz kanaatini daha ziyade edebî bir üslubun dolayımında dile getirir: "*Gözyaşı suçun rengini soldurmaz*" (Kısakürek, 2010, ss. 22) düşüncesinde olan Reis Bey'e göre herkesin yanında söylenemeyen bir sırrın söylenmemesi daha iyidir (Kısakürek, 2010, ss. 19). "*Kanun makinesi*" olarak tanınan Reis Bey'in bu yaklaşımı, meşruiyeti bütünüyle somut delillere göre hareket eden hukukun sınırlarında aradığını gösterir.

Reis Bey oyunu, bir insanın his ve fikir dünyasında yaşanan değişime odaklanıyor. Eserdeki olay, Nişantaşı'nda, yaşlı bir kadının öldürülmesinin haberiyle başlar. Eldeki deliller bu cinayeti yaşlı kadının oğlu Murat'ın işlediğini göstermektedir. Delillere ve şahitlerin dediklerine göre cinayeti Murat'ın işlediği kesindir. Gardiyanlar arasındaki konuşmada bile bu kesinlikten kuşku duyulmaz (Kısakürek, 2010, ss. 43):

Şahitlere, delillere bakarsan hiç yolu yok, kaatil o... Kendisine bakarsan böyle kaatil olamaz.

Muratmahkemede, kendisine yöneltilen bu isnat karşısında; iyi bir evlat olmadığını, batakhanelerde kötü bir hayat yaşadığını her defasında dile getirir fakat cinayeti işlemediğini, anne katili olmadığını ısrarla anlatmaya çalışır (Kısakürek, 2010, ss. 31):

Ben suçluyum Reis Bey, biliyorum! Ama benim suçum anne katilliği değil... Bitirim yerlerine düşmüş, eroine alışmış olmak, benim suçum... En yüksekten en aşağıya düşmüş olmak... Bu yüzden nefret ediyorsunuz benden... Belki belamı da bu yüzden buluyorum! Ama ben anne katili değilim.

Murat'ın bu ifadelerinin Reis Bey'de herhangi bir karşılık bulmadığı açıktır (Kısakürek, 2010, ss. 31):

Bunların hepsi edebiyat... Suç her zaman edebiyata muhtaçtır. Siz kupkuru hakikate cevap veriniz!

Reis Bey ise somut delillere göre hareket eder ve cinayeti Murat'ın işlediğine kanaat getirerek idamına hükmeder. Somut deliller esasen birçok açık barındırır. Fakat Reis Bey, "*dolambaçlı yollar*" dediği bu sahaya girmeyi gereksiz görür.

Bir süre sonra cinayeti işleyen kişi ortaya çıkar. Cinayeti nasıl ve neden işlediğini ayrıntılarıyla açıklar. Bunun üzerine Reis Bey, verdiği yanlış karardan ötürü vicdan azabı duyar. Kendini sorgular. Hâkimlik görevinden ayrılır. İdamına hükmettiği Murat'ın takıldığı mekânlara uğramaya başlar. Kirli işlerin döndüğü bu ortamlarda insanların acı hikâyelerini dinler ve bu insanları daha iyi anladığına inanır. Merhamet söylemine tutunur. Merhamet çetesi kurma ütopyasını dile getirir. Bu mekânlarda etrafına topladığı insanlarla sohbet sırasında, herkes üzerindeki kesici, delici suç aletlerini Reis Bey'e verir ve bu arada mekâna baskın yapılır. Reis Bey'in üzerinin aranmayacağı düşüncesiyle garson da cebindeki eroine Reis Bey'in cebine gizlice koyar. Fakat Sivil Komiser, Reis Bey'in üzerini bizzat kendisinin arayacağını belirtir. Reis Bey'in üzerinde ise kumarhanede yakınlık kurduğu batakhaneye insanların yanlarında taşıdıkları çeşit çeşit suç aletleri vardır. Üzerindekileri çıkarır, masaya koyar ve tutuklanır. Fakat her şey sonradan açığa çıkacaktır.

Reis Bey, verdiği yanlış karardan önce sadece ve yalnız hukuka güvenen, cemiyetin ancak hukuka mutlak riayetle düzeleceğine inanan, hukukun önündeki engellerin değer taşımadığını düşünen bir kişidir. Kararının yanlış olduğunu gördükten sonra ise sadece ve yalnız merhamete güvenen, cemiyetin ancak insanların birbirlerini affetmesiyle düzeleceğine inanan, merhametin önündeki engellerin değer taşımadığını düşünen bir kişiye dönüşür. Hâliyle bu süreç, hukuk ve merhametten hangisinin insan yaşamını daha da güzelleştireceği hususunu tartışmaya açar. Merhamet ile hukuk arasındaki gerilimde Reis Bey'in düşüncelerinin uygulanabilirlik hususu, eserin tartışmaya açık taraflarından biridir. Reis Bey de bu konuda net bir fikir beyan etmez. Fakat cemiyet için aradığı devayı bulduğuna inanır. Bu “devanın” teorik düzlemde kaldığı görülür (Kısakürek, 2010, ss. 73):

Ferde verdiğim ceza isabetsiz olabilir, cemiyete aradığım deva isabetlidir. Varsın bir kötünün bürünmesi ihtimali olan masumluk maskesini kullanılmaz hâlde getirmek için bin masum feda edilsin.

Reis Bey'in burada bir kötülüğü yok etmek için bin masumun feda edilmesini onaylıyor görünmesi hususu, eserde bir çelişki olarak karşımıza çıkar. Zira bu yaklaşım, en azından feda edilmiş masumların hukukunu korumayı askıya almış sayılır. Dahası, hayır – şer meselesine; başka deyişle teodise problemine ilişkin tartışmanın da başladığı önemli bir yerin burası olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Ayrıca burada feda edilen masumların görmezden gelinen haklılıkları adaletin sahasında izaha muhtaç görülür. *“Eşitlik olarak adalet ile hakkaniyet olarak adalet arasındaki ayrım –Derridacı bakışla- şu bir dizi aşılmaz karşıtlıkla bağlantılıdır: ben ve öteki, münferit ve evrensel, somut ve soyut, kural ve kuralın istisnası arasındaki çatışma. Dahası, adaletin şiddet üretmekten kaçınmamasının sebebi, bu aşılmaz karşıtlıklar arasına sıkışmasıdır”* (Rosenfeld, 2014, ss. 14). Burada evrenselliğini eşitlik üzerinden korumaya alan hukuk ile münferitliğini, şeyleri yerli yerine koymadan alan adalet karşı karşıya gelir ve böylece hukuk, adaletin gerçekleşmesini bir ideal olarak tehir eder. Nitekim *“Derrida, evrenselliğini daima koruması zorunlu olan hukuk olarak adalet ile zorunlu olarak indirgenemez*

bir münferitlik unsuru içeren, herkese hakkı olanı verme olarak adalet arasında, kapatılamaz bir açıklık olduğunu vurgular” (Rosenfeld, 2014, ss. 14). Çünkü “eşitsizlik tam da doğal olandır. Tersinden söylenirse eşitlik (hukuk gibi) farazîdir, kabuldür, inançtır. Tıpkı ahlâk gibi var olabilmesi ve bu varlığı sürdürdürebilmesi sürekli bir denetim, gözetim, dikkat ve güç gerektirir. Çünkü iki şeyi eşitlemek, daha aşağıda veya güçsüz olanı diğerinin seviyesine çekmek demektir ki bu güç ile olabilir. Eşitliği daima kefedede aşağı olanlar talep eder. Eşitlik talebi her zaman gücü az olan taraftan geldiği için ancak güce sahip bir grubun çıkarı ile örtüşmesi halinde bir karşılık bulabilmesi mümkün olur” (Topuzkanamış, 2018, ss. 411). Nihayetinde “modern hukukun büyük ölçüde iki ana güç tarafından şekillendirildiğini görüyoruz: Siyasî ve iktisadî iktidar” (Topuzkanamış, 2018, ss. 410). Görüldüğü üzere beşerî hukuk referans ve meşruiyetini güçten alarak eşitliğe vurgu yapar. Hukuk ile adaletin öngörüsü burada çelişir. Her ne kadar “münferitliği kurban etmeksizin eşitliği artırma çabasında hukuk” (Rosenfeld, 2014, ss. 17) adalete erişmeyi nihai hedef olarak tayin etse de bunun pratikte pek de kolay olmadığı açıktır.

Reis Bey’in sürekli merhameti, acımayı öne sürerek bu kavramların ufkunda bulunduğu “devanın” uygulanabilirliği eserde de tartışma konusu hâline getirilir (Kısakürek, 2010, ss. 126-127):

Şu hâlde kanun, ceza ölçüsü, hak ve adalet tevzii lüzumsuz. Öyle mi?

Öyle değil!... Bunlar doktorun, cerrahın çare kalmayınca bütün bir uzvu budamaya mecbur olması gibi, iç tedavi üstünde tedbirler... Böyle bilerek, ona göre kanun, ona göre mahkeme, ona göre ceza ölçüsü, hak ve adalet tevzii...

Ona göre aile ve cemiyet terbiyesi... Masallarda karıncaları ezme için ayağına çingiraklı nalin giyen adam yerine, incecik mânalariez-miyeyim diye toprakta basacak yer bulamayan çilekeş insanların topluluğu... İçtiği suyu, olduğu gibi gözyaşına çeviren insanların cemiyeti...

Bu doğrultuda Alatlının aşağıya alıntılanan metni, yasal olan ile helal olan arasında kurduğu bağıntı itibarıyla dikkat çekicidir. Reis Bey’in merhamet üzerinden vurgulamayı öngördüğü hakikatliliğe başka açıdan bir vurguyu burada görmek mümkündür.

Merhamet kutbuna hicreti öneren Alatlı'ya göre, gri alanların hesaba katıldığı bir hukuk anlayışı hakikatlilik değeri bakımından daha ziyade güven telkin eder. “Yasal olan ile helal olanı örtüştürme”nin gerekliliğine vurgu yapan Alatlı, fikrî zemin itibarıyla yeni hukuk anlayışına ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Ona göre (Atlalı, 2020):

Aslolan helalleşmek olmalıdır. Helalleşmek mahkemede dava kazanmaktan daha üstün olmalıdır. Çünkü her yasal hak helal değildir ve olamaz... İflas eden kardeşinizin haraç meraç satışa çıkarılan evini satın almanız yasal hakkınız olabilir ama helal değildir. İmar ruhsatı olan bir müteahhit şehrin ufkuna tecavüz ederken yasal olarak suçsuzdur ama yaptığı iş helal değildir... 21. yy.'in en yaman projesi helal olanı yasal olanla örtüştürmek olsa gerekir. Kadim değerlerle rabitası zedelenen özgürlüklerin şerden yana bükülmesini önlemenin yollarını bulmak zorundayız... Yasaların tanıdığı haklardan insanlık veya Allah adına feragat etmenin garipsenmediği bir yeni düzen getirmek zorundayız.

Kesinliğin, tek ve mutlak doğrunun kabulü, bilhassa günümüz bilimi bakımından neredeyse imkânsızdır. Bu bakımdan hukukun da yasal olan ile helal olanı buluşturma yönündeki çabası adeta tek doğrunun ve kesinliğin tahakkümünden bir özgürleşme olarak kabul edilebilir. Bu yaklaşım, hukuk içinde merhamete dolaylı şekilde bir alan açmanın imkânı olarak görülebilir. Reis Bey'in de devayı cemiyetin bütün bir uzviyetiyle sahip olacağı ahlâkta, idrâkte yakaladığı açıktır. Kanunları, mahkeme ve ceza ölçülerini cerrahi müdahaledeki zorunluluğa nispet eden Reis Bey hukuk ile adalet arasındaki mesafeye başka açıdan dikkat çekmiş olmaktadır. Hukukun eşitlik vaadi ile adaletin şeyleri yerli yerine koyma vaadi arasındaki çelişkiden hareket edildiğinde hukuk, adaletin gerçekleşmesini zorunlulukla inkıtaa uğratan bir tür tahakküm ameliyesine döner. Referansını gücün meşruiyetinden alan hukuk ile meşruiyetini ferdin hak ettiği şeye ulaşmasından alan adalet arasındaki çatışma, yasal türden bir şiddetin dayanağını oluşturur. Buradaki paradoks, ister hukuk olsun isterse adalet, ikisinin de öngördüklerini tahakkük ettirmede şiddetten faydalanma zorunluluklarıdır. Elbette bunda insan tabiatının eşitliğe de hak ettiğine de razı olmasını zorlaştıran ihtirasının,

bencillik ya da bu doğrultudaki benzer bir duygusunun baskısı vardır. Bu hâller aynı zamanda doğrudan ya da dolaylı ister bir düzenin tesisi amacıyla isterse haksızlığa uğrayanın tepkisinin sonucu olarak olsun zor kullanılmasını gerekli kılarlar. Fakat şiddeti doğuran esas saikin sadece insan tabiatına hasredilmesi mümkün görünmemektedir. Ne var ki bu düşüncelerin uygulama sahası bulmasının pek de kolay olmadığı, olamayacağı görülebilir. Yukarıda yer verilen bir alıntı biraz genişçe bu bağlamda yinelenebilir (Kısakürek, 2010, ss. 81-82): “Çocuklar insana acıyın! Kendinizden başka kimsede suç aramayın... Eğer yankesici ciğerlerinizi söküp götürmeye geliyorsa, ciğerlerinizi muayeneden geçirin! Ne suç var diye... Kadın güzelliğini, banka parasını, memur insafsızlığını, kanun idraksizliğini muayeneden geçirsin!” Necip Fazıl herkesi, bir değer olarak kendinde var olanı sorgulamaya çağırır. Böylece kimse kendine haklılık payesini vermede cömert davranamayacaktır. Reis Bey’in özellikle af konusundaki düşünceleri ve tavrı, muhatapları üzerinde etkili olur. Suçsuz olduğu hâlde idamına hükmedilen Murat’ın Dadi’sından oğlu hakkında ağır ceza verilmiş Yeldirmeli Kadın’a ve daha birçokları adeta yargılayıp yüzüne tükürmek istedikleri Reis Bey’de yeniden bir diriliş yaşarlar (Kısakürek, 2010, ss. 71-76). Kötü niyetle yola çıkan kişinin karşılaştığı iyi niyet içinde erimesine yol açan irfanî bir duyuşun izleri burada baskın görünür. Nietzsche’de de benzer bir duyuş kendini belirgin kılar. Nietzsche bu düşüncelerini bir engereğin Zerdüşt’ü sokması üzerine aktardığı hikâye etrafında dile getirir. Zerdüşt, kendisini zehirleyen engereği bağışlamakla kalmaz, onun yaptığı kötülüğü bir hediye olarak zikreder. Çünkü Zerdüşt, uzun yolunu kat etmesi gerekirken uyumuştur ve bu zehirlenmeyle uyanır. Böylece Zerdüşt, uyandırıldığı için teşekkür eder ve bir *“ejderin yılan ağısından öldüğü nerede görülmüş?”* (Nietzsche, 2000, ss. 88) diyerek engereğe *“geri al şu ağını. Sen bunu bana armağan edecek kadar zengin değilsin”* der (Nietzsche, 2000, ss. 88). Bunun üzerine yılan, Zerdüşt’ün boynuna sarılır ve onun yarasını yalar. Düşmana sadece iyilikle karşılık verilmesinin yetmeyeceğini aynı zamanda onun kötülüğünü yapılmış bir iyilik olarak takdim etmek gerektiğini ifade eder. Böylece kötünün bir şekilde iyi’ye dönüştüğüne tanık olunur. Bununla birlikte kötülüğe iyilikle karşılık verilmesini

salık verir (Nietzsche, 2000, ss. 88-89): *“Ama düşmanınız olursa kötülüğüne iyilikle karşılık vermeyin: onu utandırır da ondan. Yalnız, size iyilik ettiğini gösterin ona... Küçük bir öç, hiç öç almamaktan daha insanca dır. Ve ceza, saldırgan için aynı zamanda bir hak ve şeref olmazsa, cezanız eksik olsun... Söyleyin, gören gözlü sevgi olan doğruluğu nerde bulmalı? Öyleyse yalnız bütün cezaya değil, bütün suça da katlanan sevgiyi yaratın bana. Öyleyse yargıçtan başka herkesi temiz çıkaran doğruluğu yaratın bana.”* Nietzsche'nin bu yöndeki düşünceleri, Necip Fazıl'ın af ve merhamet konusundaki teorik fikirlerinin analitik zeminde yaklaşık olarak ifadelendirilmesi şeklinde görülebilir.

Reis Bey, idamına hükmettiği kişinin masum olduğunu öğrendikten sonra suça ve suçluya bakışı da değişmiştir. Ona göre mazlumun gasp edilmiş hesabı görülebilir fakat zalimin kendinde yok ettiği şey merhamettir ve ona ancak gözyaşıyla ulaşılır (Kısakürek, 2010, ss. 88-89).

Yanlış bir kararla idamına hükmettiği kişinin takıldığı mekânlara uğrayıp oradaki insanlarla tanışan ve onları anlamaya çalışan Reis Bey, her şeyin temeli olarak merhameti görür ve insanları onun derinliğine çağırır. İnsan adeta onu suça çağırın yığınla saikin karşısında bir mazeretler toplamı olarak vardır. Bu yüzden öncelikli olarak başkasını suçlamanın kolaylığındansa herkesin kendini suçlamasını salık verir (Kısakürek, 2010, ss. 81-82).

Kötülük yapmaya gelen birinin başına kötü bir şey gelmemesi için çırpınan anlayış, kötülüğü merhametin derinliğinde eritmeyi hedefler. Bunu da ancak herkesin sahip görüldüğü şeyin sorgulamasını gerçekleştirmekle mümkün görür. Nitekim Reis Bey, gittikçe merhametin derinliğine ulaşmaya çabalar. Sahici bir merhamet arayışında içsel derinliğine doğru çekilen Reis Bey, insanın merhamete erişebilmesinin yönündeki engeli, başka deyişle insanın bu yöndeki açmazını ortaya koyar (Kısakürek, 2010, ss. 140-141):

Teypte Reis Bey'in Sesi: Merhamet, hiçbir şeyin kendisi değil, su gibi, toprak gibi, hava gibi, ateş gibi, herşeyin temeli... Onu getirin, kuracağı iklimde iynin ölü bitkileri dirilsin, kötünün de diri bitkileri ölsün... Çocuk bana, mühürlü kalbinizin birgün açılmasını dilerim, dedi.

Kalbim bütün dikişlerinden yırtıldı; yine mühürü istediğim gibi açılmıyor. Beş dakika uyusam, merhametsiz uyanıyorum. Yediğim yemeğin ilk lokmasında merhametli, son lokmasında zalimim!.. Ne yapayım ki, bütün kin ve gazez duygumu, kendime, bütün af ve merhamet hissimi dünyaya çevirebileyim?.. Ne etsem, nefsim arkamdan onu salyasıyla kendikine göre mayalandırıp yutuyor, besleniyor. Hem benim nefsimi kıracak hem de rahmetinden hiçbir şey kaybetmiyecek sistem!.. Onu arıyorum!

Merhameti “*her şeyin temeli*” gören Reis Bey, ferdi ve toplumsal iyileşmeyi ona erişmede görür. O, hukuk gibi sınırları yasalarla belirlenmiş olan bir görüş zaviyesini neredeyse bütünüyle dışta bırakır. Onda, öznenin kendinden feragatini içeren bir boyut vardır. Necip Fazıl’ın, hayatının ikinci evresinde kaleme aldığı bu eserinde İslamî duyusunun da etkisi açıktır. İslam’da da yapılmış kötülüğe iyilikle mukabelede bulunmanın her zaman tavsiye edildiğini biliyoruz. Bu konuda dini ve örfi bakımdan kolektif bir bilincin oluştuğu da açıktır. “*(Ey Peygamber!) İyilikle kötülük asla bir olmaz. O hâlde sen kötülüğü en güzel şekilde sav; (sana reva görülen eza ve cefayı sabır ve tahammülle karşıla). Böyle yaptığında bir de bakarsın ki sana dış bileyen kimse çok samimi bir dost oluvermiş*” (Kur’an-ı Kerim Meali, 41/34). “*Kötülüğe iyilikle mukabelede bulunmak sadece sabırlı kimselerin mazhar kılındığı bir meziyettir. Evet, bu meziyete ancak güzel ahlak ve faziletten nasibi olanlar mazhar kılınır*” (Kur’an-ı Kerim Meali, 41/35). “*Rahman’ın hayırlı kulları olan o kimseler, yeryüzünde alçakgönüllü ve vakarlı yürürler. Kendini bilmezlerin satışmalarına muhatap olduklarında “Uğurlar olsun deyip geçerler*” (Kur’an-ı Kerim Meali, 25/63). Biz Tevrat’ta Yahudilere (kısasla ilgili) şu hükmü farz kıldık: *(Hiçbir haklı sebep olmaksızın) bir insanın canına kıyan kişi, işlediği bu cinayete karşılık öldürülür. Bir insanın gözünü kör eden kişinin gözü kör edilir. Yine bir insanın burnunu ve kulağını kesme, dişini kırma ve çeşitli uzuvlarını yaralama durumunda da aynı hüküm geçerlidir. Ama kim kısas hakkından vazgeçerse bu davranışı günahlarının bağışlanmasına vesile olur. Kim Allah’ın indirdiği bu hükümlere göre hükmetmezse işte onlar zalimlerin ta kendileridir*” (Kur’an-ı Kerim Meali, 5/45). Görüldüğü üzere İslam, kötülüğe iyilikle mukabelede bulunmayı,

insana rahatsız edici davranışlara karşı sabırlı olmayı tavsiye etmektedir. Kötülük yapana iyilikle verilmiş bir karşılık, kötü kişinin candan bir dost olmasını da muhtemel kılmıştır.

“Bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü, acıma”(tdk.gov.tr: 2020) anlamında kullanılan merhamet, aynı zamanda ihsan kavramıyla da ilişkilendirilir. Merhametin ihsan ile doğrudan ilgisi, onu adaletten degerce üstün kılmaktadır. Nitekim hüsn kavramı dolayımında ihsan ile adalet arasında bir karşılaştırma yapan Isfahanî, ihsanın adaletten üstün olduğunu belirtir. Ona göre ihsan “vermesi gerekenden fazlasını vermesi, alması gerekenden daha az almasıdır” (Isfahanî, 2010, ss. 285). Adalet kavramını ise “Adâlet, borcunu vermek, alacağını istemektir; görevini yerine getirmek ve hakkını almaktır” (Karaman, 1988, ss. 343) şeklinde tanımlar. Necip Fazıl’ın, adalet ve merhamet arasındaki ilgiyi daha ziyade yukarıda zikredilen ihsan kavramı dolayımında sunduğu söylenebilir.

Yanlış hep ötekinde aramaya meyilli bir bakış açısına sahip kişinin kendini masum görmesi doğal bir sonuç olarak ortaya çıkar. Reis Bey’in doğrudan ve dolaylı üzerine yoğunlaştığı esas şey kişinin başkasını suçlu görmekten evvel kendini kusurlu bulmasıdır. Çünkü suçu ve kusuru kendinde gören bir kişi hâliyle karşısındaki haklı ve iyi görme eğiliminde olur. Reis Bey’in nihayetinde bu düşüncüyü içselleştirdiğine tanık olunur. İdamına hükmettiği şahsın dadısıyla konuşmaları da esasında içselleştirilmiş bu düşüncenin bir ıstırap hâlini aldığını gösterir (Kısakürek, 2010, ss. 71-72):

Reis Bey- Geldiğine iyi ettin! Ben de seni arıyordum!

Dadı- Ne yapacaktın?

Reis Bey- Beni affetmeni isteyecektim.

Dadı- Eğer seni affedersem, yeryüzünde suçu bağışlanmadık insan kalmaz!

Reis Bey- Yeryüzünde suçu bağışlanmadık insan kalmaması için beni affet!

Dadı- Gözlerime, kulaklarıma inanamıyorum! Sen o Reis misin?

Reis Bey- O adamım, ama o Reis değilim!”

Reis Bey- Beni affetmeden mi gidiyorsun?

Dadı — Allaha başvur!

Reis Bey- Başvurdum. Onun affı seninkiyle belli olacak...!

Burada, kul hakkı ile ilgili İslam fıkhında genel bir kaide olarak kabul edilen tavır görülür. Bu konuda ilahi affın kulun affına bağlı olduğu hususuna gönderme yapılır.

Reis Bey’in verdiği yanlış kararda esas saikin onun “delillerin soğuk realitesine” duyduğu güvenin olduğunu belirtmek gerekir. Ancak buna merhametsiz hukuk ölçülerini de ilave etmek mümkündür. “En merhametsiz ceza ölçülerinin kurtarabileceği çürük bir cemiyette, paltosunun astarında esrar bulunmuş bir insanı temize çıkaramam” ifadeleri bu gerekliliği ortaya koyar (Kısakürek, 2010, ss. 73). Yargılama sırasında sırf bir rüyaya dayandırıldığından ötürü somut bir delili görmezden gelir (Kısakürek, 2010, ss. 53). Nitekim mahkûm edilecek kişinin bu sırada verdiği “rahmet, kaldırılmış sizin kalbinizden... Buz çölünde yol alıyorsunuz!” (Kısakürek, 2010, ss. 50) cevabı, Reis Bey’in durumunu yansıtır.

İnsanları, suçu hep ve daima kendinde görmeye çağıran Reis Bey, bununla aynı zamanda suçu hep karşısındakinde gören zihniyet geleneğini örtük biçimde tenkit eder. Suçu hep karşısındakinde görme eğilimi, dolaylı olarak kişinin daima kendini merkeze aldığını, kendi görüş biçimini daima haklı bulduğunu gösterir. Reis Bey’in ise insanları, suçu daima ve ilk önce kendinde aramaya çağırması, bir yönüyle bu mutlakçı düşünüş geleneğinin tenkidi olarak görülebilir.

Reis Bey’in hayatı, merhameti idamlık suç olarak gören bir yerden, merhameti tek kurtuluş çaresi olarak gören yere varır. Adeta şiir dilindeki uç ifade formları oyunlarında karakterlerine yansır. İdealist tavrını şiir dilinde sürdürdüğü kadar toplum meseleleri karşısında da sürdürür. Bu duruşun ortak tavrı olarak görünen ütopya, Necip Fazıl’da da vardır (Okay, 2005, ss. 13):

Ütopya, gerçekleşmesi mümkün olmayan ideal bir dünyadır. Yüzde yüz mükemmel bir toplum. Eflatun’dan, Thomas More’dan bu tarafa.

Doğu'da ve Batı'da bunun birçok örneği vardır. Yazar bunun gerçekleşmeyeceğinin bilincindedir. Ama ondan hiçbir taviz vermeye yanaşmaz. Siz yüzde yüz ideali anlatırsınız, uygulamaya geçildiğinde, eğer geçilirse, bu yüzde altmışlara, ellilere iner. İdealist taviz verirse, yani mübalağa dediğiniz şeylerin dozunu düşürürse, uygulayıcılardaki oran daha da aşağılara düşer. Yani her ideal gibi bunlar da ufukta parlayan bir yıldızdır, erişilmezdir ama vardır ve bizi aydınlatmaya, bize yol göstermeye devam edecektir.

Nilüfer İlhan, karamsar bir felsefi anlayışa sahip olan Schopenhaur'ın merhameti önceleyen anlayışı doğrultusunda Reis Bey oyununa odaklanır. Filozofa göre merhamet, insanın varoluşunu olumlu yönde gerçekleştirmesinin neredeyse biricik saikidir. İnsan bu duyguyla, başka hayatların iyiye meyilli olacak şekilde var olmasına katkı sunar ve bu katkıyla kendisini insanî değerler bakımından iyiye ve güzele yönlendirir. Reis Bey oyunu İlhan'a göre suç ve kötülüklerin toplumdan merhamet duygusuyla izole edilebileceğini savunan filozofun düşüncelerinin pratiğidir (İlhan, 2015, ss. 97-108).

Reis Bey oyunu, insanı çok yönlü anlama yolunda bir çabaya dayanır. Bu çabada esas yükü ise merhametin çektiği söylenebilir. Necip Fazıl, oyununda etrafını ve ruhunu vermeye çalıştığı bir olay üzerinden merhamete hukuk içinde alan açmayı dener. Düşüncelerinin uygulanabilirlik alanı bulması kolay görünmez. Fakat bu sahada bir bilinç oluşturdugu da görmezden gelinemez.

Edebiyatın bir hukukçuya sağladığı faydalar ve kurgudan elde edilen bilginin hukuka uygulanabilirliği önemli konular arasında yer alır. Tabi ki hukukun varlığı edebiyat ile açıklanamaz. Fakat edebiyat hukuka yardımcı bir konumdadır (Yazıcı vd, 2017: 345).

SONUÇ

Necip Fazıl, oyunlarını karşıtlıklar üzerine kurar. “‘madde-ruh’, ‘Doğu-Batı’, ‘nefis-ruh’, ‘insan-şeytan’, ‘iyi-kötü’, ‘Anadolu-İstanbul’, ‘kozmpolitlik-Türklük (Büyük Doğu), ‘eski-yeni’” gibi kavramlarla ifade

edebileceğimiz bu karşıtlık, Necip Fazıl'ın oyunlarının temel kurgusunu oluşturur” (Sağlık, 2005, ss. 380). Necip Fazıl kahramanlarını, yukarıda sıraladığımız konular ve söz konusu ettiğimiz ‘karşıtlıklar’ merkezinde konumlandırır. Bu kahramanların kimi yüksekten düşüş serüveni yaşar. Mesela İbrahim Ethem sultan iken derviş olur; Reis Bey de azametli bir hâkim iken esrar kahveleri ve batakanelere kadar düşür. (Tabii ki buradaki düşüşler bir başka manada yükseliş anlamına gelmektedir) (Sağlık, 2005, ss. 380). Necip Fazıl'ın gerek düşünceleri gerekse edebî üslubu, keskin iniş ve çıkışlara çok zaman sahne olur. Buradaki keskinlik; iniş ve çıkışları çok olan, cinnet gönderimli, savunduğunu bütünüyle hakikat tarafında ve karşısındakini neredeyse mutlak yanlışlık içinde konumlandırılan bakış açısına işaret eder. Hâliyle çatışmaya zemin oluşturan bu üslup, oyunların hem tematik hem de karakter yönüyle temelini teşkil eder. Yazarın oyunlarında karşımıza çıkan madde ile mana, ruh ile beden arasındaki çatışma da esasında bu üslubu dolaylı olarak besler. Necip Fazıl'ın kahramanları bunlardan hangisinde yer almışsa, onu adeta mutlak düzeyde temsil eder. Reis Bey karakteri de bunun örneklerinden biridir. O verdiği yanlış kararın öncesine kadar hukuktan taviz vermeyen, merhameti idamlık suç olarak gören, hatta onu ‘ağzıların iğrenç sakızı’ gibi değerlendiren biridir. Aynı zamanda merhameti hukuka uygun davranmanın önündeki engellerden biri olarak görür. Verdiği yanlış kararın sonrasında ise hayatının ikinci evresi başlar ve bu evrede ise merhameti, insanı adalete yaklaştıran esas unsur olarak ele alır. Tümüyle reddettiği merhamete tümüyle kapılarını açar. Hiçbir taviz vermediği hukuktan, hiçbir taviz vermediği merhamete sığar. Başka deyişle hep sarkacın iki ucundan birinde yer alır. Nihayetinde savunduğu tezi mutlak düzeyde haklılık içinde ve reddettiğini de mutlak düzeyde yanlışlık içinde konumlandırır. Oysa ancak kesin bilgi, insanı savunageldiğinin tümüyle haklılık içerdiğini söylemeye meylettirebilir. Çünkü kesin bilgi aynı zamanda kuşkudan arınmış bilgidir. Dolayısıyla kuşku ile kesinliğin bir arada bulunma ihtimalinden söz edilemez. Kuşkuyu tümüyle dışarıda bırakan Necip Fazıl, böylece karakterlerini haklı haksız, iyi kötü ekseninde tutar. Burada kesinliğin otoritesinden güç alındığı açıktır. Zira kesinlik, insana neyin iyi

ya da kötü, doğru ya da yanlış olduğunu söyleme gücünü ve dolayısıyla da hakkını verir. Bu bakış açısında yazarın mizacından getirdiği birtakım unsurların da altını çizmekte fayda vardır. Nihayetinde her yazar, onu oluşturan tüm unsurların terkibiyle üslubunu inşa eder. Bu bağlamda Necip Fazıl, savunageldiği tezini/tezlerini herhangi bir kuşkuyla yer vermeyecek şekilde açığa vurur.

Reis Bey oyununun tematik açıdan hukuk ile merhameti temsil hüviyeti bulunan adalet arasındaki gerilimi/tartışmayı gündemleştirdiği söylenebilir. Hukukun eşitlik vaadi ile adaletin “münferitlik unsuru” göz önüne alan hakikatlilik vaadi arasındaki çelişki açığa çıkarılır. Böylece adeta hukuku adaletin gerçekleşmesinin önünde bir engele dönüştürür. Nitekim hukukun da nihai hedefi adaleti bütünüyle tecelli ettirebilmedir. Necip Fazıl, adaleti tahakkuk ettirme yolculuğunda bir tür imkân olarak merhameti öne çıkarır. Elbette merhamet, herhangi bir şekilde ölçülebilir nitelikte değildir. Fakat o bir anlama yetisi olarak hakikatli karar vermede yargı merciine yardımcı olabilir. Şunu da belirtelim ki Necip Fazıl’ın merhamete yüklediği anlam onun bir yardımcı unsur veya bir imkân olarak görülmesinden çok daha fazladır. Elbette bu bir yönüyle ütopyadır. Çünkü yazar adeta mutlak bağışlamadan söz etmektedir. Yazarda merhametin adeta tümünü görmek tümüyle bağışlamaktır ilkesinde olduğu gibi muhatabını bütünüyle anlamak ve böylece de onu tümüyle bağışlamak yolunda bir eylem olarak açığa çıktığını söyleyebiliriz. Başka deyişle merhamet Necip Fazıl’da muhatabının herhangi bir eyleminin ardında onu öyle ya da böyle mazur gösterebilecek herhangi bir zaafını bulma ve anlama, böylece de onu bağışlama uğrunda girişilmiş bir tefekkür ameliyesidir. Bunun pratikte uygulanabilir yanı ile ilgili kimi kaygılar metin içinde de görülebilir. Bir çıkış olarak yazar bütün bir cemiyetin ulvi bir ahlak ve idrakte bu pratiğe ulaşabileceğini belirtir. Burada merhametin bir bakıma anlamaya tekabül ettiğinin altını çizmekte fayda vardır.

Merhamet ile anlamak arasında kurulan doğrudan ilgi, herhangi bir konuda suçlu addedilen kişinin o suça bulaşmadan önce onu oraya sevk eden yığınla amilin var oluşunu hesaba katmayı gerekli kılar. Bu

durumda öznenin ilkin kendini haksız konumda görebilmesi yeğlenir. Başka ifadeyle kendini suçlama eğiliminde olanın başkasında haklılık görebilmesi kuvvetle muhtemeldir. Nihayetinde merhamet de en azından başkasının muhtemel haklılığına inanabilmekle mümkündür. Burada merhamet, muhtemel bir yanlışı hoş karşılayan lütufkâr davranışa değil herhangi bir davranışın da doğru olabileceğini sahici şekilde öngören ve eğer bir yanlılık var ise bunda suçlayıcının da öyle ya da böyle bir payının olduğunu sezen incelikli kabule gönderme yapar.

KAYNAKÇA

- Alatlı, A. (2019). “Her yasal hak helal değildir ve olamaz”, <https://www.dusunce-mektebi.com/d/185214/alev-alatli-her-yasal-hak-helal-degildir-ve-olamaz>
- Aydın, M. Ali (2010). Adalet anlayışı ve merhamet bağlamında hukuk, *İstisna Dergisi*, 1(1): 30-31.
- Çağrıncı, Mustafa (2004), “Merhamet”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/merhamet>
- Çelik, Behçet (2015), “Edebiyat ve hukuk” <http://www.sabitfikir.com/dosyalar/edebiyat-ve-hukuk>
- el-İsfahanî, R. (2010). Müfredât, Çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları.
- İlhan, N. (2015). Buz çölünden gözyaşı çetesine yahut adaletten merhamete geçişin bir serencamı: Reis Bey, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7 (7): 97-108.
- Karaman, H. (2020). “Adâlet”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/>
- Karataş, T. (2013). Necip Fazıl’ın tiyatro yazarlığı ve tiyatrolarının belli başlı özellikleri, *Türk Dili Dergisi*, CIV (737): 88-96.
- Karataş, T. (2004). Necip Fazıl’ın tiyatroları. M. Çetin; M.N. Şahin (Ed.), *Doğumunun 100. yılında Necip Fazıl içinde* (s.222-246).Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kısakürek, N.F. (2010). Reis Bey, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

- Nietzsche, F. (2000). *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, Çev: A. Turan Oflazoğlu, İstanbul: Cem Yayınları.
- Okay, M. O. (2005). İnsan, sanatçı/şair ve düşünür olarak bir Necip Fazıl Kısakürek portresi, *Hece Dergisi*, Necip Fazıl Kısakürek Özel Sayısı, 9(97):8-15.
- Okay, M. O. (2014). *Necip Fazıl*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Öztürk, M. (2016). *Kur'an-ı Kerim Meali*, Ankara: Okulu Yayınları.
- Rosenfeld, M. (2014). Derrida, hukuk, şiddet ve adalet paradoksu, Çev: R. Sağlam ve K. Akbaş, *Hukuk Kuramı*, 1(1): 13-17.
- Sağlık, Ş. (2005). Tiyatro yazarı olarak Necip Fazıl, *Hece Dergisi*, (97): 342-381.
- Süphandağı, İ. (2019). Tanımlama ve fark, *Temmuz Dergisi*, 4(34): 67-70.
- Topuzkanamış, E. (2018). Hukuk ve iktidar üstüne bir taslak, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(2): 409-420.
- Topuzkanamış, E. (2014). Dergi kapatan yazı: edebiyat ve hukuk, *Hukuk Kuramı*, 1(6):1-14.
- Üçüncü, M. K. (2016). Hukuk ile kültür ilişkisi, *TAAD*, 7(28): 353-387.
- Yazıcı, H. S. M.; Aydın, A. A. (2017). Hukuk ve edebiyat: anlamlı bir ilişki, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 10(20): 343-352.

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Haziran 2021

Yıl 11, Sayı 1, ss.51-71.

DOI: [https://doi.org/ 10.20493/birtop.944351](https://doi.org/10.20493/birtop.944351)

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 02.06.2021

Kabul Tarihi: 17.06.2021

Journal of Individual & Society

June 2021

Year 11, Issue 1, pp.51-71.

Article Type: Research article

Submitted: 02.06.2021

Accepted: 17.06.2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

ŞERİFOVA, S., (2021). Azerbaycan Edebiyatında Marş Türünün Gelişim Özellikleri,
Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (1), 51-71.

AZERBAYCAN EDEBİYATINDA MARŞ TÜRÜNÜN GELİŞİM ÖZELLİKLERİ

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MARŞ JANRININ İNKİŞAF ÖZƏLLİKLƏRİ

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE MARCH GENRE IN AZERBAIJANI LITERATURE

Salide ŞERİFOVA

Prof. Dr., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Nizami Genjavi Edebiyat Enstitüsü,

Prof. Dr., Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences Nizami Genjavi Literature
InstituteEposta: salidasharifova@yahoo.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8788-6366>

Öz

Savaş ve yürüyüşlerle yakından ilgili olan marş türünün hem müzikte hem de edebiyatta varlığı, bu türden senkretik bir tür olarak bahsetmeye zemin hazırlamaktadır. Karma bir tür olarak marş, dikkatimizi iki şekilde çekiyor: şiir ve müzik türü olarak. Yürüyüşler sadece savaş alanlarında değil, aynı zamanda çeşitli devlet törenlerinde, bayramlarda, çeşitli yürüyüşlerde vb. düzenlenir. Bu türün kullanımı ilgiyi artırıyor. Milli edebiyatımızda marş türünün

ortaya çıkışı, Azərbaycan halkının milli bilincinin değişmesine, milletin hafizasını kaybetme sendromunun ortadan kalkmasına da yansımıştır. Bu faktörün halkımızın tarixinin üç döneminde geçerli olduğuna şahit oluyoruz: 1918-1920 (Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti dönemini kapsayan), 1988-1991 (Azərbaycan SSR'de Azərbaycan Ulusal Kurtuluş Hareketi dönemini kapsayan) ve 2016-2020 (Nisan savaşlarını ve İç Savaşı kapsayan). Bu dönemlerde oluşturulan yürüyüşler, içlerinde ifade edilen konunun gerçeğe dönüşmesi ile dikkat çekmektedir. Yaratılış döneminin bir takım özelliklerini ve yönlerini yansıtan yürüyüş türü, önemli ideolojik, sosyo-politik değişimler, halkı bağımsızlık ve özgürlük mücadelesine, vatanseverliğin yükselişine çağırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Marş, senkretik tür, şiir türü olarak marş, müzik türü olarak marş, sosyo-politik lirika

Xülasə

Müharibə və yürüşlərlə sıx bağlı olan marş janrının həm musiqidə, həm də ədəbiyyatda mövcud olması bu janrdan sinkretik bir janr kimi danışmağa əsas verir. Marş sinkretik janr kimi diqqətimizi iki yöndən cəlb edir: nəzm və musiqi janrı kimi. Marşlardan yalnız hər b meydanlarında deyil, müxtəlif dövlət mərasimlərində, bayramlarda, müxtəlif yürüşlərdə və s. istifadə edilməsi bu janra olan marağı artırmaqdadır. Marş janrının milli ədəbiyyatımızda yaranması Azərbaycan xalqının milli şüurunun dəyişməsi, millətin yaddaşından uduzmaq kimi sindromun aradan qaldırılması məqamında əksini tapan bilməsi özünü göstərmişdir. Bu amilin xalqımızın tarixinin üç dövründə aktual şəkildə özünü göstərdiyinin şahidi oluruq: 1918-1920-ci illər (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü əhatə etməsi), 1988-1991-ci illər (Azərbaycan SSR-də baş verən Azərbaycan Milli-Azadlıq Hərəkatı dövrünü əhatə etməsi) və 2016-2020-ci illər (Aprel döyüşləri və Vətən Müharibəsi dövrlərini əhatə etməsi). Bu dövrlərdə yaranmış marşlar onlarda ifadə edilən mövzu problematikasının bir amala çevrilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Marş janrı yarandığı dövrün bir sıra xüsusiyyət və cəhətlərini, mühüm ideoloji, ictimai-siyasi

dəyişikliklərini özündə əks etdirməklə, xalqı müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəsinə, vətənpərvərlik yüksəlişinə çağırış edir.

Açar sözlər: Marş, sinkretik janr, marş nəzm janrı kimi, marş musiqi janrı kimi, ictimai-siyasi lirika

Abstract

The existence of the march genre, which is closely related to wars and marches, in both music and literature, gives grounds to speak of this genre as a syncretic genre. Marsh, as a syncretic genre, attracts our attention in two ways: as a genre of poetry and music. Marches are held not only on the battlefields, but also at various state ceremonies, holidays, various marches and so on. The use of this genre increases the interest. The emergence of the anthem genre in our national literature has been reflected in the change of national consciousness of the Azerbaijani people, in the elimination of the syndrome of losing the memory of the nation. We are witnessing that this factor is relevant in three periods of the history of our people: 1918-1920 (covering the period of the Azerbaijan Democratic Republic), 1988-1991 (covering the period of the Azerbaijan National Liberation Movement in the Azerbaijan SSR) and 2016-2020 (covering the April wars and the Civil War). The marches created during these periods attract attention with the fact that the subject matter expressed in them becomes a reality. The march genre, reflecting a number of features and aspects of the period of its creation, important ideological, socio-political changes, calls the people to the struggle for independence and freedom, the rise of patriotism.

Keywords: Anthem, syncretic genre, anthem as a genre of poetry, anthem as a genre of music, socio-political lyrics

GİRİŞ

Qərb mənşəli marş janrı 20-ci əsrin əvvəlləri ədəbiyyatımıza daxil ola bilmişdir. Marşdan sinkretik janr kimi danışdıqda, marş diqqətimizi iki yöndən cəlb edir: nəzm və musiqi janrı kimi. Ədəbiyyatda bir janr kimi yer tuta bilmiş marşın cəmiyyətdə daha çox musiqi janrı kimi

təqdim edilməsi özünü göstərməkdədir. Marşın 4/4 (nadir hallarda 2/4 və ya 6/8) ölçülü xanədə dəqiq ritmə malik olan musiqi janrı kimi təqdim edilməsi inkaredilməyən bir faktdır. Marşa musiqi janrı kimi diqqət yetirdikdə insanların hərəkətlərini, kollektiv yürüşlərini sinxronlaşdırmağa xidmət etməsini, bu da əsasən, döyüş meydanlarında döyüşən insanların hərəkətlərini sinxronlaşdırmaq üçün marşların yaradılmasına ehtiyac və istəyin olmasını göstərməkdədir. Xalqın döyüş əzmini əks etdirən marş musiqi və ədəbi janr olaraq, eyni məqdəsə xidmət edir.

Marşın musiqi janr olması bu tip əsərlərdə təkrirə geniş müraicət olunmasına gətirib çıxarır. Bədi ifadə vasitələrindən olan təkrirə üstünlük verilməsi marşın özəl xüsusiyyətlərindən biridir. Təkrir eyni və qafiyə təşkil edən sözlərin şeirdə məntiqi vurğunu, fikri gücləndirmək, emosional təsiri, ahəngdarlığı artırmaq məqsədilə söz və ifadələrin təkrar olunmasıdır. Marşlarda təkririn anafora və epifora kimi təkrir növlərindən istifadə edilməsinin şahidi oluruq. Marşlarda təkrirlərdən istifadə edilmə təntənəli ovqatın yaradılmasına xidmət edir. Məsələn, sözləri və musiqisi Üzeyir Hacıbəyova məxsus olan “Milli marş” və ya “Azərbaycan milli marşı”nda (1917) təkririn epofora növündən istifadə edilmişdir:

Giriniz meydana sanki şir,
Əlinizdə şəmşir ilə tir,
Dilinizdə olsun bu zikr,
Ya allah, Ya allah, Ya allah.

“Ya allah, Ya allah, Ya allah” sözlərinin yanbayan işlənməsi epifora kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Üzeyir Hacıbəyovun “Milli marş” və ya “Azərbaycan milli marşı”nın 1920-ci il aprel hadisələrindən sonra səsənməsi qadağan olunmuşdur. Marşın sözləri milləti birliyə, tarixi unutmadan mübarizəyə səsəyişi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, “marşlar döyüşən ordunun şəxsi heyətinin ruhunun formalaşmasına və əsgərin psixologiyasına emosional, duyğusal təsir göstərməklə öz möhtəşəmliyini, ecazkar gücünü saxlamaqdadı.” (Hüseynov, 2017, ss.6)

Marş poeziya nümunəsi və musiqi janrı olmaqla yanaşı, ifadə etdiyi sözlərlə, onu müşayiət edən musiqi ilə insanda özünə inam hissini artırmağa, Qələbəyə inamını əxz etdirməyə qadir olmaqla, milli birliyə, vətəni qorumağa səsləyiş edir. Marş poetik nümunə kimi yalnız qələbəyə, insanın özündə inama nikbinliyi yarada bilən poetik sözlər çağırışla, səsləyişlə ifadə edilir. Bu xüsusiyyət marşı poeziyanın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməsilə bərabər, nəzm janrı kimi fərqli xüsusiyyətə malik olmasını göstərir. Akademik İsa Həbibbəyli marşın xüsusiyyətlərinə toxunarkən, marşın həm də təntənəli üslubda yazılmasını qeyd etmişdir: “təntənəli üslubda yazılan, ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan, həyəcan və səfərbərlik ifadə edən şeir, yaxud mahnıya marş deyilir.” (Həbibbəyli, 2007, ss.495)

Həkim, şair, bəstəkar Şahin Musaoğlu marşı “çağırış” kimi qəbul edərək, marşın sözlərini və onu müşayiət edən musiqinin bir-birilə əlaqəli olmasına ona ünvanlanmış “marşı şeir olaraq yazırsınız, yoxsa yazılmış şeirin ideyasına görə janr seçirsiniz?” sualına verdiyi cavabla aydınlıq gətirmişdir: “Şeirin ideyası hansı janrdə daha möhtəşəm səslənərsə, həmin janrı seçirəm.” Bu fikirlərlə, Şahin Musaoğlu ilk əvvəl, poetik nümunə qələmə almasına, daha sonra isə ona uyğun musiqi bəstələməsinə toxunmuşdur.

Azərbaycan xalqının tarixinin üç dövründə marşın daha fəal inkişafının şahidi oluruq. Birinci dövr, 1918-1920-ci illərə təsadüf edir. Bu dövr, yəni 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və inkişaf dövrünü əhatə edir. Marş XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının ruhunda yer tapmış milli mücadiləni əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, xüsusilə ordu marşları silsilə təşkil etməkdə idi. Məsələn, 1919-cu ildə nəşr edilmiş “Ordu marşları” kitabında Əli Kami, İsmayıl Həqqi, Əhməd Kamal, Namiq Kamal, Zülfüqar bəy və digər müəlliflərin ordu marşları toplanılmışdır. Ordu marşı dedikdə, biz onları hərbi marşlar kimi qəbul etməliyik. Alxan Məmmədov Ordu marşlarının cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi ilə bərabər dərinlən qavranılması amilinə toxunmuşdur: “Ordu marşlarının yaranması və onların toplanaraq kitabçalar şəklində nəşr edilməsi vətən üçün ordunun, ordu üçün marş

və döyüş nəğmələrinin əhəmiyyətinin layiqincə dərk edildiyini göstərir.” (Məmmədov, 2003, ss.57-58)

Əhməd Kamalın çağırış ruhunun, səfərbərlik ovqatının özünü göstərməsi, Vətəni xilas etməyə səsləyiş “Təraneyi-Vətən” marş nümunəsində diqqəti cəlb edir. Müəllif “Yürü, fəryadına gəl! Vətən imdadına gəl!” deyərək, vətənə yardım etməyə, düşdüyü dardan qurtarmağa çağırış edir:

Vətən əldən gediyor,
Bizə fəryad ediyor.
Yetiş imdadə diyor,
Yürü, fəryadına gəl!
Vətən imdadına gəl! (Kamal, 1907, ss.4)

“Əhməd Kamalın “Təraneyi-Vətən” şeiri axıcılığı, çağırış ruhu, səfərbərlik ovqatı, coşqunluğu, emosionallığı ilə əsl marş olmaqla ideya-bədii mükəmməliyə malikdir. Oxucuları acınacaqlı hala düşmüş Vətənin köməyinə yetişməyə səsləyən şairin çağırışları poetik manifest təsiri bağışlayır.” (Həşimli, 2011, ss.200)

1919-cu ildə Əbdül Rəhman Dainin (Əbdülov Rəhman Əbdül Rəhman oğlu) “Əsgəri nəğmələr” adı ilə nəşr etdirdiyi kitabı ordu marş nümunələrini özündə əxz etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Topluda əksini tapmış müxtəlif müəlliflərin və tərtibçinin qələminə məxsus olan ordu marşları millətin istiqlal məfkurəsinin təkamülündə özünəməxsus yer tuta bilmişdir. Bu da Cümhuriyyət dövründə ordu marşı, yəni hərbi marş kimi ədəbi janra olan tələbatın xalqın milli təfəkkürünün oyanışı ilə əlaqəli olmasını təsdiq edə bildi. Bu dövrdə cəmiyyətə təqdim edilmiş “Ordu marşları”, “Əsgər nəğmələri” və s. marş topluları fikrimizə əyani sübutdur.

İkinci dövr, 1988-1991-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Milli-Azadlıq Hərəkatı zamanı meydana çıxmış marş nümunələri zənginliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Bu dövrdə qələmə alınmış marşlar Azərbaycan xalqının azadlığına çağırışları ilə sıx bağlı idi. Azərbaycan xalqının bu tarixi

dövründə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı idi. Məsələn, 1988-ci ildəki Topxana hadisələri, 1988-1989-cu illərdə Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan) azərbaycanlıların deportasiyası, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecədə törədilmiş 20 Yanvar faciəsi və s. Azərbaycan xalqının başına gətirdikləri bu müsibətlərə boyun əyməmələri, mübarizəyə, dövlətçiliyin qorunmasına səsləyişi bu dövrə aid marşlarda da aktualıq kəsb etməkdədir. Məsələn, sözləri Xalq şairi Vahid Əzizin, bəstəsi Xalq artisti Eldar Mənsurova aid olan “Azərbaycan ordusu” marşı bu dövrdə yaranmış marş kimi maraqlı kəsb etməkdədir. Marşda xalqın keçmişinə rəğbəti, gələcəyinə ümidi ilə yanaşı, Azərbaycan Ordusunun qələbələrə səsləyişi əksini tapmışdır:

Səsimizdə xalqımızın var səsi,
Hərbimizdə yurdumuzun nəfəsi.
Yer titrətsin, yer oynatsın zərbəsi
Azərbaycan Ordusunun zərbəsi,

Azərbaycan torpağının nərəsi. (<https://www.youtube.com/watch?v=dhVd3tnfIIg>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Sözləri Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə, musiqisi bəstəkar Xalq artisti Emin Sabitoğluna məxsus “Azərbaycan əsgəriyik” marşında tarixi keçmişlə qürur duyan xalqın dövlətçilik ənənələrini qoruması üçün aparacağı mübarizəyə səsləyişi özünü göstərməkdədir:

Azərbaycan torpağında boy atmışıq biz,
Tarixlərin o tayından gəlir səsimiz.
Bir düşməne baş əymədi Oğuz nəslimiz,
Babaların qanı axır damarımızdan,
Azərbaycan əsgəriyik, bu ada qurban!
Nəqərat
Bu ada qurban, hey! Bu ada qurban!

Azərbaycan əsgəriyik, Bu ada qurban! (<https://www.youtube.com/watch?v=0stlZrZpyJA>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Üçüncü dövr isə 2016-ci il aprel döyüşlərindən başlayaraq (Azərbaycan Ordusunun lokal döyüşlərdə qələbələri) 2020-ci il Vətən müharibəsinədək (erməni ordusunun məhv edilməsi) davam edir. Bu dövr ərzində bir sıra yeni marşlar yaradılır. Sözləri və musiqisi Hacı Mehtaba aid olan “Zəfər marşı” son zamanlarda yaranan marş nümunəsi olaraq, dövlətçilik ənənəçiliyinin davam etdirilməsi və qorunmasına çağırış kimi maraq doğurur. Bu cür marşların yaranması bu janrın hələ də ictimaiyyətin maraq dairəsində olmasını təsdiq edir. “Zəfər marşı”nın sözlərinə diqqət yetirdikdə marşa aid çağırış, təntənə və ruh yüksəkliyinin şahidinə çevrilir. “Zəfər marşı”nda “haydı qoç igidlər haydı irəli” çağırışı insanlarda döyüş əzmkarlığını qabartmağa, mübarizə aparmağa çağırışdır. Marşın sözlərinə diqqət yetirdikdə son nəqarətdə “haydı” nidası bir yerə getmək, yaxud bir işə başlamaq üçün çağırış və ya əmr mənasında işlənilməsi kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, “haydı” nidası marşlarda çox işlənilmiş, “Zəfər marşı”nda da çağırış mənasında işlədilmişdir. Marşda milli oyanış və səfərbərlik ruhu ifadə olunur:

Vətəndən pay olmaz şüarımız var.
Bizim Qarabağ tək diyarımız var,
Tarixlər boyunca yenilmədik biz,
Düşmənin önündə cökməmişik diz.
Düşmənin önündə əyilmədik biz.
Nəqarət
Qeyrətinə qurban ey vətən oğlu,
Haydı qoç igidlər haydı irəli.
Qələbə əzmilə döyüşə doğru
Haydı qoç igidlər haydı irəli.

(<https://www.youtube.com/watch?v=OKnRvTIouzk>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Marş janrında qələmə alınmış nümunələrin son nəqarətlərində “hey”, “haydı” və s. nidaların, “yol ver”, “irəli” və s. sözlərin işlənməsi diqqəti cəlb edir.

Abdulla Şaiqin milli birliyə çağırış, səsləyiş əks etdirən “Marş”ında milli birliyə çağırış müəllifin “irəli, haydı” kimi xitablarında özünü göstərə bilir:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,

Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur.

Yürüyəlim irəli, haydı, millət əsgəri,

Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri. (Açıq söz, 1918)

Abdulla Şaiq millətinin şanlı tarixə malik olmasına toxunmuş, keçmişə unutmayaraq irəliyə addımlayaraq, mübarizə aparmağa səsləmişdir. Müəllif öz həmvətənlilərinə çağırış etməsini qabarıq şəkildə göstərir:

Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,

Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım! (Şaiqanə yad et, 2006, ss.2)

Sözləri Cəlal Qurbanova, musiqisi Yaşar Baxışa aid olan “Əsgər marşı”nda dövlətin qüdrəti və millətin birliyi təntənəli şəkildə canlandırılır. “Əsgər marşı”nda millətin ona aid olan müstəqillik və azadlığı, xalqın və vətənin bütövlüyü uğrunda mübarizəyə, milli birliyə səsləyiş, çağırış özünü göstərir:

Ali Baş komandanın, əmrin gözlərik

Qəhrəman əsgərik, Alp ərənlərik.

Yurdları düşməndən azad edərik,

Vətənin uğrunda candan keçərik

Nəqarət

Üç rəngli bayraqla gedək irəli.

Ey Ana yurdumun, igid əsgəri

Halal olsun sənə südü ananın

Yaşasın hər zaman Azərbaycanım! (<https://www.youtube.com/watch?v=J-rqDtxWfHo>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Son dövrlərdə meydana çıxan marşlarda marş və musiqi janrının qarışıqlığı özünü göstərməkdədir. Marş və rok, marş və rep, marş və meyxana və s. kimi musiqi janrlarının qarışıqlığı formalaşmışdır. Məsələn, sözləri və musiqisi Talib Taleyə aid olan və milli mücadiləni əks etdirən “Azərbaycan Əsgəri” marş və rep qarışıqlığını özündə əks etdirən marş kimi diqqəti cəlb edir. Bu qarışıqlıq təbii ki, marşın musiqi janrı kimi təqdimində özünü göstərə bilər.

Həm sizə rəhbərimizə çox inamımız

Qarşıdadı alınası intiqamımız

Azərbaycanımız güclü yumruğa dönmüş

Baxın nəhayət ki, indi birlik hamımız.

Yerlər titrətdi həmlələri,

Düşmənin bax çökdü dizləri,

Yurdumuza gətir zəfəri

Haydı Azərbaycan əsgəri. (<https://www.youtube.com/watch?v=0x-5higvqfjk>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Talib Talenin “Azərbaycan Əsgəri” marşı özündə vətənpərvərlik, mübarizlik, əzmlilik ruhunu ehtiva edə bilmişdir.

Marş janrının musiqisində rok elementlərinin istifadə edilməsi məqamı da diqqətdən yayınmır. Son dövrlərdə meydana çıxmış, Nur qrupu, Nərmin Kərimbəyova, Ceyhun Zeynalov (Cin) tərəfindən ifadə edilən “Atəş” marşında marş və rok elementlərinin sintezi ilə yanaşı istiqlal uğrunda mübarizəyə səsləyiş özünü göstərir:

Qarabağım düşüb dara,
İntiqama çağırır bizi.
Sıx sarılın silahlara,
Qoy məhv olsun düşmənin izi.
Atəş, atəş hədəfə,
Zəfər, zəfər hər dəfə
Nifrət, nifrət, nifrət düşməne,

Təzim, təzim, təzim Vətənə (<https://www.youtube.com/watch?v=sl-nTQTZRRpw>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Mahnıların ictimaiyyət tərəfindən marşa çevrilməsi və ya marş kimi qəbul edilməsi prosesi ilə üzləşmək mümkündür. Məsələn, sözləri Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin, musiqisi Xalq artisti Emin Sabitoğlunun “Yaşa, yaşa Azərbaycan” mahnısı Cənubi Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə aparan insanların marşına çevrilmişdir. Cənubi Azərbaycanda digər marşlarla yanaşı, “Yaşa, yaşa Azərbaycan” mahnısı “Güney Azərbaycanın Milli marşı” kimi qəbul edilir:

Biz tarixə sığınmadıq,
Dünən vardıq, bugün varıq.
Biz dostluğa güvənərək,
Gələcəyə addımladıq.
Azərbaycan, Azərbaycan.
Azərbaycan, Azərbaycan.
Azərbaycan, Azərbaycan.

Yaşa, yaşa, Azərbaycan (https://www.youtube.com/watch?v=-_FzCTsjCRw; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Bu proses digər bir mahnının marşa çevrilməsində də özünü göstərmişdir. Məsələn, Əhməd Cavadın 1914-cü ildə qələmə aldığı “Çırpınırdı Qara dəniz” şeirinə Üzeyir Hacıbəyov 1918-ci ildə musiqi bəstələmişdir.

Azərbaycanda hamı tərəfindən sevilə-sevilə dinlənən bu musiqi nümunəsini ümumtürk ideyaları tərəfdarları marş kimi qəbul edirlər:

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər.
Olsun turan bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!!! (Cavad, 2005, ss.140)

Türkiyədə və ya Azərbaycanda poetik nümunələrin marşa çevrilməsi, Azərbaycan marşları ilə türk marşlarının bir-birilərilə sıx əlaqəli şəkildə tərəqqi etməsində özünü göstərməkdədir. Məsələn, Nuri Paşaya, Qafqaz İslam Ordusunun Bakını düşmən işğalından qurtarması şərəfinə həsr edilmiş “Kafkas İslam Ordusu marşı” bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Sözləri Nəriman Həsənzadəyə aid, musiqisi Əli Behbudzadə tərəfindən bəstələnmiş “Kafkas İslam Ordusu Marşı” həm də qardaş xalqın hərbi yardım etməsini canlandıra bilmişdir:

Türkün döyüş bayrağında
Doğan aya, hilala bax.
Bu yürüşə, bu zəfərə,
Bu şanlıca cəlala bax.
Dalgalanan Türk Bayrağı
İstiklaldan xəbər verir.
Türkün şanlı tarixinə

Zaman ər oğlu ər verir. (<https://www.youtube.com/watch?v=u3CbCnncE5s>; Erişim Tarixi: 13.06.2021)

Azərbaycan marşlarının türk marşları ilə sıx əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsi özünü hər zaman göstərməkdədir. Musiqisi Cavanşir Quliyevə, sözləri Əli Kamiyə aid edilən “Əsgər marşı” bu ənənənin

davam etməsini göstərməkdədir. “Əsgər marşı”nın Rüşfət bəyin (1820-1888) bəstəsi olan “Alay marşı” ilə eyni olması danılmaz faktdır. Bu amil Azərbaycan marşları ilə türk milli marşlarının əlaqəli, qarşılıqlı şəkildə inkişaf etməsinin göstəricisidir. Yəmən savaşı (1871-1872) dönəmində bəstələnmiş “Alay marşı”nın 1919-cu ildə dərc olunması faktı mövcuddur.

Azərbaycan xalqının milli şüuruna təsirsiz ötürməyən “Əsgər marşı”nın müəllifliyi ətrafında mübahisələrin yaranması, müəllifliyinə aydınlıq gətirilməsi, yanlış məlumatların verilməsi ilə üzləşməkdəyik. Elmi və ədəbi cəmiyyətdə “Əsgər marşı”nın Osmanlı Ordusunda ifa edilmiş “Alay marşı” ilə eyni olması faktı təsdiqini tapmışdır. Buna baxmayaraq, “Ölməzliyə Abidə” (2010) kitabında “Əsgər marşı”nın müəllifinin başqa müəllifə aid edilməsi, yəni marş müəllifi kimi Əhliyyə Suleymanovun (OrXan Cəbraylova, 2010) olması kimi yanlış məlumatın yer alması ilə üzləşirik.

“Azərbaycan əsgəri” marşının sözlərinin ona bir əsgər tərəfindən verilməsini, marşın sözlərinin isə əsgərin öz babasından eşitməsini səsləndirmiş Cavanşir Quliyevin fikirlərinə münasibət bildirmiş Aydın Ögüt bunu əsasən, Azərbaycan və Türkiyədə yaşayan türk kökənli xalqlar arasındakı mədəniyyət, tarix, hətta hərbi musiqilərdə də oxşarlığın olmasını nəzərə alaraq, bu oxşarlığı təbii hal kimi qəbul etmişdir: “Cavanşir Quliyev anlatıyor; 1990 yılında Karabağ da cephedeyken bir asker yanıma gelip “Biz milli kurtuluş savaşımızda bile Rus askeri marşlarını söylemekten bıktık, ne olur bize kendi marşlarımızı besteleyin” dedi ve bana bu marşın sözlerini verdi. Ona nereden bulduğunu sorduğumda asker, bana “...eskiden bunu dedem hep bize söylərdi” dedi. Bu sözləri çox beğənən besteci bir marş bestelemiş və Azeri dostlarımin bana söylediğine göre bu marş hit parçalardan daha popüler hale gelmiş, dillerden düşmeyip düğünlerde bile söylenmiş. Bu marşın adı “Asker Marşı”dır. Aynı marş ülkemizde de Rifat Bey (1820-1888) tarafından Alay Marşı ismiyle Yemen Savaşı sırasında bestelenmiştir. (1871-1872) ...Sonuc olarak söylemek isterim ki; kültürü, tarihi ve özü aynı olan iki kardeş ülkenin her konuda olduğu gibi, askeri müzikte de birçok ortak noktası ve benzerliği vardır, olacaktır da. Böyle olması çok normaldir.” (<http://>

www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133; Erişim Tarihi: 13.06.2021) Aydın Ögütün musiqi bənzərliyinin olması faktını qeyd etməsi ilə kifayətlənmişdir. Onu vurğulamaq istərdim ki, “Əsgər marşı” marş tempində olması bəstəkarın musiqini improvizə etməsinin göstəricisidir. Belə hadisəyə musiqi əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Bəstəkar Cavanşir Quliyevin improvizəsi maraqlı alınıb. “Əsgər marşı”nın marş janrına uyğun olması onu başqa cür ifa edilməsinə imkan yarada bilmir. Yəni biz bu marşı oynaq ritmdə, yaxud da muğam avazında oxuya bilmərik. Poeziya nümunəsi kimi də marş şeir formasında qələmə alınmışdır. Marşa xas olan çağırış, səsləyiş özünü göstərmişdir.

Vətən məni yetişdirib, bu ellərə yolladı,
Bu torpağa qurban deyib, Allaha ismarladı.
Boş oturma, çalış dedi, xidmət eylə Vətənə,
Südüm sənə halal olmaz, sən baş əysən düşməne
Nəqərat
Marş, irəli ! Marş irəli,
Azərbaycan əsgəri!
Dönməz geri, dönməz geri,

Azərbaycan əsgəri! (<https://www.youtube.com/watch?v=7GB06noZ-LbY>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

“Azərbaycan əsgəri” marşı dərin məzmunu və poetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Marşda doğma torpaqların azad edilməsinə səsləyiş, Vətənin, dövlətin, milli kimliyin müdafiəsinə, birlik kimi birləşməsinə çağırış özünü göstərir.

Azərbaycan marşlarının türk marşları ilə sıx əlaqəli şəkildə tərəqqi etməsinin əsas amillərindən biri də ortaq bir dildə yazılması amilinin olması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır. Məsələn, Alxan Məmmədov Yavuz Akpınar tərəfindən Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyədəki arxivindən tapılmış, Məhəmməd Hadiyə aid olan “Qəhrəman türk əsgərinə” marşına toxunaraq qeyd etmişdir ki, “Məhəmməd Hadi “Qəhrəman türk

əsgərinə” şeirində məhz Azərbaycan və Anadolu türkcəsinin ortaqlığından yararlanmışdır. Nəticədə şeir həm yazıldığı marş janrına, həm də Azərbaycan və Anadolu türkcəsinə uyğun olaraq bədii-estetik baxımdan təntənəli, ləngərli, anlaşqlı, vətənpərvərlik ruhlu, döyüşkənlik və qələbə əzmlili bir əsər kimi meydana çıxmışdır”. (Məmmədov, 2019, ss.51)

Türk oğluyuz, Osmanlıyız,
 Namusluyuz, vicdanlıyız.
 Tariximiz meydandadır;
 Dünya bilir ki, sanlıyız.

Yavuz Akpınar M. Hadinin marşının çağırış ruhunda olması aminə toxunaraq yazmışdır ki, “...bu da bizə əsgəri marşların xalq yığınları üzərində olduğu kadar, aydınlar arasında da coşkunluk yaratdığını, Azərbaycan toplumunun o dövərdə yaşadığı sevinc və bahtiyarlığı, kəndinə güvən duyğusunu peşikdirdiyini göstərməkdədir.” (Akpınar, 2007)

Azərbaycan dövlət himninin əvvəlcə marş olması, sonra himnə çevrilməsi ictimai-tarixi proseslər zamanı meydana çıxan marşın milli istiqlal dücücəsini, dövlətçilik ənənələrini, meyllərini əks etdirməsindən doğur. Himn, marş, hərbi nəğmə və mahnılar məzmununa görə hərbi, inqilabi, dini xarakterli, dövlət əhəmiyyətli olması onları məzmun və mövzu baxımından müxtəlifliyinə səbəb olur. Himn, marş, hərbi mahnı və nəğmələr insanlarda qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına təkan verən xüsusiyyətlərə malik olmalarına, ictimai quruluşa, beynəlxalq məsələlərə münasibət ifadə etmələrinə rəğmən, bir-birilərindən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdilər. Poetik nümunələr bütün ədəbi nümunələr kimi insanın mənəvi ruhunun tərbiyə edilməsinə yönəlməsi ilə yanaşı, vətənə, insana, ətraf mühitə xidmət, onların mənafeyini qorumağa səsləyiş, Vətənə, insanlara, onu əhatə edən canlı və cansız mühitə sevgi və qayğı hisslərinin formalaşmasına xidmət edir.

Marşların dövlətçilik atributlarından olan himnə çevrilməsi maraqlı ədəbi proses kimi diqqətdən yayınmır. Ədəbiyyatda marş və himnə eyni yanaşmanın yanlış olması faktı tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır:

“marş və himnə eyni mənalı sinonim sözlər kimi yanaşmaq yanlış meylidir.” (Həbibbəyli, 2007, ss.495) Bu amili nəzərə alaraq, qeyd etməliyə ki, “himnlər daha çox ümumi xarakter daşıyır, marşlar isə konkret sahəni əhatə edir.” (Həbibbəyli, 2007, ss.495) 1919-cu ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan marşı” 1992-ci il mayın 27-də qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni kimi təsdiq edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət himninin layihəsi 1919-1920-ci illərdə hazırlanmasına baxmayaraq, ictimai-siyasi hadisələr, yəni 1920-ci ilin 27 aprel tarixində bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta uğratması və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmələri bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun və şair Əhməd Cavadın hazırladıqları “Azərbaycan marşı”nın qanunvericilik səviyyəsində qəbul edilməsinə imkan vermədi. “Azərbaycan marşı” “Vətən marşı” adı ilə “Milli nəğmələr” kitabında 1919-cu ildə nəşr edilmişdir. Musiqisi isə sonradan Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bəstələnmişdir:

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,

Hərə bir qəhrəman oldu! (<https://dim.nmr.az/himn.php>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Əvvəl marş kimi yaranmış “Azərbaycan marşı” özündə milli müstəqillik və milli birlik rəmzi olaraq, millətin dövlət rəmzlərindən birinə çevrilmişdir.

Son dövrlərdə internet resursları marş janrının inkişaf etməsində və geniş yayılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. 2016-cı Aprel döyüşlərindən sonra meydana çıxmış marşlar, həmçinin hərbi nəğmə və mahnılar internet resursları vasitəsilə yayılmaqdadır. Məsələn, “Zəfər marşı”, “Atəş”, “Azərbaycan əsgəri” və s. marşların internet resurslarında yayımlanması marşın inkişaf xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilməlidir. İnternet səhifələrində Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının şeirinə bəstələnmiş hərbi-vətənpərvərlik duyğularını çoxduran “Millətım” adlı mahnı izləyicilər tərəfindən maraqla qarşılanmaqdadır. Musiqisi Elçin Cəfərova aid olan “Millətım” poetik nümunəsi həm musiqi janrı baxımından, həm də mətn baxımında marşa çevrilə bilmişdir:

Babaların igid ruhu dirildi,
 Ömür bizə Vətən üçün verildi.
 Qisas deyir türk yaddaşı - şanıımız,

Qurban getsək halal olsun qanıımız! (<https://publikxeber.com/117384.html>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Mərhum professor Vaqif Arzumanlı “Millətım” şeirini özündə əks etdirdiyi problematikaya görə himnə bənzətməmişdir: “Marş”, “Allah bu millətdən nə əsirgəyib?”, “Millətım”, “Bu millət ölməyi bacarır hələ”, “Türk xalqı “Olmaz!” deyir”, “Meydan həsrəti”ni müəllifin millətinə, xalqına inamını vəsf edən, doğma Vətənin və Millətin heç vaxt heç kimin qarşısında baş əyməyəcəyini, qüdrətini tərənnüm edən himnlərə bənzəyir.” (Arzumanlı, 2013, ss.20)

“Vur, komandır, vur!” şüarının son dövrdə qələmə alınan poetik nümunələrdə yer tapması, bununla da döyüş meydanında döyüşçüləri mübarizəyə səsləməsi özünü göstərməkdədir. Məsələn, sözləri və musiqisi Elçin Məhərrəmovaya aid olan “Vur komandır”, sözləri Kəmalə Hacıyevaya, musiqisi Ənvər Sadıqova məxsus “Vur komandır” kimi musiqi nümunələrində “vur, komandır, vur!” şüarı səsləndirilmişdir. Sözləri və musiqisi Elçin Məhərrəmovaya aid olan “Vur komandır” marşında “Vur komandır, vur komandır!” kimi səsləyiş özünü göstərməkdədir:

İndi birlik zamanıdır!
İndi zəfər zamanıdır!
Vur komandır, vur komandır!
Düşməni can evindən.

Vur komandır, güc sənindir! (<https://www.youtube.com/watch?v=OzJnb-SJbJA>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Sözləri Kəmalə Hacıyevaya, musiqisi Ənvər Sadıqova məxsus “Vur komandır” qələbə mahnısı isə marş xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməkdədir:

Düşməndən almağa qanımız qalıb,
Doğma torpaqlarda canımız qalıb.
Üç rəngli bayrağa bürünsün hər kəs,
Şəhidlər ölməzdir, vətən bölünməz!
Nəqərat
Vur, komandır, vur qisas almağa,
Əmr et Şuşada bayraq sancmağa.
Vur, bizi gözləyir doğma Qarabağ

İrəli, əsgər! Zəfər çalmağa! (<https://lyrics.lol/artist/2325694-abbas-ba-rov/lyrics/6195695-vur-komandır>; Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Marşları nəzm nümunəsi kimi oxuduqda və ya musiqi janrı kimi dinlədikdə, marşda xalqın dövlətçiliyini qorumaq uğrunda mübarizəyə çağırışını özünü əks etdirməsinin şahidi olururuq.

SONUÇ

Marş janrı yarandığı dövrün bir sıra xüsusiyyət və cəhətlərini, mühüm ideoloji, ictimai-siyasi dəyişikliklərini özündə əks etdirməklə, xalqı müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəyə, səfərbərlik duyğuları və

vətənpərvərlik yüksəlişinə çağırış etməkdədir. 2016-cı ildən başlayan hərbi uğurlar və 2020-ci il Vətən müharibəsi milli ədəbiyyatımızda marş janrının inkişafı üçün yeni bir təkan vermişdir. Çoxsaylı yeni marşlar yaradılmışdır, bəzi hallarda isə şeir və mahnılar marşlara transformasiya edilmişdir. Azərbaycan marşının inkişafı bir sıra özəlliklərlə səciyyələnir: ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə daha fəal inkişaf etməsi, klassik musiqilə yanaşı müasir musiqi janrlarına müraciət etməsi, şeir və mahnıların marşlara çevrilməsi, türk marşları ilə sıx əlaqəli olması, internetin təsiri vasitəsilə geniş yayılması və sair. Xüsusilə qeyd etməliyə ki, bütün bu özəlliklərə malik Azərbaycan marşları zorakılığa çağırışdan, nifrət və qəddarlığın təbliğindən uzaqdır.

KAYNAKCA

“Açıq söz» qəzeti. 6 fevral, 1918, №674.

Ağayeva, K. Vur komandir. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=BCp-AGeXDOW>.

Akpınar, Y. “Kardeş kalemler” dergisi. № 7, 2007.

Arzumanlı, V. Vətən və millət sevgisi. 525-ci qəzet.- 2013.- 13 iyul.- s.20.
// Erişim adresi: <https://tele-inform.com/?p=15303>.

Atəş. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=slnTQTZRRpw>.

Azərbaycan əsgəri. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=7GB06noZLbY>.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni. Erişim adresi: <https://dim.nmr.az/himn.php>.

Cavad, Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”.

Cavanşir Quliyevin “Əsgər marşı” plagiatdır. Erişim adresi: <https://nezmedia.az/medeniyyetvemaqazin/31377-cavanshir-quliyevin-esger-marshi-plagiatdir-vdeo.html>.

Erişim adresi: <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2017/04/16/abdulla-saiq-mars/>.

- Erişim adresi: <https://lyrics.lol/artist/2325694-abbas-ba-rov/lyrics/6195695-vur-komandır>.
- Əhməd, K. (1907) Təraneyi-Vətən // Füyuzat, №26.
- Əsgər marşı. Erişim adresi: <https://sozmusiqi.wordpress.com/az/composer/cavanshir-quliyev/az-esger-marsi/>.
- Əsgər marşı. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=J-rqDtxWfHo>.
- Əziz, V. Azərbaycan ordusu. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=dhVd3tnfIIg>.
- Hacı Mehtab. Zəfər marşı. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=OknRvTIouzk>.
- Həbibbəyli, İ. (2007) Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”.
- Həsənzadə, N. Kafkas İslam Ordusu Marşı. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=u3CbCnncE5s>.
- Həşimli, H. (2011) “Yeni Füyuzat” jurnalı və poeziyanın yaradıcılıq axtarırları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası), №1.
- Hüseynov, R. (2017) “Salam, Qələbə!” deyəcəyimiz günə az qalıb. Söhbətləşdi:, əməkdar jurnalist. Azərbaycan ordusu, 27 may-s. 6. Erişim adresi: http://anl.az/down/meqale/az_ordusu/2017/may/545567.htm.
- Məhərrəmov, M. Vur komandır. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=OzJnb-SjbJA>.
- Məmmədov, A. (2003) Azərbaycan demokratik respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, “Elm”.
- Məmmədov, A. (2019) Milli istiqlalın carcısı və tərənnümçüsü - Məhəmməd Hadi. Bakı, Ləman Poliqrafiya Nəşriyyatı MMC.
- OrXan – Cəbrayilova, R. (2020) “Azərbaycan əsgəri” marşı // Ölməzliyə Abidə. Tərtibçi-müəllif. Bakı “Ziya”.
- Öğüt, A. Azərbaycan hərbi orkestri. Erişim adresi: <http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133>.

Rüstəmxanlı, S. Millətım. Erişim adresi: <https://publikxeber.com/117384.html>.

Şaiqanə yad et (2006). Abdulla Şaiq – 135. Biblioqrafik göstərici, Bakı // Erişim adresi: <http://ryl.az/files/6.pdf>.

Tale, T. Azərbaycan Əsgəri. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=0x5higvqfjk>.

Vahabzadə, B. Azərbaycan əsgəriyik. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=0stlZrZpyJA>.

Vahabzadə, B. Yaşa, yaşa Azərbaycan! Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=-_FzCTsjCRw.

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Haziran 2021

Yıl 11, Sayı 1, ss.73-96.

DOI: [https://doi.org/ 10.20493/birtop.943084](https://doi.org/10.20493/birtop.943084)

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 26.05.2021

Kabul Tarihi: 18.06.2021

Journal of Individual & Society

June 2021

Year 11, Issue 1, pp.73-96.

Article Type: Research article

Submitted: 26.05.2021

Accepted: 18.06.2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

İNCE, F., (2021). II. Haçlı Seferi ve I. Manuel Komnenos Dönemi Bizans-Haçlı İlişkileri, Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (1), 73-96.

II. HAÇLI SEFERİ VE I. MANUEL KOMNENOS DÖNEMİ BİZANS-HAÇLI İLİŞKİLERİ

BYZANTİNE-CRUSADER RELATIONS IN THE SECOND CRUSADE AND THE FIRST MANUEL KOMNENOS PERIOD

Fatma İNCE

Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Assoc. Dr., İnönü University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History

Eposta: fatma.ince@inonu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4579-6703>

Öz

1096 tarihinde başlayan haçlı seferlerinin, başlangıç sebepleri dini duygulara bağlanmaktadır. Bir taraftan Türkiye Selçuklu Devleti, diğer taraftan ise Çaka Bey ve Peçenekler ile mücadele eden Bizans Devleti oldukça zor bir durumda kalmıştı. Bundan dolayı da batıdan yardım istemek zorunda kaldı. Bu dönemde Avrupa'nın da ekonomik, siyasi ve sosyal anlamda oldukça zor bir durumda olduğunu görmekteyiz. Bundan dolayı batılılar, Bizanslılardan gelen yardım teklifini hemen kabul edeceklerdir. Bizanslılar, haçlılardan yardım talep ederken, onlardan paralı askerler olarak faydalanabileceklerini ve bu sayede de Türklere karşı kaybetmiş oldukları toprakları yeniden

ele geçirebileceklerini düşünmüşlerdir. Ancak zaman ilerledikçe görülecektir ki, sözde dindaşlarını kurtarmak için yola çıkan haçlılar, aslında doğunun zenginliklerini elde etmek ve ele geçirmiş oldukları bölgelere yerleşmek için Bizans Devleti'nin yardım talebine olumlu yanıt vermişlerdir. Daha ilk seferden itibaren haçlıların yolları üzerinde bulunan bölgelerde çıkarmış oldukları huzursuzluklar, vasallık yemini etme konusunda çıkarmış oldukları zorluklar gibi sebepler dolayısıyla Bizans Devleti'nde haçlılara karşı bir ön yargının meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı da II. Haçlı Seferi'nin düzenlenmesine sıcak bakılmayacaktır. Bu çalışmada II. Haçlı Seferi esnasında Bizans Devleti ve haçlılar arasındaki ilişkiler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Türkiye Selçuklu Devleti, Haçlı Seferleri, Haçlılar.

Abstract

The initial reasons for the crusades, which started in 1096, are attributed to religious feelings. On one hand, the Seljuk State of Turkey and on the other hand, the Byzantine State, which struggled with ÇakaBey and the Pechenegs, was in a very difficult situation. Therefore, he had to seek help from the west. In this period, we see that Europe is economically, politically and socially in a very difficult situation. Therefore, the westerners will immediately accept the offer of help from the Byzantines. While the Byzantines were asking for help from the crusaders, they thought that they could use them as mercenaries and thus recapture the lands they had lost against the Turks. However, time it would be seen that the crusaders, who set out to save their so-called coreligionists, actually responded positively to the Byzantine State's request for help in order to obtain the riches of the east and settle in the regions they had captured. From the very first time, the crusaders caused a prejudice against the crusaders in the Byzantine State due to the reasons such as the unrest in the regions on their way and the difficulties they had in taking the oath of vassalage. Therefore, organizing the II. Crusade would not be

welcomed. In this study, the relations between the Byzantine State and the crusaders during the II. Crusades will be examined.

Key Words: Byzantium, Seljuk State of Turkey, Crusades, Crusaders.

GİRİŞ

Yaklaşık iki yüz yıllık bir süreyi kapsayan haçlı seferleri 1096-1291 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu seferlerin başlama sebebi, Bizans'ın batıdan, Türklere karşı yardım talep etmesidir. Nitekim bu dönemde, Bizans Devleti, Selçukluların topraklarına düzenledikleri akınlardan ve Anadolu'da hızla ilerlemesinden rahatsızlık duyuyordu. Üstelik Selçuklular ile tek başına mücadele edecek güçte de değillerdi. Ancak Bizans Devleti'nin uğraştığı tek mesele Selçuklular değildi. Bizans Devleti, Peçenekler ve Çaka Bey¹ tarafından da tehdit edilmekteydi. Batı, Bizans'ın yardım teklifini hemen kabul etmiştir. Sefer çağrısını ilk dillendiren kişi Papa II. Urban (1088-1099), olacaktır. Ancak Papa II. Urban'ın (1088-1099), Clermont Konsili'nde yapmış olduğu konuşma istenilen etkiyi yaratmayınca bu defa devreye Keşiş Pierre L'Ermite(1050-1115) girdi. Pierre L'Ermite (1050-1115) bütün Fransa'yı gezerek, halkı yapmış olduğu ateşli konuşmalar ile galeyana getirdi. İlk haçlı seferi, yapılan bu çağrılar neticesinde 1096 tarihinde gerçekleşti. Haçlılar, bu seferi sözde

- 1 Türk denizciliğinin atası olarak kabul edilen Çaka Bey, Türk tarihinde ilk defa tersane inşa etmiş ve kendisine ait güçlü bir donanma meydana getirmiştir. Bu donanma sayesinde de Adalar Denizi sahillerinde fetihler yapmış, İzmir ve civarı ile Adalar Denizi'nde ilk Türk yerleşimini sağlamıştır. Türkler, deniz kültürüne uzak bir millettir. Ancak Çaka Bey sayesinde köklü bir deniz kültürüne sahip Bizans karşısında onunla yarışabilecek bir seviyeye yükselmiştir. Bu da bize Çaka Bey'in teşkilatçılık özelliğini göstermektedir. Çaka Bey'in asıl amacı, İstanbul'u ele geçirmektir. Aslında bu hedefini gerçekleştirmek için uyguladığı politikaları değerlendirdiğimizde onun öngörüsünün ne kadar kuvvetli olduğuna da şahit oluruz. Nitekim, Çaka Bey, İstanbul'u alabilmek için Balkanlardaki Peçenekleri kullanmaya çalışmış, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a kızını vererek, onunla akrabalık bağı kurmuş, Rumeli'ye asker çıkarmış ve Bizans'ı karadan da sıkıştırmak için çok ciddi adımlar atmıştır. Ancak ne yazık ki Çaka Bey, bir başka Türk hükümdarı I. Kılıç Arslan öldürülecek ve İstanbul'u alma hayalleri de bu yüzden yarım kalacaktır. Onun gerçekleştirmek istediği bu fethi 360 yıl sonra başka bir Türk hükümdarı gerçekleştirecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Baykara, 1974, s.8, Kafesoğlu, 1984, s.55-60, Alptekin, II, 1987, s.476-480, İlgürel, 1993, s.186-188, Anna Komnena, 1996, Ayönü, 2009, s.1-8).

dindaşlarını kurtarmak için düzenliyordu. Ancak ilk haçlı seferinin düzenlendiği dönemde Avrupa'nın yaşamış olduğu sosyal, siyasi ve ekonomik sıkıntılar göz önüne alındığında haçlıların asıl niyetinin doğunun zenginliklerini ele geçirmek olduğu da kolayca anlaşılabilir. (Ordericus, 1853, s.63-64, Duncalf, 1969, s.230-234, Charanis, 1973, s.29, Lilie, 1993, s.1, Anna Komnena, 1996, s.30, Demirkent, 1996, s.525-526, Demirkent, 1997, s.11, Demirkent, 1998, s.1-14, Runciman 2002, s.214, Holt, 2003, s.18-19, Turan, 2004, 128, Somerville, 2011, s.15-16, 25, Frankopan, 2012, s.102-103, Lemerle, 2013, 111-112, Kanat&Burçak, 2013, s.10, Usta, 2016, s.46, Arslan&Genç, 2017, s.232, 41-45, Koca, 2017, s.17, Kesik, 2018, s.14).

Bizanslılar, batıdan yardım isterken, Türklere karşı onlardan paralı asker olarak yararlanabilmeyi. Ancak haçlı seferi ilerledikçe, Bizans, hem haçlıların güzergahları üzerinde bulunan yerlere büyük zarar vermeleri, hem de ele geçirdikleri yerleri Bizans ile daha önceden yapmış oldukları anlaşma gereğince Bizans'a teslim etmeyip, buralarda kontluklar kurmaları ve yerleşmeleri dolayısıyla büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. (Oldenburg, 1996, s.61, Gölgesiz& Karaca, 2012, s.141-153, Kaleli, 2018, s.1254-1259).

Bizans'ın yardım talebi üzerine Papa II. Urban (1088-1099), Clermont'ta bir konsil toplamıştır. Bu konsil, 18-28 Kasım 1095 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Konsile üç yüze yakın din adamı katılacaktır. Konsilde sadece haçlı seferleri çağrısı yapılmamıştır. Burada bir takım genel sorunlar da çözüme kavuşturulacaktır: din adamlarının siyasi iktidarlar tarafından atanması, din adamlarının para karşılığında makam elde etmeleri ve papazların evlenmeleri yönünde kararlar alınacaktır. Aynı zamanda bu toplantı esnasında, Kral Philippe (1059-1108), zina suçu yüzünden aforoz edilmiştir. Papa II. Urban (1088-1099), 27 Kasım günü önemli haberler vereceğini duyurarak, konsilin ilk oturumunu kapayacaktır. Papa, 27 Kasım 1095 tarihinde halka seslenişinde İncil'den alıntılar yaparak, sözlerine başlayacaktır. Ve kendisini dinleyenlere, Tanrı'nın hizmetkârları olarak, iyiliği ve dini yeniden tesis etmeleri gerektiğini vurgulayacaktır. Papa'nın sözlerine İncil'den başlaması halkın dini duygularını perçinlemek istemesinden ve sahip olduğu ana fikre meşruiyet

alanı oluşturmak istemesindedir. Papa konuşmasında, Tanrı'nın dostluğu için onu memnun edecek şeylerin yapılması gerektiğinin ve dinsizlere karşı kiliseyi korumanın gerekliliğinin altını çizmiştir. Türklerin Bizans topraklarını ele geçirdiklerini, birçok insanı öldürdüklerini, kiliseleri yıktıklarını, kısacası Tanrı'nın krallığını harap ettiklerini vurgulamıştır. Doğu'daki kardeşlerine yardım için gideceklerin günahlarının affolunacağı ve İsa'nın birer askeri olacaklarını vaazetmiştir. (Runciman, I, 1986, s.83-84, Carnotensis, 2009, s.47-52).

Papa Urban (1088-1099), konuşmasının devamında bunun bir hac yolculuğu olduğunu vurgulayarak, herkesten, yaz başında hareket edecek şekilde kendilerini hazırlamalarını istemiştir. Papa'nın bu sözleri karşısında halk heyecanlanarak; "*Deus Volt*" (Tanrı Böyle İstiyor) nidaları atmıştır. II. Urban'ın (1088-1099), vaazını bitirmesinden sonra, kalabalık içinde haçı ilk kabul eden Le Puy Piskoposu Adhemar de Monteil olacaktır. Clermont Konsili'nde alınan kararlar, Limoges'ten Flandre'ye tüm haçlılara mektup ile ulaştırılmıştır. Cenova, Bologna, Pisa ve Milona'ya da elçiler gönderilmiştir. İskoçya, Danimarka ve İspanya'dan da birçok insan haçı yemini etmek için Papa'ya ulaşmışlardır. Çok sayıda meşhur azilzade haçı ordusuna katılmak için başvurmuş, onların katılımı sefere önemli bir askeri güç sağlamıştır. (Runciman, I, 1986, s.85, Demirkent, 1997, s.5, Kırpık, 2009, s.52).

Haçlı seferleri Papa II. Urban (1088-1099), ve Keşiş Pierre L'Ermite(1050-1115) sayesinde böylece başlamıştır. Ancak haçlılar, seferin daha ilk anından itibaren güzergahları üzerinde bulunan dindaşlarına oldukça büyük zararlar vermişlerdir. Nitekim I. Haçlı Seferi'nin ilk ordusu olan Pierre L'Ermite(1050-1115) liderliğindeki ordu yollarda birçok tahribat yaptıktan sonra Almanya'nın Verdün, Mainz, Spire ve Worms şehirlerinde ele geçirdikleri üç bin Yahudi'yi hemen öldürdüler. Almanya'daki bu korkunç durumun aynısı haçlıların yolları üzerinde bulunan Bulgar, Sırp ve Macar topraklarında da devam etti. Bulgaristan'da haçlıların yaptığı tahribatı ve katliamı gören Bulgar Piskoposu Teofilart: "*Frankların memleketimizden geçmeleri, bizi o derece meşgul ve mütessir etti ki artık kim olduğumuzu bile idrak edemeyecek hale geldik.*" demektedir. (Kotan, 1974, s.26).

Aslında Macar Krallı, Pierre L'Ermite'nin(1050-1115) ordusunu büyük bir hoşgörü ile karşılamıştı. Ona elinden geldiğince de yardımda bulunmuştu. Ancak ordu, 20 Haziran'da Semlin'e varınca bu şehrin valisi ordunun düzensizliğinden ve büyüklüğünden ürkerek, onların hareketlerini sınırlamaya çalıştı. Bunun üzerine Pierre L'Ermite'nin(1050-1115) ordusu da şehrin kalesine saldırdı ve iki taraf arasındaki çatışma esnasında dört bin Macar hayatını kaybetti. Bundan sonra Macar Kralı'nın kendilerinden intikam alacağı düşüncesi ile haçlı ordusu alelacele Sava Nehri'ni geçmeye çalışmıştır.(Kotan, 1974, s.26).

Bizans Valisi Niketas, haçlıları nehri geçiş sırasında kontrol altına almaya uğraştıysa da bu büyük kitle ile baş edemeyeceğini anlayıp, birliklerini Nişe çekti. Korkuya kapılan Belgrad halkı da şehri boşalttı. Belgrad'a giren haçlılar, burayı yakıp yakıp yıktılar ve 3 Temmuz'da Niş önüne ulaşarak, aynı hareketlerini burada da devam ettirdiler. Ama Niş valisi de boş durmadı ve bütün askerleri ile bunların üzerine yürüdü. Pierre L'Ermite'nin (1050-1115) ordusu bozguna uğradı ve pek çok kişi hayatını kaybetti. Bizanslıların elinden kurtulanlarsa, ertesini gün bir araya gelerek, yola koyuldular. Bu ordu 1 Ağustos 1096 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır. (Vitalis, 1853, s.74, Anna Komnena, 1996, s.302-303, Aquensis, 2007, s.9, Kırpık, 2009, s.353).

Düzensiz ordunun arkasından yola çıkan düzenli ordu da yol boyunca aynı sıkıntıları yaşatmıştır. Bunlar Macar topraklarına geldiklerinde, Macar Kralı bunları ülkesine sokmak istemedi. Çünkü düzensiz haçlı ordusunun Macar topraklarından geçerken yapmış oldukları yağma ve katliam henüz unutulmamıştı. Ancak haçlı liderlerinden Gedofrai de Bouillon, Macar Kralını ikna etmeyi başardı ve ona topraklarında asla bir kargaşaya izin vermeyeceğine dair de teminat verdi. Gedofrai, Macar topraklarında krala verdiği sözü yerine getirdi. Ama Bulgar topraklarına geçilir geçilmez, haçlılar aynen düzensiz ordunun yaptığı gibi yağma ve çapulculuk hareketlerine giriştiler. Gedofrai'ni bu durumu engellemek için yaptığı bütün girişimleri neticesiz kaldı. Sadece Gedofrai liderliğindeki ordu değil diğer iki ordu da yollarda birçok huzursuzluk çıkartarak, İstanbul önlerine vardılar.(Kotan, 1974, s.29-30).

Bizans Devleti ve haçlılar arasında meydana gelen bir diğer anlaşmazlık ise vasallık yemini meselesidir. Bizans Devleti haçlılardan topraklarına girdikleri ilk andan itibaren bu yemini almak istemiş ancak haçlılar bu yemini etmeye yanaşmamışlardır. Özellikle haçlı liderlerinden Gedofrai de Bouillon, Tankred, Toulese Kontu Raymond gibi liderler, bu vasallık yeminini kesin bir dille reddetmişlerdir. Bunun üzerine I. Aleksios da (1081-1118), onlara yiyecek tedarikini kesmiştir. Gedofrai, bu durum üzerine Hristiyanlar için kutsal gün sayılan Perşembe günü birlikleri ile beraber İstanbul'a saldırdı. Bu durum, Bizanslılara haçlıların ne kadar güvenilmez olduklarını bir kez daha gösterdi. Sonunda iki taraf arasında yapılan müzakereler neticesinde bir anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşmaya göre; daha önceden Bizans Devleti'ne ait olup, Türkler tarafından alınan yerler, haçlı ordularının buraları ele geçirmeleri durumunda Bizans Devleti'ne iade edilecekti. (Hill, 1951, s.266-267, Hill&Hill, 1953, s.323-326,).

İki taraf arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebebiyet veren bir diğer olay da 1097 tarihinde İznik'in, Bizans Devleti tarafından Türkler ile yapılan gizli müzakereler sonrasında, haçlılardan habersiz bir şekilde alınması sırasında yaşandı. İznik'in alınmasından sonra Bizans İmparatoru Aleksios'un (1081-1118), Türk garnizonuna oldukça iyi davranması da haçlıların Bizans'a karşı olumsuz bir tutum içerisine girmesine sebebiyet verdi. Onlar, Bizans ve Selçuklular arasında gizlice sürdürülen bu müzakerelerin kendilerine karşı hazırlanmış bir plan olduğunu düşündüler. İki taraf arasındaki ilişkiler, haçlıların ettikleri vasallık yemini gereğince Bizans Devleti'ne vermeleri gereken –Antalya gibi- yerleri onlara vermemeleri sebebiyle daha da içinden çıkılmaz bir hal aldı. Bütün bu sebepler dolayısıyla Bizans İmparatoru I. Manuel'in (1143-1180) haçlılara bakışı oldukça olumsuz olacaktır. Onun, haçlıları kendi topraklarından uzak tutmak ve yıldırma için uyguladığı stratejiler, batılıların gözünde her zaman Hristiyanlığa ihanet eden birisi olarak anılmasına sebebiyet verecektir.

1- II. Haçlı Seferi ve I. Manuel Komnenos Dönemi Bizans-Haçlı İlişkileri

1098 tarihinde kurulan Urfa Haçlı Kontluğu, II. Joscelin (1113-1159) döneminden itibaren, İmadeddin Zengi'nin (1128-1146)² harekete geçmesi ile beraber oldukça zor bir durumda kalmıştır. Aslında saltanatının ilk yıllarında kontluğunu, Zengi'nin (1128-1146) Suriye bölgesinden ayrılmış olması sebebi ile oldukça rahat bir şekilde idare etmiştir. İmadeddin Zengi (1128-1146), birkaç defa Dımaşk şehrini egemenliği altına almaya teşebbüs etmiş ancak haçlı ordularının Dımaşk atabeyine yardım etmeleri sebebi ile bu siyasetini gerçekleştirmeye muvaffak olamamıştır. Bütün çabalarına rağmen, Dımaşk'ı ele geçiremeyen Zengi (1128-1146), adının hutbede okunması ile yetinerek, dikkatini haçlılar üzerine çevirmiştir. Zaten bu esnada, Urfa Kontluğu'na bağlı süvari birlikleri Rakka, Nusaybin ve Amid'e kadar sokulmuşlar, Mardin civarı ile Harran'ı da tehdit altına almışlardır. Bunun üzerine, Irak Selçuklu Sultanı Mesud, kendisine bağlı Musul atabeyine Urfa'nın fethini emretmiştir. (Demirkent, 1997, s.78-79).

Zengi (1128-1146), uzun zamandır haçlıların kendi aralarındaki ve Bizans Devleti ile olan anlaşmazlıkları yakından takip etmekteydi. Nitekim bu dönemde haçlı kontlarının birbirleri ile arası bozuktur. Aynı

- 2 İmadeddin Zengi (1128-1146), Zengiler hanedanlığının kurucusudur. İmadeddin, hanedanlığının temellerini Halep ve Musul merkez olmak üzere atmıştır. İmadeddin Zengi (1128-1146), Kasimüddeve Aksungur'un (1087-1094) oğludur. Kasimüddeve Aksungur (1087-1094), Sultan Alparslan (1063-1072) zamanında Selçukluların hizmetine girmiş onun ölümünden sonra ise oğlu Melikşah (1072-1092) tarafından Halep valiliğine getirilmiştir. Melikşah'ın (1072-1092) ölümünden sonra ise Tutuş (1094-1095)-Berkyaruk (1092-1104) mücadelesinde Berkyaruk (1092-1104) tarafında yer almış, bunun için de Tutuş ile mücadele etmek zorunda kalmıştır ve bu mücadelede de hayatını kaybetmiştir. Aksungur öldüğü zaman o esnada yedi yaşında bulunan tek oğlu İmadeddin Zengi (1128-1146) babasının ölümünden sonra hem Selçuklu sultanı hem de Halep emiri tarafından koruyup kollanmıştır. 1096 senesinde Kerboğa, Sultan Berkyaruk (1092-1104) adına Musul'a el koymuştur. Musul'un Berkyaruk'un (1092-1104) eline geçmesinden sonra İmadeddin Zengi de (1128-1146), gulamları ile birlikte bu şehre getirilmiş ve kendisine şehirden iktalar verilmiştir. İmadeddin Zengi (1128-1146), burada Musul Valisi Mevdud tarafından haçlılara karşı düzenlenen seferlere katılmış ve bu seferlerde kazandığı başarılar ona büyük bir şöhrat kazandırmıştır. (Bezer, IV, 2002, s.803).

zamanda Bizans Devleti ve haçlılar arasındaki ilişkiler de oldukça kötüydü. Kudüs Krallığı ise bu dönemde etkili bir yardım gönderebilecek durumda değildi. Ancak bütün bu avantajlara rağmen Urfa çok güçlü surlara sahipti. İmadeddin Zengi (1128-1146), II. Joscelin'in şehirde olmadığı bir sırada Urfa'yı kuşatmaya karar verdi. Beklediği an da pek gecikmedi. Artuklu Hükümdarı Kara Arslan'ın yardım çağrısını kabul eden Joscelin'in (1113-1159) şehirden uzaklaştırıldığı kendisine bildirilince derhal harekete geçti. (Sevim&Merçil, 1995, s.256, Demirkent, 1997, s.78-79).

İmadeddin Zengi (1128-1146), Urfa önüne ulaştığında önce İslami kaidelere uygun olarak, şehre haber göndererek, kan dökülmesini ve şehrin harap olmasını önlemek için teslim olmalarını talep etmiştir. II. Joscelin'in şehirden ayrılışı esnasında, şehirde yüksek rütbeli bir asker olmamasından dolayı müdafaa işlerini şehrin Latin Başpiskoposu II. Hugue'ye bırakmıştı. Hugue, İmadeddin Zengi'nin teslim teklifini kabul etmemiştir. Bunun üzerine şehre taarruza başlayan Türk birlikleri, 24 Kasım 1144 günü şehirdeki savunmayı kırarak, Urfa'yı ele geçirmişlerdir. Böylece Urfa yeniden Türk-İslam dünyasına kazandırılmıştır. (Demirkent, 1994, s.145, Demirkent, 1997, s.78-79).

Urfa, jeopolitik konumu itibarıyla oldukça önemli bir bölgeydi. Çünkü burası Horasan'dan gelen Türkmen akışının sağlandığı yerdi. Dolayısıyla, Urfa'nın İmadeddin (1128-1146) tarafından fethedilmesi, Avrupa'da bir yankı uyandırmıştır. Urfa'nın, İmadeddin Zengi (1128-1146) tarafından fethedilmesinden sadece üç yıl sonra haçlılar, Urfa'nın intikamını almak için yeni bir sefer düzenlemeye karar vermişlerdir. Bu yeni haçlı seferinin düzenlenmesinde özellikle Kudüs Kraliçesi Melisende ve Antakya Prinkepsi Raimond'un batıdan yardım istemelerinin de oldukça büyük bir payı vardır. Bütün bunların neticesinde, Papa III. Eugenius, hemen işe girişti ve Fransa Kralı VII. Louis (1137-1180) ve Alman Kralı III. Konrad (1138-1152) ile iletişime geçerek, yeni bir seferin düzenlenmesi için çalışmalara başladı. (Michaud, 1853, s.329, Berry, 1969, s.466.).

Bu seferin en ilgi çeken yanlarından birisi Papa III. Eugenius'un seferle alakalı yayınlamış olduğu fermandır. Bu fermanda Papa, Urfa'dan

hiç bahsetmemektedir. Bu durum bize batının artık Urfa'dan tamamen umudunu kesmiş olduğunun bir göstergesidir. Yeni sefere çıkılmasındaki amaç ise Kudüs ve Antakya'nın da Türklerin eline geçmesini önlemektir. (Runciman, III., 1986, s.214).

Birinci seferde haçlı seferi çağrısını Papa II. Urban (1088-1099), yapmıştı. Bu kez bu görevi, Papa III. Eugenius üstlenecektir. Keşiş Pierre L'Ermite'nin (1050-1115) yerinde ise papanın yardımcısı olarak bu kez Fransızların başrahibi Bernard'ı görmekteyiz. Papa III. Eugenius tarafından yeni bir haçlı seferi için ilk çağrı, 1 Aralık 1145 tarihinde gerçekleşecektir. Ancak bu çağrı istenilen yankıyı uyandırmayacaktır. Çünkü, bu dönemde, ilk haçlı seferinin üzerinden kırk yıl gibi bir zaman geçmişti. Bu süre içerisinde de batının Kudüs'e olan ilgisi ve şevki büyük ölçüde azalmıştı. Yeni bir haçlı seferi için bu ilgi ve şevkin yeniden canlandırılması gerekmektedir. Bundan dolayı Papa III. Eugenius, ilk bildiriye bir takım değişiklikler yaparak 1 Mart 1146 tarihinde yeniden yayınlamıştır. (Phillips, 1996, s.78, Constable, 2008, s.229-231).

Eugenius, yeniden düzenlediği bu belgede, I. Haçlı Seferi'nde, Papa II. Urban'ın (1088-1099), kullanmış olduğu kullanmış olduğu dini motiflerin aynen tekrar edildiğini görmekteyiz. Buna göre; sefere katılacakların günahları affolunacak, malları ve aileleri korunacaktı. Fransa Kralı VII. Louis (1137-1180) bu çağrıyı çok büyük bir şevkle destekledi. Ancak Louis, piskopos ve asillerden istediği yardımı göremedi. Bunun üzerine Louis, Fransa'da sözü kendisinden daha geçerli olan başrahip Bernard de Clairvaux ile temasa geçti ve ondan bu konuda yardım istedi. (Runciman, II., 1986, s.209, Demirkent, 1997, s.101, Kesik, 2018, s.165).

Bernard, haçlı seferleri için ilk konuşmasını 31 Mart 1146 tarihinde Vezelay'da yaptı. Onun vaaz edeceği haberi üzerine öylesine çok insan buraya koşup gelmişti ki, Bernard bu kalabalık kitleye ancak kasabanın dışında bir tarlada kurulan kürsüden hitap edebildi. Konuşması kısa sürede dinleyicileri adeta çılgına döndürdü. Herkes: "*Bize haç verin, haç verin.*" diyerek, çılgınlık atarak kürsüye koştu. Bernard'ın önceden elbiselere dikmek üzere hazırlattığı haçlar çabucak tükendi. O da tam

bir gösteri havasıyla yeni haçlar yapılması için kendi cübbesini yırtıp, parçaladı. (Demirkent, 1997, s.101-102, Altan, 2003, s.16).

Haçı ilk kabul eden Kral Louis oldu. Pekçok şövalye ve ileri gelen de Kral Louis'i (1137-1180) örnek aldı. Kralın kardeşi, dayısı, Flandre, Toulouse, Nevers, Champagne Kontları ve birçok piskopos da sefere katılmayı kabul etti. Basit halk tabakası, asillerden daha fazla heyecanlanmıştı. Bernard, Papa'ya yazdığı mektupta şöyle diyordu: “*Siz emrettiniz, ben itaat ettim. Ve emri verenin kudreti benim itaatimi verimli kıldı. Haçlı seferini bildirdiğim ve konuştuğum her yerde haçlıların sayısı sayılamayacak kadar arttı. Şehirler ve kaleler boş kaldı. Şimdi yedi kadına ancak bir erkek düşüyor. Her yerde kocaları hâlâ hayatta olan dul-lar var.*” (Demirkent, 1997, s.101-102).

2- II. Haçlı Seferi Ordularının Yola Çıkması Ve Bizans İmparatoru Manuel'in Haçlılara Bakışı

Bizans İmparatoru Manuel (1143-1180), yeni bir seferin düzenlenmesine sıcak bakmıyordu. Çünkü I. Haçlı Seferi'nde bu konuda kötü bir tecrübe yaşamıştı. Bizans Devleti, I. Haçlı Seferi öncesinde batılılardan yardım talep ederken, onlardan paralı asker olarak yararlanma düşüncesindeydi. Aynı zamanda onlar sayesinde, Türkler tarafından ele geçirilen toprakların haçlılar sayesinde tekrar Bizans'a kazandırılacağını sanıyordu. Ancak işler hiç de Bizanslıların istedikleri gibi olmadı. Haçlılar, bölgeye geçici olarak değil kalıcı olarak gelmişlerdi. Birinci sefer sonrası kurulan haçlı kontlukları da bunun göstergesidir. Üstelik haçlılar, Bizans arazisinde de birçok huzursuzluğa sebep olmuşlardı. Bunun için Bizans İmparatoru Manuel (1143-1180), ikinci bir seferi gereksiz görüyordu. (Öngül, 2007, s.58).

Bizans Devleti, II. Haçlı Seferi öncesinde, Türkiye Selçuklu Devleti ile mücadele etmekteydi. Üstelik bu mücadele esnasında Alman İmparatoru III. Konrad'dan da (1138-1152) destek alıyordu. Türklere karşı tek başına mücadele edebilecek güçteyken, yeni bir seferin düzenlenmesi Bizans Devleti açısından olumlu bir durum değildi. Bizans İmparatoru Manuel (1143-1180), yeni bir haçlı seferinin düzenleneceğini haber alınca,

mecburen Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud (1116-1155) ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Aslında İmparatorun bu anlaşmayı yapmasındaki amacı, doğu sınırlarının güvenliğini sağlamaktı. Nitekim, Bizans Devleti, I. Haçlı seferi esnasında haçlıların kendi topraklarında yaratacağı tehlikeyi deneyimlemişti. Dolayısıyla Manuel (1143-1180), Türkiye Selçuklu Devleti ile anlaşma yapmasaydı hem doğu sınırlarında Türkiye Selçukluları ile hem de batıda haçlılar ile mücadele etmek zorunda kalabilirdi. Ancak Manuel (1143-1180), Türkler ile yapmış olduğu bu anlaşma nedeniyle her zaman haçlılar tarafından ihanetle suçlanmıştır. (Runciman, II, 1986, s.220, Magdalino, 1993, s.42, Altan, 2003, s.41-43, Ayönü, 2014, s.132-137).

Yeni bir seferin başlamasının Manuel açısından bir başka önemli sıkıntısı ise Alman İmparatoru Konrad (1138-1152) ile yapmış olduğu anlaşmanın tehlikeye girmesidir. Çünkü Alman İmparatoru Konrad da (1138-1152) bu yeni düzenlenecek sefere katılmaya karar vermiştir. (Bailly, 1970, 337). Ancak bütün bu olumsuz durumlara rağmen Manuel'in haçlılar ile anlaşarak, onlara yardım etmekten başka çaresi de yoktu. Manuel (1143-1180), kendisine düzenlenecek bu yeni seferle alakalı sürekli mektuplar yollayan Papa ve Fransa Kralına olumlu yanıtlar verdi. Ancak Manuel'in de (1143-1180) haçlılardan bir takım istekleri vardı: ele geçirilen araziler, Bizans'a verilecek ve İmparatora da sadakat yemini edeceklerdi. (Runciman, II, 1986, s.216, Altan, 2003, s.36-37).

II. Haçlı Seferi orduları, Alman ve Fransız Kralları nezdinde 1147 tarihinde yola çıktılar. Manuel (1143-1180) Almanlara gönderdiği elçiler vasıtasıyla, onlara herhangi bir karışıklık çıkarmamaları durumunda her türlü desteğin verileceğini belirtmiştir. Manuel (1143-1180) haçlıların güzergâhlarında bulunan bölgelere onların iaşelerinin karşılanması için pazarlar kurdurdu. Ancak buna rağmen açılan Pazar yerlerini yeterli bulmayan haçlılar Bizans köylerini yağmalamışlardır. (Berry, 1969, s.485-490).

Alman ordusu, İstanbul'a ulaştıktan sonra Manuel (1143-1180) onları hızla Anadolu'ya geçirdi. Aynı zamanda, Konrad'a (1138-1152) Türkler ile savaşa girmemesini ve Bizans arazisinden geçerek, Antalya'ya gitmesini

öğütledi. Ancak Konrad (1138-1152), bunu dikkate almadı. Konrad (1138-1152), Bizans arazisinde oldukça rahattı. Ancak Selçuklu topraklarına girdiği andan itibaren Alman ordusu açısından zorluklar da başladı. Özellikle Sultan Mesud'un(1116-1155) onları yakından takip ederek, artçılarına saldırıp, ağır kayıplar verdirmesi Alman haçlılarının bütün nizamını alt-üst etti. Yine Bizans tarafından Alman İmparatoru'na verilen kılavuzlar da kaçmışlardı. 26 Ekim 1147 tarihine gelindiğinde, Eskişehir yakınlarındaki Sarı Su Irmağı kıyısında dinlenen Alman haçlı ordusuna saldıran Türkler, onların neredeyse tamamına yakını yok ettiler. (Gregory Abu'l-Farac, 1987, s.384-385, Ayan, 1994, s.44, Altan, 2003, s.64-65, Madden, 2004, s.62 Çalışır, 2018, s.35).

Fransız haçlı ordusuna gelince, İmparator Manuel'in (1143-1180), Fransız Kralı VII. Louis'e de (1137-1180) elçiler göndermiş ve onlardan hem kendisine vasallık yemini etmelerini ve yolda herhangi bir huzursuzluk çıkartmayacaklarına dair söz vermelerini hem de Bizans'a ait olan bir toprak ele geçirildiği takdirde buranın Bizans'a verilmesini istemiştir. Bu şartlar, Fransızlar tarafından kabul edilince Manuel de (1143-1180) Fransızlara ikmal ve iâşe konusunda yardımcı olacağına dair söz vermiştir. Ancak Bizans Devleti, hem I. Haçlı Seferi'nde yaşanan olumsuzluklardan hem de II. Haçlı Seferi'nde Almanların çıkartmış oldukları karışıklıklardan dolayı Niş-Edirne hattından İstanbul'a doğru ilerlemekte olan Fransızlara karşı oldukça sert bir tutum sergilemişlerdir. Haçlıları, güzergâhları üzerinde bulunan hiçbir şehre sokmayan Bizans Devleti, iâşe konusunda da onlara zorluk çıkarmışlardır. (Odo de Deuil, 1948, s.41).

Bizans İmparatoru Manuel (1143-1180), İstanbul önlerine varan Fransızları, biran önce İstanbul'dan uzaklaştırmak istiyordu. Bunun için İmparator Manuel (1143-1180), bilinçli olarak Almanların, Türklerle karşı yapmış oldukları mücadelede başarılar kazandıklarını, hatta hiçbir kayba uğramadan Türklerden 14.000 kişiyi öldürdüklerini söyledi. Bunu duyan Fransızlar, biran önce Almanlara yetişmek istediler. Çünkü Almanları kıskanıyorlardı. Ancak Louis (1137-1180), İznik yakınlarına ulaştığında, durumun hiç de kendisine anlatıldığı gibi olmadığını gördü.

Konrad'ın (1138-1152) yeğeni Friedrich von Schwaben, Kral Louis'in (1137-1180) ordugâhına gelerek, Alman İmparatoru Konrad'ın (1138-1152) başına gelenler konusunda Louis'e bilgi vermiştir. Louis (1137-1180), derhal maiyeti ile birlikte, Kral Konrad'ın (1138-1152) yanına gitti. İki kral durum değerlendirmesi yaptıktan sonra Louis'in (1137-1180) yola devam etmesini, Konrad'ın (1138-1152) İznik'e giderek, erzak temin etmesini ve daha sonra da Louis'e yetişmesini kararlaştırdılar. (Kesik, s.2003, s.88).

Louis (1137-1180), Ulubat dolaylarında karargâhını kurdu ve Konrad'ın (1138-1152) gelmesini beklemeye başladı. Konrad'ın ordusu ise iaşe hazırlığı yapmak için harekete geçti. Ancak bu amaçla köylere baskınlar yaptıkları için Bizans kuvvetleri tarafından hücumu uğradılar. Konrad, Bizans kuvvetleri karşısında zor durumda kalınca, Louis'e (1137-1180) başvurarak, ondan yardım istedi. Louis (1137-1180), Soissons Kontu kumandasındaki bir Fransız birliğini Almanların yardımına gönderdi. Konrad (1138-1152) ve ordudan geriye kalanlar kurtarıldı. Konrad (1138-1152), Louis'in (1137-1180) kampına götürüldü ve bundan sonra Fransız ordusu himayesinde yola devam etmek istediğini bildirdi. (Kesik, 2003, s.88-89).

Bunun üzerine, Louis (1137-1180) önderliğinde harekete geçen haçlı birlikleri, Selçuklu topraklarına girmekten kaçınarak, Bizans arazisinden ilerlemiş, önce Edremit arkasından da Bergama yolu ile Efes'e ulaşmışlardır. Kral Konrad (1138-1152), Efes'te hastalandı. Bunun üzerine Manuel (1143-1180), onu alarak İstanbul'a götürdü ve Konrad (1138-1152) ile arasını düzeltmek için de onunla yakından ilgilenerek, tedavi ettirdi. İyileştikten sonra da Konrad'a yeterince para vermiş ve bir Bizans filosu ile onu Filistin'e göndermiştir.³

3 Aslında, Fransızların komutası altında yollarına devam eden Alman haçlıları sürekli olarak, Fransızların aşağılayıcı davranışlarına maruz kalmışlardır. Haçlılar, Efes'e vardıklarında Kral Konrad'a (1138-1152), Manuel'in (1143-1180) bir mektubu ulaşacaktır. Bu mektupta Manuel (1143-1180), Konrad'ı (1138-1152) teselli ederek, onu yanına çağırırmaktaydı. Zaten Selçuklular karşısında ordusunun büyük bir kısmını kaybeden Konrad'ın (1138-1152) bu mücadelede yer almasının bir anlamı da kalmamıştı. Bunda dolayı da Konrad (1138-1152), hastalığını da bahane ederek, Manuel'in (1143-1180) davetini kabul ederek, haçlı ordusundan ayrılmıştır. (Kesik, 2003, s.90, Venning, 2006, s.482.).

Manuel (1143-1180), Fransız Kralı Louis'e de (1137-1180) bir mektup yazarak, Türklerin haçlılara karşı büyük ordular hazırladıklarını ve bundan dolayı haçlıların Bizans kalelerine sığınmalarını tavsiye etmiştir. Manuel (1143-1180), bu mektubunda aynı zamanda haçlıların Bizans arazisinde yaratmış oldukları huzursuzluklardan dolayı artık Bizans halkının haçlılara destek vermesinin mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Ancak Kral Louis (1137-1180) bu mektupları ciddiye almamıştır. (Berry, 1969, s.497-498, Runciman, II, 1986, s.225).

Manuel (1143-1180) oldukça iyi bir diplomattı. Nitekim o Alman İmparatoru Konrad'ı (1138-1152), İstanbul'a öylesine davet etmiş değildi. Manuel'in (1143-1180) en büyük amacı, Fransız ve Alman krallarını birbirinden ayırmaktır. Bu sayede hem Fransızların gücünü kırmayı hem de Alman Kralı Konrad (1138-1152) ile Sicilya'ya karşı yeniden bir ittifak yapmayı planlamıştır. Manuel (1143-1180), diğer taraftan da Sultan Mesud(1116-1155) ile yaptığı anlaşmaya mümkün mertebe riayet etmeye gayret göstermiştir. Manuel (1143-1180), haçlılar ile olan irtibatını da asla kesmemiştir. Çünkü haçlıların, yaşadıkları herhangi bir olumsuzluk karşısında kendisini sorumlu tutmalarından çekinmiştir. (Deuil, 1948, s.109, Odo of Angold, 1997, s.166-167, Altan, 2003, s.82).

Fransız haçlı ordusu, Manuel'den (1143-1180) gelen bu mektuplara hiç itibar etmeden bir süre Efes'te kaldıktan sonra Menderes Vadisi boyunca, Denizli istikametinde ilerlemeye başlamışlardır. Fransızlar, Menderes nehri boyunca ilerlerken, peşlerine takılan Almanların varlıklarından da oldukça rahatsızlık duymuşlardır. 1147 Noel'ini kutlamak için Decervion'da mola verdikleri esnada aniden başlayan şiddetli yağmur, haçlı karargâhına büyük zarar verdi. Bunun yanı sıra, Türkler de haçlı ordusuna taarruzlarda bulunarak, onları oldukça hırpalıyorlardı. Ancak bütün bunlara rağmen, haçlı ordusu sayıca Türklerden üstün oldukları için nehri geçmeyi başardılar. (Demirkent, 1997, s.107).

Bu olaydan üç gün sonra haçlılar, Denizli'ye ulaştılar. Ancak şehri boş buldular. Şehirde yiyecek kalmamıştı. Bu yürüyüş esnasında yaşanan bütün bu olumsuzluklar dolayısıyla haçlı ordusunun morali de oldukça bozulmuştu. Bölgenin coğrafi şartlarından dolayı kamp kurmak

imkanı bile bulamıyorlardı. Kamp yeri bulduklarında ise Türkler, haçlı birlikleri arasındaki irtibatsızlıktan ve onların yorgunluklarından faydalanarak, haçlı ordularının büyük bir kısmını yok ettiler. Akşam karanlık çökünceye kadar devam eden bu saldırılardan Kral Louis (1137-1180) bile canını zorlukla kurtarabildi. (Kesik, 2003, s.94).

Ertesi gün haçlılar yollarına devam ettiler. Ancak orduda nizam ve intizam kalmamıştı. Ayrıca askerler de çok bitkin bir durumdaydı. Bu şartlar altında düzenlerini bozmayan tek bir grup vardı: Templier Şövalyeleri. Hatta Kral Louis (1137-1180), bu intizamın bütün orduda uygulanabilmesi için Templierlerin lideri Evrard of Barrers'den de yardım istemiştir. Haçlılar, Antalya'ya varıncaya kadar Türkler tarafından oldukça yıpratılmışlardır. Türkler, yol üzerindeki ekinleri ve otları tahrip etmişlerdir. Bundan dolayı da haçlılardan pek çok asker ve hayvan erzak sıkıntısı dolayısıyla yollarda hayatını kaybetmiştir. Haçlılar, Antalya'ya vardıklarında perişan bir vaziyetteydiler. (Kesik, 2003, s.94-95).

Ancak haçlılar, Antalya'da da istediklerini bulamayacaklardır. Çünkü burada yeterli erzak bulunmamaktadır. Bunun üzerine Kral Louis (1137-1180), maiyeti ile birlikte Antakya'ya gitmeye karar verecektir. Antakya'ya gitmek için en güvenilir yol deniz yoluydu. Haçlılar, gemi temini konusunda Bizanslılardan söz almışlardı. Ancak Bizans tarafından temin edilen gemiler, bütün haçlıları taşıyabilecek büyüklükte değildi. Aynı zamanda deniz yolculuğu için ödenecek meblağ da oldukça yüksekti. Bundan dolayı gemilere sadece kral, maiyeti, asiller ve piskoposlar binebildiler. Ordunun büyük bir kısmını teşkil eden yayalar ise Antalya'da bırakıldı. Kral Louis'in (1137-1180), Antalya'dan çıkmasından sonra geride kalan haçlılar, Antalya valisi tarafından şehrin dışına çıkartıldılar. Bir taraftan Bizanslılar tarafından düşmanca hareketlere maruz kalan haçlılar, diğer taraftan çıkarıldıkları kale dışında Türklerin hücumuna uğradılar ve oldukça kötü bir duruma düştüler. Haçlıların düştükleri bu duruma acıyan Türkler, saldırılara son verdiler ve haçlılara yiyecek yardımında bulunarak, yaralılarını da tedavi ettiler. Kaynaklarda bu durumda oldukça etkilenen üç bin Fransız'ın Müslüman olduğundan bahsedilmektedir. (Kesik, 2003, s.96, Usta, 2016, s.150).

Louis (1137-1180), 19 Mart 1148 tarihinde, Antakya'da karaya çıktı. Raymond, bu duruma oldukça sevindi. Çünkü Kral Louis sayesinde sürekli savunma durumunda olduğu Nureddin'e karşı taarruza geçebileceğini, Halep ve Şeyzer gibi bölgeleri ele geçirerek, prinkepslik topraklarını genişletebileceğini umuyordu. Ancak yaşanan gelişmeler, Raymond'un hayal kırıklığı yaşamasına sebebiyet verecektir. Raymond, Nureddin karşısında yaşadığı sıkıntıları Kral Louis (1137-1180) ile birkaç kez paylaşmıştı. Ancak Louis'in asıl hedefi, Kudüs'tü. Üstelik Alman Kralı Konrad'ın da Kudüs'e ulaştığı haberi gelmişti. Kral Louis (1137-1180), Raymond ve Raymond'un yeğeni olan eşi Eleanore'nin bütün ısrarlarına rağmen Antakya'dan ayrıldı ve Kudüs'e gitti. (Demirkent, 1997, s.110-111, Altan, 2003, s.98-99).

Akka'da bir araya gelen haçlılar, bundan sonraki süreçte ne yapılacağı ile alakalı bir toplantı yapmışlardır. Ve neticede Dımaşk üzerine bir sefer yapmaya karar vermişlerdir. Ancak alınan bu karar stratejik bir hatadır. Çünkü Dımaşk, Frankların tek Müslüman müttefikidir. Dımaşk'ın başında bulunan Unur, Nureddin Mahmud b. Zengi ile arasındaki akrabalık bağlarına rağmen Kudüs Krallığı ile dost kalmaya çalışmaktaydı. Unur, haçlı ordularının kendi üzerlerine geldiğini haber alınca Nureddin'den yardım istedi. Unur, Nureddin Mahmud b. Zengi başta olmak üzere Müslümanlardan almış olduğu destek sayesinde haçlıları yenilgiye uğratmayı başarmıştır. Dımaşk başarısızlığı ile birlikte büyük ümitlerle başlayan II. Haçlı Seferi haçlılar açısından tam bir hezimetle neticelenmiştir. (Demirkent, 1997, s.110-111, 115, Altan, 2003, s.117).

SONUÇ

Birinci Haçlı Seferi'nin düzenlenmesinin görünürdeki sebebi, Bizans'ın Türkler karşısında yaşamış olduğu sıkıntılardır. Nitekim ilk haçlı seferinin başladığı dönemde Bizanslılar, bir taraftan Selçuklu Türkleri, bir taraftan Çaka Bey diğer taraftan da Peçeneklerin tehdidi altında bulunmaktaydı. Bütün bu unsurlarla tek başına mücadele edemeyeceğini anlayan Bizans Devleti Batı'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Bizans'ın Batı'dan istediği yardım onlardan paralı asker olarak

faydalanmak suretiyle, Türklere karşı kaybetmiş olduğu toprakları yeniden ele geçirebilmektir. Ancak bu ilk seferde haçlıların Bizans topraklarında sergilemiş oldukları olumsuz tutumlar, Bizans Devleti'nde haçlılara karşı bir ön yargının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Mesela; haçlıların İstanbul önlerine gelinceye kadar yollarda yaratmış oldukları huzursuzluklar, İstanbul önlerine geldiklerinde Bizans İmparatoru'nun haçlılardan istemiş olduğu vasallık yeminini vermek istememeleri, yine iki taraf arasında yapılan anlaşma mucibince Bizans Devleti'ne teslim etmeleri gereken toprakları onlara vermemeleri gibi sebepler iki taraf arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebebiyet vermiştir. Yine Antakya'da, Urfa'da ve Kudüs'te kurulan haçlı kontlukları da haçlıların Bizans topraklarına dindaşlarını kurtarmak amacıyla değil, Anadolu'ya yerleşmek amacıyla geldiklerini göstermektedir.

İkinci Haçlı Seferi dönemine gelindiğinde ise; Bizans Devleti siyasi olarak güçlenmiş durumdaydı. Türklere ve Sicilyalılara karşı vermiş olduğu mücadelede, Alman Kralı III. Konrad'ın da desteğini alan Bizans İmparatoru Manuel, bu dönemde oldukça rahat bir durumdaydı. Ancak 24 Aralık 1144 tarihinde Urfa'nın İmadeddin Zengi tarafından fethedilmesi, Avrupa'da Türklere karşı yeni bir seferin düzenlenmesi fikrini de ortaya çıkardı. Tam bu esnada Türkiye Selçuklu Devleti ile mücadele eden Manuel, yeni bir seferin düzenlenmesi fikrine hiç sıcak bakmamıştır. Bu, pek çok açıdan Bizans Devleti'ne zarar verebilecek bir durumdur. Nitekim, yeni düzenlenecek olan bu sefere Alman İmparatoru Konrad da katılmaya karar vermiştir. Onun bu sefere katılması demek, Almanlar ve Bizans arasında hem Türklere hem de Sicilya'ya karşı yapılan anlaşmanın da yarıda kalması anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda, Bizans Devleti, haçlıların ilk seferde yaratmış oldukları olumsuzlukları da henüz unutmuş değillerdi. Bütün bunlardan dolayı, Bizans Devleti yeni bir seferin düzenlenmesini istememekteydi.

Haçlı ordularının yola çıktığını haber alan Manuel, derhal Türkler ile bir anlaşma yapmıştır. Her ne kadar Manuel, haçlıların bu seferine sıcak bakmasa da kendisini ihanetle suçlamalarından korktuğu için onlara yardım edeceğini ifade etmiştir. Ancak Manuel'in de haçlılardan bir takım istekleri vardır: Güzergâhları boyunca herhangi bir karışıklığa

sebebiyet vermemeleri, vasallık yemini etmeleri ve Bizanslılara ait olan toprakları ele geçirdikleri takdirde, Bizans'a teslim etmeleri. Ancak haçlılar, daha ilk andan itibaren, Bizanslıların bu isteklerini yerine getirmeyeceklerini göstermişlerdir. Yol boyunca huzursuzluk yaratan haçlı birlikleri –özellikle Almanlar- vasallık yemini etme konusunda da İmparator Manuel'e zorluk çıkarmışlardır. Manuel de bu durum karşısında bir takım tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır. Mesela, Bizans halkı, haçlıları kale içlerine sokmamıştır. Kale diplerinde ordugâhlarını kuran haçlılar, iâşe ve ikmal ihtiyaçlarını da Bizans halkının verdikleri kadarıyla karşılamak zorunda kalmışlardır. Haçlıların paralarını da değerlerinin çok altına bozmuşlardır. Bizans İmparatoru Manuel, haçlılara kılavuzlar vermiş, ancak bu kılavuzlar haçlı karargâhından kaçmışlardır. Bütün bunların üzerine Bizans Devleti'nin Türklerle bir anlaşma yaptığığının ortaya çıkması da haçlıların Bizans Devleti'nden iyice nefret etmesine sebebiyet vermiştir. Haçlıların Bizans'a karşı duymuş oldukları bu nefret dönemin kaynaklarına da yansımıştır. Mesela Odo de Deuil'in, De Profectiona Ludovici VII in Orientem ve Niketas'ın, *O City of Byzantium* isimli eserlerinde Bizans'ın haçlı seferleri esnasında sergilemiş oldukları tutum dolayısıyla onlara karşı duyulan nefret çok net bir şekilde ifade edilmektedir. Hatta İkinci Haçlı Seferi'nin başarısızlıkla neticelenmesinin bütün yükü de haçlılar tarafından Bizans Devleti'ne yüklenmektedir.

Ancak haçlıların yaşamış oldukları bütün olumsuzlukları Bizans Devleti'ne bağlamak doğru değildir. Çünkü Bizans Devleti'nin sergilemiş olduğu olumsuz bütün davranışların arkasında aslında haçlıların yaratmış oldukları olumsuzlukların izleri bulunmaktadır. Bizans Devleti, haçlıları daha ilk seferde İstanbul surları içine almış ancak haçlılar bu şehirde büyük karışıklıklara sebebiyet vermişlerdi. Aynı zamanda haçlı ordularının ikinci sefer esnasında, güzergâhları üzerinde bulunan şehirlerde yaratmış oldukları huzursuzluklar da onların Bizanslılar tarafından şehir içlerine alınmamalarına sebebiyet vermiştir. Manuel, Türklerle mecburen anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Çünkü, haçlıların nasıl bir tavır sergileyeceğinden emin değildir. Şayet haçlılar Bizans Devleti'ne karşı olumsuz bir tutum içerisine girerlerse

ve bu esnada Bizans Devleti, Türkler ile de mücadele ederse hem doğu hem de batı olmak üzere iki ayrı cephede savaşmak mecburiyetinde kalabilirdi. Yine Bizans Devleti'nin haçlılara vermiş oldukları kılavuzların kaçmasının en önemli sebebi de haçlıların onlara kötü davranması ve sürekli öldürülme korkusu yaşamalarıdır.

Sonuç olarak; ilk seferden itibaren haçlıların Bizans topraklarında yaratmış oldukları karışıklıklar ve ikinci sefer esnasında da aynı hareketleri tekrarlamaları haçlılar ve Bizans Devleti arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebebiyet vermiştir. Bunun neticesinde de büyük heveslerle başlayan İkinci Haçlı Seferi başarısızlıkla neticelenmiştir. Ancak haçlılar, özellikle ikinci sefer esnasında Bizans Devleti'nin kendilerine karşı olan tavırlarını asla unutmamışlar ve onları kendilerine ihanetle suçlamışlardır. IV. Haçlı Seferi esnasında, haçlıların gözlerini kırpmadan İstanbul'da gerçekleştirmiş oldukları yağma ve katliamın sebeplerini bu ön yargıları göz önünde bulundurduğumuz takdirde daha iyi algılayabiliriz.

KAYNAKÇA

- Alptekin, Coşkun. (1987). "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara, s.476-480.
- Altan, Ebru. (2003). *II. Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara: TTK, Ankara.
- Angold, Michael J. (1997). *The Byzantine Empire 1025 – 1204; A Political History*, New York.
- AnnaKomnena. (1996). *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Aleksios Komnenos Dönemi'nin Tarihi (Malazgirt Sonrası)*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aquensis, Albertus. (2007). *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*, İngilizce trc. Susan B. Edginton, Oxford: Clarendon Press.
- Arslan, İhsan, Süleyman Genç. (2017). "Albertus Aquensis Historia Ierosolimitana Adlı Eserine Göre I. Haçlı Seferi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X., S.51, s.231-253.

- Ayan, Ergin. (1994). *Willermus Tyrensis Historia Rerum in Partibus Transmarin is Gestarum (Denizaşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI. XVII. Ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Ayönü, Yusuf. (2009). “İzmir’de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.IX, S.1, İzmir, s.1-8.
- Ayönü, Yusuf. (2014). *Selçuklular ve Bizans*, Ankara: TTK.
- Bailly, Auguste. (1970). *Bizans Tarihi*, II., Çev. Haluk Şaman, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Baykara, Tuncer. (1974). *İzmir Şehri ve Tarih*, İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası.
- Carnotensis, Fulcherius. (2009). *Kudüs Seferi*, Çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul: IQ Yayınları.
- Charanis, Peter. (1973). “Byzantium the West and the Origin of the First Crusade”, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Ed. Peter Charanis, Variorum Reprints, London XIV. bölüm, s.17-36.
- Constable, G. (2008). *Crusaders and Crusading in the Twelfth Century*, Burlington: Ashgate Publishing.
- Çalışır, Abdurrahman Onur. (2018). *Denizaşırı Ülke’den Havadisler: Haçlıların Mektupları*, İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Demirkent, Işın. (1994). *Urfa Haçlı Kontluğu (1098-1118)*, II., Ankara: TTK, Ankara.
- Demirkent, Işın. (1996). “Haçlılar”, *DİA*, XIV., İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s.525-546.
- Demirkent, Işın. (1997). *Haçlı Seferleri*, İstanbul: Dünya Yayınları.
- Demirkent, Işın. (1998). “Haçlı Seferlerinin Mâhiyeti ve Başlaması”, *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri (26-27 Mayıs 1997)*, *Bildiriler*, İstanbul s.1-14,

- Duncalf, Frederic. (1969). "The Councils of Piacenza and Clermont", *A History of the Crusades: The First Hundred Years*, I, Madison, Milwaukee, London: The University of Wisconsin Press, s.220-222.
- Frankopan, Peter. (2012). *The First Crusade; The Call From The East*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Gölgesiz Karaca, Sevtap. (2012). "I. Haçlı Seferi (1096) Öncesinde Bizans İmparatorluğunun Siyasi Durumuna Bakış", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/4, s.141-153.
- Gregory Abu'l-Farac. (1987). *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK.
- Hill, John Hugh. (1951). "Raymond of Saint Gilles in Urban's Plan of Greek and Latin Friendship", *Speculum*, S. 2, s.265-276.
- Hill, John Hugh. (1953). Laurita Lyttleton Hill, "The Convention of Alexius Comnenus and Raymond of Saint Gilles", *The American Historical Review*, C. 58, S. 2, s.322-327.
- Holt, P.M. (2003). *Haçlılar Çağı*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İlgürel, Müçteba. (1993). "Çaka Bey", İ.A., VIII, İstanbul: İSAM, s.186-188.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1984). "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyinin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?" *Tarih Dergisi*, İstanbul, s.55-60.
- Kaleli, Emrullah. (2018). "Bizans ve Haçlı Seferleri", *III. INES Uluslararası Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*, Alanya s.1254-1259.
- Kanat, Cüneyt&Devrim Burçak. (2013). *Sorularla Haçlı Seferleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kesik, Muharrem. (2003). *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara: TTK.
- Kesik, Muharrem. (2018). *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kırpık, Güray. (2009). "Haçlıların Balkanlar'daki Faaliyetleri ve Tesirleri", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:13, S.39, s.351-362.

- Kırpık, Güray. (2009). *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Koca, Salim. (2017). “Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Gazi Akademik Bakış*, 10/20, s.15-35.
- Kotan, Necati. (1974). *Türk ve İslam Alemine Karşı Haçlı Seferleri*, Adana: Kemal Matbaası.
- Lemerle, Paul. (2013). *Bizans Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lilie, Ralph-Johannes. (1993). *Byzantium and the Crusader States 1096-1204 (1994)*, İngilizce trc. J. C. Morris ve Jean E. Ridings, Oxford: ClarendonPress.
- Magdalino, Paul. (1993). *The Empire of Manuel I Komnenos: 1143-1180*, Cambridge.
- Michaud, J.F. (1853). *The History of the Crusades*, I, New York: Redfield Publishing.
- Odo de Deuil. (1948). *De Profectione Ludovici VII in Otientem*, ing. Çev. Virginia Gingerich Berry, New York.
- Oldenburg, Zoe. (1996). *The Crusades*, İng. Çev. Anne Carter, New York.
- Ordericus, Vitalis. (1853). *The Ecclesiastical History of Englandand Normandy*, III., İngilizce trc. Thomas Forester, J. Haddon& Son Printed, London.
- Öğün Bezer, Gülay. (2002). “Zengiler”, *Türkler*, IV., Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.803-813.
- Phillips, Jonathan. (1996). *Defenders of theHoly Land: Relations between the Latin East and the West, 1119-1187*, Oxford: ClarendonPress.
- Runciman, Steven. (1986). *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK.
- Runciman, Steven. (2002). “Byzantium and the Crusades”, *The Crusades: The Essential Readings*, Ed. Thomas F. Madden, Cornwall: Blackwell Publishing, s.211-220.

- Sevim, Ali, Erdoğan Merçil. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK.
- Somerville, Robert. (2011). *Pope Urban II's Council of Piacenza : March 1-7, 1095*, New York: Oxford University Press.
- Thomas F. Madden. (2004). *Crusades The Illustrated History*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Turan, Osman. (2004). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Usta, Aydın. (2016). *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Venning, Timothy. (2006). *A Chronology of the Byzantine Empire*, Palgrave Macmillan.
- Virginia G. Berry. (1969). *The Second Crusade HC*, ed., T.M. Setton ve M.W. Baldwin, I, The University of Wisconsin Press.
- Vitalis, Ordericus. (1853). *The Ecclesiastical History of England and Normandy*, İngilizce Çev. Thomas Forester, J. Haddon & Son Printed, III, London.

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Haziran 2021

Yıl 11, Sayı 1, ss.97-127.

Journal of Individual & Society

June 2021

Year 11, Issue 1, pp.97-127.

DOI: [https://doi.org/ 10.20493/birtop.883288](https://doi.org/10.20493/birtop.883288)

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 19.02.2021

Submitted: 19.02.2021

Kabul Tarihi: 21.06.2021

Accepted: 21.06.2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

ÖZYEŞER CİNEL, N., (2021). Babaların ve Büyükbabaların Çocuklarının Hayatına Katılım Durumları, Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (1), 97-127.

BABALARIN VE BÜYÜKBABALARIN ÇOCUKLARININ HAYATINA KATILIM DURUMLARI

PARTICIPATION OF FATHERS AND GRANDFATHERS IN THE LIFE OF THEIR CHILDREN

Nur ÖZYEŞER CİNEL

Uzman, T. C. Milli Eğitim Bakanlığı

Professional, T. C. Ministry of National Education

Eposta: nurcinel@hotmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8416-339X>**Fatma TEZEL ŞAHİN**

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü,
Okul Öncesi Eğitimi ABD.

Prof. Dr., Gazi University, Gazi Faculty of Education,
Department of Primary Education, Division of Preschool Education

Eposta: ftezel68@gmail.com.ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2098-2411>

Öz

Annelerin iş hayatında aktif rol alması, günümüz babaların çocuklarıyla daha çok vakit geçirmesine neden olmaktadır. Babaların, çocuklarının sağlık, bakım gibi gereksinimlerini karşılama, anne ve

bebeğe manevi destek olma konusunda kendi babalarına göre daha duyarlı olmaya başladıkları bilinmektedir. Bu doğrultuda; babaların ve büyükbabaların çocuklarının hayatına katılım durumlarını incelemek, çocuğun gereksinimlerinde babaların ve büyükbabaların üstlendiği sorumlulukları ortaya koyabilmek amacıyla nitel bir araştırma yapılmıştır. Araştırma Ankara ilinde 3-6 yaş grubu çocuğa sahip 45 baba ile yürütülmüştür. Araştırmada veriler görüşme tekniği ile toplanmıştır. Bu amaçla “Görüşme formu” hazırlanmış ve görüşmeler yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Babalarla yapılan görüşme sonunda elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Katılımcılardan toplanan veriler, benzer kodlar üzerinden kategori ve temalara ayrılmıştır. Çalışmanın sonucunda; Babalar, doğumda eşlerinin yanında yer aldıklarını, doğumdan sonra da eş ve çocuklarının bakımı ve sağlığı ile ilgilendiklerini belirtirken, kendi babalarının doğumdan sonra eşlerine yardımcı olmadıklarını düşünmektedirler. Babalar çocuklarının banyo, beslenme ve alt temizliği ile ilgilenmekte ve büyükbabalara göre çocuklarıyla doğumdan itibaren birlikte olmaya başlamaktadırlar. Babalar, çocuklarının hayatında annelerin daha aktif rol aldığını düşünmektedirler.

Anahtar Sözcükler: Okul öncesi, baba, büyükbaba, çocuğun hayatına katılım

Abstract

The active role of mothers in business causes today's fathers to spend more time with their children. It is seen that fathers are more sensitive than their own fathers in meeting their children's health and care needs and providing moral support to mothers and babies. In this direction; Qualitative research was conducted to examine the participation of fathers and grandfathers in the lives of their children and to reveal the responsibilities of fathers and grandfathers in meeting a child's needs. The study was conducted with 45 fathers with children aged 3-6 years in Ankara. Data were collected through interviews. For this purpose, an “Interview form” was prepared and interviews were conducted face to face. The data obtained from

interviews with fathers were analyzed by content analysis method. The data collected from the participants were divided into categories and themes through similar codes. In the results of working; While fathers state that they are with their spouses at birth and take care of the care and health of their spouses and children after birth, they think that their own fathers do not help their spouses after birth. Fathers take care of their children's washing, feeding and bottom cleaning, and according to grandfathers, they start to be with their children from birth. Fathers think that mother's take a more active role in their children's lives.

Keywords: Preschool, father, grandfather, participation in the life of the child

GİRİŞ

Babanın çocuğun hayatındaki rolü, bebeği olacağını öğrendiği anda başlamaktadır (Telli & Özkan, 2016, s. 128) Babalar genel-likle bebeklerini düşündüklerinde; heyecan, sevgi ve tarifi mümkün olmayan bir duygu durumuna sahip olduklarını belirtmektedirler. Babanın tüm bu duyguları yaşayabilmesi ve çocuğunun sağlıklı gelişim gösterebilmesi, üstleneceği babalık rolünü kabul etmesi ile ilgilidir. Gebelikten itibaren, eşine duygusal destek sağlayan, doğumda eşini yalnız bırakmayan, eşini rahatlatan, çocuğu ile ilgili bilgiler edinen, çocuğunun öz bakımını üstlenip, anne ile paylaşımında bulunan, çocuğuna zaman ayıran baba modelleri gün geçtikçe artmaktadır (Ergin & Özdilek, 2014, s. 3-5; Zeybekoğlu, 2013, s. 308). Geleneksel yapı gereği, çocuğu ile ilgili rollerin sadece annelere yüklenmiş olması dışında, günümüz koşullarında, babaların da anneler kadar, bebeklerin bakımını başarıyla gerçekleştirebildikleri görülmektedir (Beyazıt & Mağden, 2015, s. 212). Yapılan araştırmalarda da, babaların babalık kavramını tanımlarken, geleneksel baba rolünden sıyrılarak anne ile birlikte çocuğun gelişiminde, bakımında ve eğitiminde yer alan baba rolünü benimsedikleri belirtilmektedir (Ünal & Kök, 2015, s. 1384). Babaların da her türlü bakımı bebeklerine verebildikleri, altlarını değiştirebildikleri, onları uyutabildikleri, banyo,

giydirmeye, yemek yedirmeye, oyun oynama ihtiyaçları gibi pek çok gereksinimlerini karşılaya-bildikleri bilinmektedir. Babalar, babalık rollerine alışırken, zaman zaman bebeğin sağlığı, eğitimi, kendi iş ve sosyal yaşamıyla ilgili yeni sorumluluklar üstlenmekle birlikte, eşine manevi destek sağlayarak, onun annelik görevini ve duygusal yükünü de hafifletmektedirler (Özcebe vd., 2011, s. 71; Kuzucu 2011, s. 80-81; Parke, 2006).

Babanın çocuğu dünyaya geleceği andan itibaren, doğumda annenin yanında yer alması, ev içinde çocuk bakımında aktif rol alması, çocuğu ile oyun oynaması ve dış ortamda etkinliklere katılması gibi geçireceği her türlü kaliteli vakit, babanın çocuğunun hayatına katılımını artırmaktadır (Özcebe, vd., 2011, s. 71). Kişiliğin temellerinin atıldığı ilk altı yılda, babanın çocuğu ile iletişimini güçlendirecek şekilde bu tür katılımları sağlaması, hem kendisinin hem de çocuğunun gelişimine katkı sunmaktadır (Şahin & Demiriz, 2014, s. 276). Babanın çocuğunun hayatına katılımı; *çocukların bilişsel gelişimini, problem çözme becerisini, kendilerini ifade etme ve iletişim kurabilme becerisini ve diğer temel becerileri olumlu yönde etkilemektedir* (Tezel Şahin vd., 2017, s. 322). Babanın katılımcı rolü aynı zamanda erkek ve kız çocuğunda cinsiyet kavramının pekişmesinde, önemli bir faktördür (Telli & Özkan, 2016, s. 128). Özellikle babaların çocukları ile birlikteyken kullandıkları dil, çocuklarının erken dönemde dil gelişimini ve sözcük dağarcığını olumlu yönde etkilemektedir. Çocuklarına sosyal ortamda bulunma imkânı sunan babalar, onların, dış ortamda sosyalleşmelerine, duygularını rahatlıkla ifade etme ve olumlu arkadaş ilişkisi geliştirmelerine olanak sağlamaktadırlar. *Çocuklarıyla vakit geçiren babalar, çocuklarının gelişimine katkı sağlarken aynı zamanda; zekâ seviyesi, akademik başarısı yüksek, düşünme ve üretme becerisine sahip, yaratıcı ve hayal gücü geniş çocukların yetişmesine de katkı sağlamaktadır* (Gül, 2019, s. 15-17). Baba ve çocuk etkileşiminin olması, babaların çocuklarının hayatında yer alması aynı zamanda, çocukların olumlu davranış biçimi geliştirmesine, suç işleme ve kötü alışkanlıklar kazanma gibi olumsuz davranışların azalmasına neden olmaktadır (Tezel Şahin vd., 2017, s. 322; Carrillo vd., 2016, s.165-166; Rosenbergand & Wilcox, 2006, s.11-15). Bundan dolayı, günümüz şartlarında, artık babalar babalık rollerini; sadece çocuğun

ekonomik, eğitim, ihtiyaçlarını karşılamak ve onu disipline etmek olarak algılamak yerine, çocuğuyla yakından ilgilenme, bakımına katılma olarak algılamakta ve böylece çocuklarının hayatında, anneler kadar etkili olabilmektedirler (Kuzucu, 2011, s. 81). Değişen toplumsal şartlar, annelerin iş hayatında etkin rol almaları, annelerin eğitim düzeyinin yükselmesi, ekonomik bağımsızlığının olması, çekirdek aile yapısı, teknolojik ve modern yaşam, geleneksel yapının giderek farklılaşmasına neden olmuştur. Özellikle küresel değişim, çocuğun güvenliği ve refahı ile ilgili kaygıları ortaya çıkarmış, bu da giderek, babaların çocukların hayatlarında yer almalarını sağlamıştır (Telli & Özkan, 2016, s.128; Stubley vd, 2015, s.36;Türkoğlu & Gültekin Akduman, 2015, s.227).

Yaşamdaki çevresel değişiklikler, eğitim, gelenekler, inançlar ve toplumsal cinsiyet rolleri, cinsiyete ve ebeveynliğe dair beklentileri zaman zaman etkilemektedir (Zeybekoğlu, 2013, s. 325). Çünkü toplumumuzda geleneklerin ağır bastığı bölgelerde çocuğun bakımı, eğitimi, oyun oynama gereksinimi gibi gerekli olan unsurların anneye ait olduğu algısı oluşmaktadır. Bu tür algılar babaları, ev geçimini sağlayan, büyükle- rin yanında çocuklarını sevmekten, çocuğunun bakım ve sorumluluğunu üstlenmekten kaçınan, bir role sokmaktadır. Böylece babaların üstlendiği geleneksel cinsiyet rolü ağır basmaktadır (Mercan & Tezel Şahin, 2017, s. 2-3; Şahin & Demiriz, 2014, s. 275). Kuzucu, değişen babalık rolleri üzerine yaptığı çalışmasında; babaların çocuklarının hayatlarına katılımının eskiye oranla arttığı, fakat katılımı olumsuz etkileyen geleneksel cinsiyet rollerinin sürdüğünü belirtmektedir (Kuzucu, 2011, s. 85). Bu yüzden, babaları değişen yeni rollerinde, toplumsal değişimin yanında; babanın eğitim düzeyi, yaşı, babanın cinsiyet rolüne ilişkin tutumları, *çocuğun yaşı ve cinsiyeti gibi önemli faktörle-rinde rol oynadığı unutulmamalıdır* (Beyazıt & Mağden, 2015, s. 211-212; Kuzucu, 2011, s. 82; Parke, 2006).

Sürekli ve hızlı bir değişimin yaşandığı günümüz toplumlarında ekonomik ve kültürel yapıdaki farklılaşmalar annelik babalık rollerini de değişime zorladığı bilinen bir gerçektir (Mercan & Tezel Şahin, 2017, s. 5). Günümüzde babalar artık, kendi babalarının babalık rollerini model

olarak alamayacakları, yeni bir değişimin içinde bulunmaktadırlar (Gül, 2019, s. 12). Bu doğrultu da babanın çocuğunun hayatına katılımı üzerinde durulurken aynı zamanda, babanında çocukluğunda, kendi babasının onun hayatına katılma durumunun birlikte değerlendirilmesi, yeni babalık rollerinin saptanmasına katkı sağlayacaktır. Yapılan bazı araştırmalara bakıldığında; babaların çocuklarıyla vakit geçirme biçimleri (Tezel Şahin vd., 2017, s. 319-343), babalık rolü algısı (Aksoy ve Tatlı, 2019, s. 1-22), babalık ve aile (Zey-bekoğlu, 2013, s. 297-328) gibi benzer çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Bu açıdan babaların çocukları üzerindeki rollerini etkin kılabilme, doğru rol model olmaları konusunda onları desteklemek, çocukluklarında kendi babalarının babalık rolünü hatırlayarak, çocuklarıyla olumlu ilişkiler kurmalarına yardımcı olabilmek için, iki kuşak arasındaki farklılıklarla ilgili, çalışmaların artırılması gerekmektedir. Bu yüzden bu çalışma; babaların ve büyükbabaların kendi çocuklarının hayatlarına katılım durumlarını ortaya çıkararak, değişen yapıya uygun babalık rollerinin belirlenebilmesi açısından ve gelecek çalışmalara ışık tutması açısından önemlidir. Babaların ve büyükbabaların çocuklarının hayatına katılım durumları ortaya konulmaya çalışıldığında; babaların büyükbabalara kıyasla kendi çocuklarının hayatında yer alma durumlarının zamanla nasıl değiştiği, anne-lerin sorumluluklarının paylaşıldığı durumların neler olduğu ve babaların çocuklarına vakit ayırma durumları gibi bazı problem durumları ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda, babaların ve büyükbabaların, çocuğunun hayatına katılım durumlarını incelemek, çocuğun gereksinimlerinde babaların ve büyükbabaların üstlendiği sorumlulukları saptamak, her iki kuşak arasında üstlenilen sorumluluklar arasındaki farklılıkları ve nedenlerini ortaya koymak amacıyla, babaların aile yaşantılarını dikkate alarak bildirdikleri görüşlerine uygun olarak, bu araştırma gerçekleştirilmiştir.

1. YÖNTEM

1.1 Araştırma Deseni

Araştırma, babaların ve büyükbabaların çocuklarının hayatına katılım durumlarını incelemek, amacıyla gerçekleştirilmiş nitel bir çalışmadır. Nitel çalışma; mevcut duruma açıklık getirmek, katılımcıların konu ile ilgili algılarını, bakış açılarını ve dene-yimlerini doğrudan öğrenebilmek için uygulanan araştırma yöntemlerinden biridir (Büyüköztürk vd, 2012, s. 18- 23; Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 304). Bu kapsamda araştırmada; daha ayrıntılı bilgi edinmek, katılımcıların verdikleri bilgiler arasında benzerlik ve farklılıkları ortaya koyabilmek amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

1.2 Çalışma Grubu

Çalışmada, nitel araştırma doğrultusunda, araştırma konusunu temsil ettiği düşünülen ve evrende yer alan çok sayıdaki durum-dan tipik olan biriyle oluşturulması öngörülen, araştırmanın derinlemesine çalışılmasına imkân sağlayan, amaçlı örnekleme yöntemlerinden, tipik örnekleme yöntemi seçilmiştir (Büyüköztürk, 2012, s. 7-14). Araştırmada amaca ulaşılabilmesi için, bazı (tipik) özellikler göz önünde bulundurulmuştur.

- 3-6 yaş arası çocuğa sahip,
- Çocuğu okul öncesi eğitim kurumuna devam eden,
- Kendi babaları hayatta olan,
- Evliliğinde ayrılık yaşamamış,
- Anne babasının evliliklerinde ayrılık yaşanmamış,
- Çalışmaya katılmaya gönüllü olan babalar seçilmiştir.

Araştırmaya belirlenen özelliklere sahip, Ankara ilinde ikamet eden 45 gönüllü baba katılmıştır. Çalışmada bazı babalara, okul öncesi eğitim kurumları aracılığı ile ulaşılrken, bazı babalara da; görüşme yapılan babaların tavsiyesi üzerine ulaşılmış ve onların görüşleri alınmıştır. Çalışma kapsamına alınan babaların 19'u 26-35 yaş, 22'si 36-45 yaş, 4'ü ise 46 ve üstü yaşa sahiptir. Babaların, 2'si ilkokul, 3'ü ortaokul, 6'sı

lise, 26'sı üniversite ve 8'i yüksek lisans ve üstü mezunudur. Babaların tamamı bir işte çalışmaktadır. Babaların 31'inin erkek çocuğu, 14' ünün ise kız çocuğu bulunmaktadır. Babaların 23'ü tek çocuğa sahipken, 16'sı 2 çocuğa, 6'sı da 3 ve üstü çocuğa sahiptir. Büyükbabaların kişisel bilgileri incelendiğinde ise, 6'sı 50-55 yaş, 19'u 56-65 yaş, 15'i 66-75 yaş 5'i 76 ve üstü yaşa sahiptir. Büyükbabaların 1'i okuryazar değil, 1'i okuryazar, 14'ü ilkokul, 10'u ortaokul, 11'i lise, 7'si üniversite 1'i ise yüksek lisans ve üstü mezunudur. Çalışmaya alınan babaların eşlerinin kişisel bilgileri incelendiğinde, 1'inin 25 yaş ve altı, 21'inin 26-35 yaş, 22'sinin 36- 45 yaş, 1'inin ise 46 ve üstü yaşa sahip olduğu, 3'ünün ilkokul, 2'sinin ortaokul, 4'ünün lise, 30'unun üniversite ve 6'sının yüksek lisans/ üstü mezunu olduğu belirlenmiştir. Annelerin 29'u çalışmakta, 16'sı ise çalışmamaktadır. Büyük annelerin kişisel bilgilerine bakıldığında ise; 5'i 50-55 yaş, 27'si 56-65 yaş, 13'ü 66-75 yaş arasında olup, 3'ü okuryazar değil, 3'ü okuryazar, 21'i ilkokul, 5'i ortaokul, 8'i lise, 4'ü üniversite ve 1'i yüksek lisans ve üstü mezunudur.

1.3. Veri Toplama Aracı ve Süreci

Çalışmada; araştırmacılar tarafından, hazırlanan görüşme formu kullanılmıştır. İlgili alan literatürü taranarak sorular hazırlanmış ve yarı yapılandırılmış görüşme formu geliştirilmiştir. Görüşme formunun geçerliğinin sağlanması amacıyla, 1 çocuk gelişimi uzmanı, 2 okul öncesi öğretmeni, 1 doktora unvanına sahip sosyolog ve 1 TUİK istatistik uzmanı olmak üzere 5 uzman görüşü alınmıştır. Uzmanlardan gelen görüşler doğrultusunda forma son hali verilmiştir. Görüşme soruları 2 bölümden oluşmaktadır. 1. bölümde 12 soru, 2. bölümde 26 soru olmak üzere toplam 38 soru bulunmaktadır. Görüşme formunun 1.bölümünde; baba ve büyükbabanın yaşı, öğrenim durumu, babanın çocuk sayısı, çocuğun cinsiyeti, anne ve büyük annenin yaşı, öğrenim durumu vb. demografik bilgileri içeren sorular bulunmaktadır. Formun 2. bölümünde ise, babaların ve kendi babalarının (büyükbabaların) doğumda eşlerinin yanında olma ve doğumdan sonra eşlerine yardım etme, çocuklarının özbakımı ile ilgilenme, çocuklarıyla vakit geçirme biçimleri

ve süreleri gibi babaların görüşlerini içeren, babaların ve büyükbabaların çocuklarının hayatlarına katılım durumlarını belirlemeyi amaçlayan sorular yer almaktadır. Çalışmaya katılmaya gönüllü olan 45 baba ile yüz yüze görüşme yapılarak, babalara hem kendilerinin hemde babalarının çocuklarının hayatına katılım durumlarına ilişkin sorular sorulmuştur. Babaların kendileri ve babalarıyla ilgili, konu hakkındaki düşüncelerini, aile yaşantılarını dikkate alarak, aktarmaları sağlanmış ve görüşleri yazılı kayıt altına alınmıştır. Babalarla görüşme için randevu alınmış, görüşme tarihi ve saati birlikte belirlenmiştir. Görüşme sırasında babaların görüşme sorularına ilişkin düşüncelerini rahat bir şekilde ifade edebilecekleri sessiz bir ortam yaratılmıştır. Babalara kimlik bilgilerinin gizli tutulacağı ve görüşme formlarında yer alan sorulara verecekleri yanıtların araştırma çerçevesi dışında kullanılmayacağı bilgisi verilmiştir. Görüşmenin yazılı kayıt altına alınması konusunda onların izinleri alınmış ve yaklaşık 30 dk süren görüşmeler yapılmıştır.

1.4. Verilerin Analizi

Babaların ve büyükbabaların çocuklarının hayatlarına katılım durumlarının saptanabilmesi için, babalarla yapılan görüşmeler sonunda elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. İçerik analizi: verilerin kodlanarak kategorileştirilmesi, temaların bulunması, verilerin kodlara ve temalara göre düzenlenmesi ve tanımlanması, bulguların yorumlanması şeklinde birbirini izleyen aşamalardan oluşan bir yöntemdir (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 305). İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmak, elde bulunan kayıtlı metinlerin niceliksel olarak çözümlenebilmesidir (Çilingir, 2017, s. 149-150). Buna göre; elde edilen veriler araştırmacılar tarafından tek tek incelenerek, öne çıkan ve önem taşıdığı düşünülen ifadeler kodlanarak, belli kategorilere ayrılmıştır. Babaların cevaplarının sıklıklarına göre benzer kodlar bir araya getirilerek, kategorizeleştirilip, yorumlanmış ve temalara ayrılarak, verilerin kodlara, temalara göre düzenlenmesi ve tanımlanması yapılmıştır. Çalışmanın sonunda elde edilen verilerle aşağıdaki temalar oluşturulmuştur.

- Babaların ve büyükbabaların doğumda eşleriyle birlikte bulunmaları,
- Doğumdan sonra eşlerine yardımcı olma şekilleri,
- Çocuk bakımı ve sağlığı ile ilgili ulaştıkları kaynaklar,
- Çocuklarının özbakımı ile ilgilenmeleri,
- Çocuklarıyla birlikte vakit geçirmeye başladıkları zaman,
- Birlikte etkili vakit geçirmeleri,
- Vakit geçirme biçimleri,
- Çocuklarının hayatlarında aktif rol oynayan kişiler.

Verilere dayalı olarak ortaya çıkarılan kodlar ve kodlardan elde edilen temalar, araştırmanın amaçları doğrultusunda, araştırma-macılar tarafından özetlenerek bulgular şeklinde sunulmuştur. Bulgular açıklanırken, araştırmaya katılan babaların tema ile ilgili ifadelerine yer verilmiş olup, ifadeleri B10, 44 yaş; B3, 42 yaş şeklinde belirtilmiştir.

2. BULGULAR

Babaların ve büyükbabaların çocuğunun hayatına katılım durumlarını incelemek, çocuğun gereksinimlerinde babaların ve büyükbabaların üstlendiği sorumlulukların neler olduğunu ortaya koymak, babanın ve büyükbabanın üstlendiği sorumluluklar arasındaki farkları ve nedenlerini saptamak amacıyla, babaların aile yaşantılarını dikkate alarak belirttikleri görüşleri doğrultusunda, aşağıdaki bulgular elde edilmiştir.

Tablo 1. Babaların ve Büyükbabaların Doğumda Eşleriyle Birlikte Bulunmaları

Durum	Baba (n)	Büyükbaba (n)
Evet	45	27
Hayır	-	16
Bilmiyor	-	3

Tablo 1’de babaların ve büyükbabaların doğumda eşleriyle birlikte bulunmaları incelendiğinde, babaların düşüncelerine göre; doğumda

eşleriyle birlikte, onların yanında olduklarını belirtir-ken, kendi babalarının da (büyükbabalar) bir kısmının, doğumda eşleriyle birlikte olduklarını düşünmektedirler. Doğumda eşlerinin yanında bulunamayan büyükbabalar da mevcuttur. Babaların bazıları, büyükbabaların doğumda eşinin yanında bulunmama nedenine ilişkin görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmişlerdir.

“Babam tarlada çalışmasından dolayı doğumda yokmuş” (B3, 42 yaş).

“Çalışıyormuş haberi yokmuş” (B33, 36 yaş).

“Annemin köye giderek doğum yapmasından dolayı babam yanında değilmiş” (B 34, 39 yaş).

“Doğumun evde olmasından dolayı, çevre tarafından ayıp sayıldığı için, kahvede oturup beklemiş” (B37, 31 yaş).

Tablo 2. Babaların ve Büyükbabaların Doğumdan Sonra Eşlerine Yardımcı Olma Şekilleri

Durum	Baba (n)	Büyükbaba (n)
Yardımcı Olmama	2	21
Ev işlerine Yardımcı Olma	14	5
Eş ve Çocuğun Bakım, Sağlığı ile İlgilenme	35	15
Eşin Duygularını Paylaşma Manevi Destek	10	-

Tablo 2’de babaların ve büyükbabaların doğumdan sonra eşlerine yardımcı olma şekilleri incelendiğinde, babaların düşüncele-rine göre; eş ve çocuklarının bakımı sağlığı, ev işleri, alışveriş ve ev ihtiyaçları konusunda daha çok yardımcı olduklarını belir-tirken, babaların büyük çoğunluğu doğduklarında, kendi baba-larının doğumdan sonra eşine yardımcı olmadığını düşün-düklerini ifade etmektedirler. Babalar, eşine yardımcı olan bü-yükbabaların daha çok eş ve çocuklarının bakım ve sağlığı ile ilgilendiklerini düşünmektedirler. Aynı zamanda babalar, eş-leri-nin duygularını paylaşarak manevi destek olurken, büyük-babaların eşlerinin duygularını paylaşma ve manevi destek olma konusunda bir yardımlarının olmadığı görülmektedir. Babaların bazıları, kendilerinin

ve büyükbabaların eşlerine yardımcı olma şekillerine ilişkin görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmişlerdir.

“Eşimin yetişemediği zaman, ev işlerinde yardımcı oldum” (B10, 44 yaş).

“Çocuğumun bakımı konusunda destek oldum” (B26, 33 yaş).

“Eşimi anlamaya çalıştım manevi destek oldum” (B38, 38 yaş).

“İlk dönemde eşim alışana kadar geceleri beraber uyandık. Sonra eşim çok yorgun olduğunda ben uyandım. Bazende uyuya kalmasın diye yine birlikte uyandık” (B30, 36 yaş).

“Babam anneme köy işlerinde yardımcı olup onu çalıştırmamış” (B8, 31 yaş).

“Babam ben bildim bileli hep çalışır o yüzden anneme yardımcı olmamıştır” (B33, 36 yaş).

“Ailemizin büyükleri anneme yardım ediyordu bu yüzden babam yardımcı olmamıştır” (B13, 41 yaş).

Tablo 3. Babaların ve Büyükbabaların Çocuk Bakımı ve Sağlığı İle İlgili Ulaştıkları Kaynaklar

Durum	Baba (n)	Büyükbaba (n)
Büyük Ebeveynler ve Eşten	10	27
Çevredeki Deneyimli Kişilerden	14	8
İnternette	22	-
Doktordan	31	13
Kitaplardan	15	3
Kendi Tecrübelerinden Yararlanma	3	-
Fikri Yok	-	3

Tablo 3’de babaların ve büyükbabaların çocuk bakımı ve sağlığı ile ilgili ulaştıkları kaynaklar incelendiğinde, babaların düşün-celerine göre; çocuk sağlığı ve bakımı ile ilgili kaynaklara ulaşırken gerekli bilgileri, önce doktoru, daha sonra internet ve kitapları tercih ederek öğrendiklerini belirtmektedirler. Babaların, kendi babalarının ise bu kaynaklara ulaşırken daha çok, büyük ebeveynler ve eşten daha sonra da doktora

ulaşarak öğrenmiş olabileceklerini düşünmektedirler. Babaların bazıları, kendilerinin ve büyükbabaların çocuk bakımı ve sağlığı ile ilgili ulaştıkları kaynaklara ilişkin görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmişlerdir.

“Bilgilerin çoğunluğunu doktordan aldıktan sonra, internet ortamında araştırdım ve doğru olarak kabul ettim” (B31, 33 yaş).

“Babam bu bilgileri babaannemden öğrenmiştir” (B1, 34 yaş).

Tablo 4. Babaların ve Büyükbabaların Çocuklarının Öz bakımı İle İlgilenmeleri

Özbakım ile İlgilenme	Baba (n)	Büyükbaba (n)	İlgilenilen Öz bakım Durumları	Baba (n)	Büyükbaba (n)
Evet	42	16	Beslenme	33	14
Hayır	3	28	Banyo	36	10
			Uyku	18	1
			Gaz çıkarma ve alt temizliği	30	1
			Giyinme ve Soyunma	2	-
Okul Öncesinde Baba İlgilenme Durumları	Baba (n)		İlgilenilen Öz bakım Durumları	Baba (n)	
Evet	40		Kişisel temizlik	28	
Hayır	5		Giyinme	14	
			Toplanma ve Düzen	3	
			Beslenme	27	
			Uyku	10	

Tablo 4’de babaların ve büyükbabaların çocuklarının öz bakımı ile ilgilenmeleri incelendiğinde, babaların düşüncelerine göre; çocuklarının öz bakımı ile bebeklikte ilgilendiklerini ve şuan okul öncesi dönemde de ilgilenmeye devam ettiklerini belirtir-ken, kendi bebekliklerinde

babalarının öz bakımlarıyla çok fazla ilgilenmediklerini belirtmektedirler. Babalar, bebeklikte çocuk-larının banyosu, beslenmesi, gaz çıkarma ve alt temizliği ile ilgilendiklerini, şuan ise kişisel temizlik ve beslenme ile daha çok ilgilendiklerini ifade etmektedirler. Diğer taraftan babalar, çocuğunun öz bakımı ile ilgilenen büyükbabaların sadece beslenme ve banyo gereksinimlerine yardımcı olduklarını düşünmektedirler. Babaların bazıları, kendilerinin ve büyük-babaların, çocuğunun öz bakımı ile ilgilenmelerine ilişkin görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmişlerdir.

“Çocuğumun uyku problemi olduğu için sabaha kadar ayağımda salladığım günleri hatırlıyorum” (B5, 30 yaş).

“Diğer çocuğumdan daha çok ilgilenerek, altını değiştirdim, gazı çıkarttım” (B9, 44 yaş).

“Çocuk bakımıyla köylerde sadece anneler ilgilenirdi. O yüzden babam ilgilenmemiştir” (B3, 42 yaş).

“Babam sadece ben hastalandığımda, beslenmemle ilgileniyor-muş” (B37, 31 yaş).

Tablo 5. Babaların ve Büyükbabaların Çocuklarıyla Birlikte Vakit Geçirmeye Başladıkları Zaman

Vakit GeçirmeyeBaşladığı Zaman	Baba (n)	Büyükbaba (n)
Doğumdan İtibaren	21	2
6 ay- 1 yaş	16	-
2-3 yaş	8	4
4- 5 yaş	-	6
6-7 yaş ve Sonrası	-	15
Çok Nadir Zaman Geçirme ya da Hiç Zaman Geçirmeme	-	16

Tablo 5’te babaların ve büyükbabaların çocuklarıyla birlikte vakit geçirmeye başladıkları zaman incelendiğinde, babaların düşüncelerine göre; babaların büyük çoğunluğu doğumdan itibaren ve 6 ay- 1 yaş arası, çocuklarıyla vakit geçirmeye başladıklarını belirtmişleridir.

Çocukluklarındakendibabalarıyla ise çok nadir / hiç vakit geçirmedi-lerini ya da 6-7 yaşından sonra vakit geçirmeye başladıklarını belirttik-leri görülmektedir. Buna göre; babaların çocuklarıyla vakit geçirmeye doğumdan itibaren, büyükbabaların ise çocuklarıyla vakit geçirmeye il-kokul düze-yinde 6-7 yaşlarında başladıkları görülmektedir. Babaların bazı-ları, kendilerinin ve büyükbabaların çocuklarıyla birlikte vakit geçirmeye başladıkları zamana ilişkin görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmişlerdir.

“Doğumdan bu yana onunla ilgilenmeye ve oyun oynamaya özen gös-terdim” (B13, 41 yaş).

“Babam hiç zaman geçirmezdi, çünkü yoğundu” (B7, 37 yaş).

“Babam ailenin geçimini sağlamak için çok çalışırdı bu yüzden ne bana ne de ailesine yeterli zaman ayırmamıştır” (B33, 36 yaş).

Tablo 6. Babaların ve Büyükbabaların Çocuklarıyla Birlikte Etkili Vakit Geçirmeleri

Etkili Vakit Geçirme	Baba (n)	Büyükbaba (n)	Vakit Geçirmeme Durumu	Baba (n)	Büyükbaba (n)
Evet	18	13	Zaman Bulamama	7	10
Hayır	27	32	Eve Yorgun Gelme	7	3
			Yoğun Olma ve Çalışma	22	5
			Çocuğuyla Nasıl Vakit Geçireceğini Bilmeme, Kalabalık Aile ve Gelenekler	-	11

Tablo 6’da babaların ve büyükbabaların çocuklarıyla birlikte va-kit geçirmeme nedenleri incelendiğinde, babaların düşüncelerine göre; yo-ğun olma ve çalışmadan dolayı çocuklarıyla zaman geçiremediklerini belirtmişlerdir. Çocukluklarında babalarının ise yoğun olma ve çalışma-larının dışında, çocuğuyla nasıl vakit geçireceğini bilmemesi, kalabalık aile ortamı ve geleneklerden dolayı, babalarıyla vakit geçiremediklerini düşünmektedirler. Buna göre; babalar çocuklarıyla, doğumdan itibaren ilgilendik-lerini belirtirken (tablo 5), çocuklarıyla etkili vakit geçirme

konusunda yeterli olmadıklarını düşünmektedirler. Babaların bazıları, kendilerinin ve büyükbabaların çocuklarıyla vakit geçirmeme nedenleri ile ilgili görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmişlerdir.

“Vardiyalı bir sistemde çalıştığım için çocuğumla vakit geçiremiyorum” (B19, 28 yaş).

“Babam tarlada çok çalıştığı için benimle vakit geçirmemiştir” (B5, 30 yaş).

“Kalabalık bir ortamın olması ve geleneksel yapıdan dolayı babam benimle vakit geçirmezdi” (B18, 35 yaş).

Tablo 7. Babaların ve Büyükbabaların Çocuklarıyla Vakit Geçirme Biçimleri

Vakit Geçirme	Baba (n)	Büyükbaba (n)
Kitap Okuma	6	1
Oyun Oynama	39	17
Spor Yapma	7	1
Film, Tiyatro vb. İzleme	15	6
Evde Sanat çalışmaları Yapma	12	-
Gezme Ve Alışveriş	17	19
Birlikte İşte Çalışma	-	7
Sohbet Etme	7	-

Tablo 7’de babaların ve büyükbabaların çocuklarıyla vakit geçirme biçimleri incelendiğinde, babaların düşüncelerine göre; çocuklarıyla daha çok oyun oynayarak, gezmeye alışverişe giderek, film ve tiyatro izleyerek vakit geçirdiklerini belirtirken, çocukluklarında ise babalarıyla daha çok gezme ve alışverişe giderek, oyun oynayarak vakit geçirdiklerini ifade etmektedirler. Babalar ayrıca çocuklarıyla evde sanat çalışmaları yapıp, onlarla sohbet ederken, çocuğuyla evde sanat çalışması yapmış ya da sohbet etmiş büyükbaba bulunmamaktadır. Babaların bazıları, kendilerinin ve babalarının çocuklarıyla vakit geçirme biçimleri ile ilgili görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmişlerdir.

“Çocuğumla birlikte müzik dinlemekten hoşlanırım” (B28, 34 yaş).

“Çocuğumla suluboya ve oyun hamuru ile çalışmalar yapıyor, film izlerken mısır patlatıyoruz” (B23, 45 yaş).

“Babam arkadaşlarıyla bir yere giderken beni de götürürdü” (B11, 44 yaş).

“Babamla birlikte balık tutmaya giderdik” (B15, 48 yaş).

“Köy hayatı yaşadığım için babam iş için beni her yere götürürdü” (B37, 31 yaş).

Tablo 8. Babaların ve Büyükbabaların Çocuklarının Hayatlarında Aktif Rol Oynayan Kişiler ve Rol Oynama Nedenleri

Aktif rol Oynayan Kişiler	Baba (n)	Büyükbaba (n)
Anne	38	32
Baba	1	9
Anne-Baba Birlikte	5	3
Büyük anne ve Büyükbaba	1	-
Bakıcı ve Akrabalar	-	2
Aktif Rol Oynama Nedeni	Baba (n)	Büyükbaba (n)
Anneye Yakınlık, Annenin Zaman Oluşturması	34	1
Annenin Ev Hanımı Olması	1	18
Babanın Zamanın Olmaması Çalışma Yoğunluğu	16	19
Babaların Daha Kuralcı Baskın ve Otoriter Olması	5	13

Tablo 8’de babaların ve büyükbabaların çocuklarının hayatlarında aktif rol oynayan kişiler ve rol oynama nedenleri incelendiğinde, babaların düşüncelerine göre; çocuklarının anne-lerine daha yakın olduklarını ve eşlerinin onlara zaman oluşturma-bildiklerini düşünmektedirler. Babalar aynı zamanda kendilerinin de zamanının olmaması ve çalışma yoğunluğundan dolayı, çocuklarının hayatında daha çok annelerinin aktif rol oynadıklarını belirtmektedirler. Babalar kendi çocukluklarında ise baba-larının zamanının olmaması, çalışma yoğunluklarının olması, annelerinin ev hanımı olması ve babalarının daha kuralcı baskın

ve otoriter olmasından dolayı, annelerinin hayatlarında daha çok aktif rol aldıklarını düşünmektedirler. Babaların bazıları kendilerinin ve büyükbabaların çocuklarının hayatlarında aktif rol oynayan kişileri ve rol oynama nedenleri ile ilgili görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmişlerdir.

“Çalışma saatlerim bazı şeyleri yapamama engel oluyor bu yüzden eşim aktif rol oynuyor” (B17, 45 yaş).

“Annem ev hanımıydı o yüzden o aktif rol alıyordu” (B2, 31 yaş).

“Çocukluğumda kararları hep babam aldığı için hayatımda aktif rol almıştır” (B9, 44 yaş).

“Çocukluğumda babam yoğun çalıştığı için, annem aktif rol alıyordu” (B23, 45 yaş).

3. SONUÇ TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Babaların ve büyükbabaların çocuklarının hayatına katılım durumlarını incelemek, çocuğun gereksinimlerinde babaların üstlendiği sorumlulukları belirlemek, babalar ve büyükbabaların çocuklarının hayatında üstlendikleri sorumluluklar arasındaki farklılıklar ve bu farklılıkların nedenlerinin neler olduğunu orta-ya koyabilmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, Ankara ilinde ikamet eden ve 3-6 yaş grubu çocuğa sahip, babalarla yapılan çalışmada, aşağıdaki sonuçlar elde edilerek tartışılmıştır.

Günümüzde artık babalar hamilelikten itibaren babalık rollerini benimsemeye başlamakta ve eşlerinin yanında yer alarak, onlara destek olmaktadır. Araştırmaya katılan babaların tamamı doğum sırasında eşlerinin yanında olduklarını belirtirken, kendi babalarının (büyükbabaların) ise sadece bir kısmının doğumda eşlerinin yanında olduğunu düşündüklerini ifade etmektedirler. Babaların kendi babalarının doğumda annelerinin yanında olmama nedeni olarak; geleneklerin ağır basması, ikinci çocuk-tan sonra çocuk sahibi olmanın sıradan bir durum olma düşün-cesi, doğum yapılacak yerin önceden belli olmaması, babalarının çalışmak zorunda olmaları, kadına verilen değerin yetersizliği gibi durumların olabileceği düşünülmektedir. Buna karşın görüş-meye alınan günümüz babaların, bu düşüncelerden uzak bir şekilde tamamının,

doğumda eşlerinin yanında olma nedenleri ise; sosyo kültürel değerlerin değişmesi, eğitim düzeyinin artması, babaların eşlerine ve bebeklerine verdiği önemin toplumsal yaşantıya yansımalarından kaynaklı olduğu söylenebilir. Özcebe ve arkadaşlarının (2011) 0-10 yaş arasında çocuğu olan babaların çocuk sağlığı ve bakımındaki rollerini belirlemek üzere yaptıkları çalışmada; çocuğun doğumu sırasında, babaların %96,6'sı anneye beraber hastaneye geldiği sonucuna varmışlardır. Bununla birlikte, babaların doğacak çocuğu ve annenin sağlığını önemseydiği görüşünde olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca babaların anneye eşlik etmesinde ailelerin eğitim düzeyinin yüksek olması, kent yaşantısına bağlı kolay ulaşım imkânları ve planlı gebelik gibi unsurların etkili olmuş olabileceğini düşündüklerini belirtmektedirler. Bu durum; Özcebe ve arkadaşlarının yaptığı çalışma ve bu çalışma sonuçları doğrultusunda, gelecek nesillere örnek teşkil etmesi açısından önemlidir.

Doğumda eşlerini yalnız bırakmayan günümüz babalarının, doğumdan sonra da eşlerini yalnız bırakmayarak; eşlerinin ve çocuklarının sağlığı bakımını ile ilgilenme, ev işleri yapma, alışveriş yapma ve evin ihtiyacını belirleme, her şeyden önemlisi eşinin duygularını paylaşarak onlara manevi destek olma konusunda yanlarında oldukları görülmektedir. Diğer taraftan babalar, kendi babalarının doğumdan sonra eşlerine yardımcı olma, eşlerinin duygularını anlama ve manevi destek olma konusunda hiçbir katkı sağlamadıklarını düşünmektedirler. Buna göre; büyükbabaların büyük çoğunluğunun eşlerine yardımcı olmama nedeni olarak; eşlerinin (büyük annelerin) daha çok ev hanımı olmalarından, büyükbabaların sosyo kültürel ve eğitim düzeylerinin yetersiz olmasından, geleneklerin ağır basmasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda büyük ebe-veynlerle birlikte yaşama ve kalabalık aileye sahip olma gibi nedenlerden dolayı, babalara bu konuda ihtiyaç duyulamamasının da etkili olabileceği söylenebilir. Günümüz babaların eşlerine yardımcı olarak, onları manevi ve duygusal anlamda daha çok desteklemelerinin nedeni ise; modern hayatın etkileri, sosyo kültürel ve eğitim düzeyinin artması, annelerin çalışmak durumunda olmalarından dolayı, hayatı paylaşma, annenin sorumluluğunu üstlenme ve onu rahatlatma ihtiyacının ortaya çıkması gibi durumların etken olduğu

söylenbilir. Ho ve Kong (1984) Çinli babalar üzerinde yaptıkları araştırmada, geçmiş alışkanlıkların hala güçlü olmasına rağmen, genç babaların geleneksel otoriter baba rolünden ayrıldığını ve çocuk bakımına daha çok katıldığını belirtmektedirler (akt. Kuzucu, 2011, s. 80). Eker (1994) babaların çocuk bakımı ve ev işlerine katılım düzeyleri ile ilgili yaptığı çalışmada, babaların çocuk bakımıyla ilgilenip anneye destek olmasında, babanın eğitim düzeyinin ve ekonomik durumunun yüksek olmasının, annenin çalışmasının etkili olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda, bazı durumlarda annenin işyerinden izin alamaması, annelerin çocuk bakımı konusunda eşlerinden yardım istemeleri, geleneksel rollerin fazlaca benimsenmemesi gibi durumların etkili olduğunu saptamıştır. Literatürde belirtilen diğer çalışmalarda da babaların eşlerinin yanında olma ve destekleme konusunda, toplum-sal ve kültürel değişimin etkili olduğu görülmektedir.

Babaların bebekleriyle çok erken dönemde ilgilenmeye başlaması, çocuk bakımı ve sağlığı ile ilgili bilgileri merak etme duygusu uyardır. Gelişen ve değişen teknolojik değişim, babaların bu merak duygusunu kolaylıkla giderebilme ve bilgilere kolay ulaşabilme imkânı sağlamıştır. Araştırma sonucuna göre; babalar çocuklarının sağlığı ve bakımı ile ilgili kaynaklara ulaşırken gerekli bilgiyi, daha çok, en doğru ve güvenilir olan doktordan almaktadırlar. Babalar daha sonra gerekli bilgileri internet ve kitapları tercih ederek öğrenmektedirler. Babaların kendi babalarının ise bu kaynaklara; öncelikle büyük ebeveynler ve eşten, daha sonra doktora ulaşarak, öğrenmiş olabileceklerini düşünmektedirler. Babaların çocuklarının bakımı ve sağlığı ile ilgili kaynaklara ulaşma şekillerinde; teknolojik değişimin olması, eğitim düzeylerinin yüksek olması, doktora ve kaynak kitaplara daha çabuk ulaşabilme, ulaştıkları kaynakları güvenilir bulma gibi nedenlerin etkili olduğu söylenebilir. Büyükbabaların kaynaklara ulaşma şekillerinde ise kendi anne ve babalarının (büyükebeveynlerinin) deneyimli olduğunu düşünmelerinden dolayı, ebeveynlerini tercih etmiş olabilecekleri düşünülmektedir. Ayrıca büyükbabaların, kaynaklara ulaşma konusunda, daha çok geniş aile içinde yaşamalarından dolayı, ev içinde bulunan büyüklerin, doğru ya da yanlış, deneyimlerine başvurma gereksinimi hissetmelerinden

kaynaklı olabileceği söylenebilir. Telli ve Özkan (2016), 3-6 yaş grubu çocuğu olan babaların babalık rolü algısı ve etkileyen faktörler konusunda yaptığı çalışmada, babalık rolü yüksek olan babaların, babalıkla ilgili bilgileri öğrenmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Özcebe'nin (2011) çalışmasına göre; babaların %60'ı çocuk eğitimi ve bakımı konusunda herhangi bir yerden bilgi almamıştır. Bilgi alanlar ise daha çok medya aracılığıyla bilgilenmiştir. Buna göre teknolojinin hızla değişmesi ve eğitim düzeyinin artması gibi nedenlerden dolayı, günümüzde bilgiye ulaşma şeklinin değiştiği düşünülmektedir.

Babalar çocuklarının bebekliklerinde banyo, beslenme, gaz çıkarma ve alt temizliği ile daha çok ilgilenirken, okul öncesi yaşa gelen çocuklarının, kişisel bakım ve beslenmeleriyle daha çok ilgilendikleri sonucuna varılmıştır. Buna göre, öz bakım ihtiyaçlarının çocuklar büyüdükçe değişmesinden dolayı, babaların çocuklarının özbakımlarıyla ilgilenme biçimlerinin de değiştiği görülmektedir. Babalar kendi babalarının, çocukluklarında öz bakımlarıyla çok az ilgilendiklerini, ilgilenen büyükbabaların ise daha çok beslenme konusunda çocuklarına yardımcı olduklarını belirtmişlerdir. Bu durumda büyükbabaların hem eşlerine, hem de çocuklarının öz bakımlarına yardımcı olma konusunda gerekli desteği sağlamadıkları görülmektedir. Bunun nedeni olarak; büyükbabaların ev ve çocuk sorumluluğunu anneye bırakmaları, annelerin daha çok ev hanımı olmaları, gelenekler gereği bu konunun erkeklerden çok anneleri ilgilendirdiği düşüncesi, aile büyüklerinin baskın olması ya da aynı evi paylaşmalarından dolayı, büyükbabaların çocuklarının öz bakımıyla ilgilenme konusunda, geri planda kaldıklarını düşündürmektedir. Babaların ise çocuklarının bebeklikten itibaren öz bakımı ile daha çok ilgilenmelerinin nedeni; çocuklarının hayatında daha çok yer almak istemelerinden, annenin çalışma hayatında aktif yer almasından dolayı, babanın çocukla ilgilenme durumunda kalmasından, modern yaşamın gereksinimi olan çekirdek aile olma ve hayatı paylaşma gibi durumlardan kaynaklı olduğu düşünülebilir. Bazı araştırmalarda belirtildiği gibi; çocukla ilgili sorumluluklar, kadınlığa ve aneliğe atfedildiğinden, bir erkek tarafından bu rollerin benimsenmesi ve sürdürülmesi erkeklik statüsünün kaybı şeklinde algılanmaktadır.

Bu durum babaları evden ve çocuk bakımından uzaklaştır-maktadır. Ancak zamanla hem kadınlar hem de erkekler, erkeklerin çocuk bakması, ev işi yapması fikrine alışmışlardır. Yapılan çalışmalarda, 30-40 yıl öncesinde babanın bebeğini biberonla beslemesini, altını temizlemesini düşünmek bile garip, sıra dışı karşılanırken bugün birçok baba doğal bir şekilde bunları yapmakta, yapmasa bile en azından garip karşılama-makta olduğu sonucuna varılmıştır (Beyazıt & Mağden, 2015, s. 224-225; Zeybekoğlu, 2013, s. 325). Ünal ve Kök'ün (2015) 0-6 yaş çocuğu olan ebeveynlerin babalık rolüne ilişkin görüşlerini araştırdığı çalışmada; babaların değişen babalık rolünü benimseme konusunda istekli olmalarına rağmen anneler, eşlerinden geleneksel baba rolünü benimsemelerini ve geleneksel baba rolünün beraberinde getirdiği sorumlulukları yerine getirmelerini beklemektedirler. Tanturi ve Mencarininin (2007) okul öncesi çocuğa sahip İtalyan babalarla yaptığı çalışmada; beslenme, alt değiştirme, yatağa yatırma ve giyinme konusunda, babaların daha çok yardımcı olduğu, ancak banyo konusunda çok fazla yardımcı olmadıklarını belirtmişlerdir. Rosenbergand ve Wilcox'un (2006) çocukların sağlıklı gelişiminde babaların öneminden bahsettikleri çalışmalarında; bir babanın çocuğunu beslemesi, babaların çocuklarıyla yakın ilişki kurmasına, çocuklarının güven ve benlik değerlerinin gelişmesine ve babaların doğru bir model olmasında yarar sağlayabileceğini belirtmişlerdir. Özcebe'nin (2011) araştırmasında annelerin ifadesine göre; babalar daha çok çocuğun beslenme-siyle ilgili iken, aynı zamanda çocuğun altının değiştirilmesine yardımcı olmuş ve çocuk ağlayarak uyandığında yanına gitmişlerdir. Çalışmada ise; babaların çocuklarının öz bakımlarıyla ilgilenme türlerine bakıldığında; babaların en çok beslenme, banyo, gaz çıkarma ve alt temizliklerini ile ilgilendikleri, çocuk-larını daha çok uyuttukları görülmektedir. Ayrıca babaların büyükbabalara göre çocuklarının öz bakımı ile ilgili sorumluluklarını daha fazla üstlenerek anneye yardımcı oldukları saptanmıştır. Babaların bu durumu annelerle paylaşımları neticesinde, annelerin çocuğu ile ilgili yükünü hafiflettiği ve babaların çocuklarının hayatlarına katılma durumlarını arttırdığı söylenebilir.

Günümüz babaların sosyo kültürel düzeylerinin yüksek olması, eşlerinin büyük çoğunluğunun çalışıyor olması, kalabalık aile ortamından çekirdek aile yapısının tercih edilmesinden dolayı, anneler ve babalar çocuklarının sorumluluklarını paylaşmaktadırlar. Babalar, çocukları doğduğu andan itibaren onlarla vakit geçirmeye başladıklarını belirtmektedirler. Ayrıca babaların, kendi babalarıyla; çok az / hiç vakit geçirmediğini ya da ilk-okul dönemi gibi geç bir zaman diliminde vakit geçirmeye başladıklarını ifade ettikleri sonucuna varılmıştır. Büyükbabaların çocuklarıyla az ya da hiç vakit geçirmemelerinin, vakit geçirme-ye onlar büyüdükten sonra geç bir zamanda başlamalarının nedenleri olarak; geleneksel babalık rollerinin ağır bastığı söylenebilir. Babaların büyüklerin yanında çocuklarını sevememesi, tarlada ya da şehir dışında yoğun çalışma, annenin ev hanımı olmasından dolayı sorumluluğun anneye devredilmesi, büyük-babaların, çevresel baskı nedeniyle, erkek olma ve babalık rollerini farklı algılamalarından dolayı çocuklarıyla erken dönemde vakit geçirme konusunda yetersiz kaldıkları düşünülebilir. Aydın Kılıç (2016), Türkiye’de üç farklı ilde yürüttüğü çalışmada, babaların çocukların hayatlarına eskiye göre daha fazla katıldıklarının ve bu katılımın çocuk üzerindeki olumlu etkisinin olduğunu altını çizmektedir. Stublely ve arkadaşlarının (2015), babanın babalık rolü konusundaki algılarını incelemek amacıyla yaptığı çalışmalarında; geçmişe göre artan oranlarda erkeklerin aileleriyle daha fazla zaman geçirdiklerini belirtmişlerdir. Türkoğlu ve arkadaşları (2013) tarafından 3-6 yaş çocuğu olan babaların nitelikli zaman algılarını belirlemeye yönelik yaptıkları çalışmada; babaların çocuklarıyla nitelikli zaman geçirmelerinin özellikle çocuklarının sosyal-duygusal gelişim alanını desteklediğine ve bu durumun kendilerini mutlu ettiğine inandıklarını belirttikleri sonucunu ortaya koymuşlardır. Carrillo ve arkadaşları (2016) Kolombiyada ki babaların ailedeki rolleri üzerine yaptıkları çalışmada; babaların iş durumlarından dolayı hafta sonlarında çocuklarıyla daha fazla zaman geçirme eğiliminde olduklarını, ortalama olarak, hafta boyunca çocuklarıyla birlikte 10 ila 20 saat vakit geçirdiklerini ortaya koymuşlardır. Aksoy ve Tatlı (2019) okul öncesi dönem çocuğu olan babaların çocuklarıyla olan ilişkileri ile babalık

rolü algıları arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada, çocuklarıyla haftalık 24 saat ve daha fazla zaman geçiren babaların çocukları ile olan ilişkilerinin anlamlı düzeyde yüksek ve pozitif yönde olduğunu saptamışlardır. Haftalık 9 saat ve daha az zaman geçiren babaların ise çocuklarıyla olan ilişkilerinde uyumsuzluk yaşadıklarını belirtmişlerdir. Buna göre, günümüz babaların çocuklarını yetiştirme konusunda daha duyarlı oldukları ve erken dönemde onlarla vakit geçirmeye başladıkları söylenebilir.

Kentsel yaşamın yoğun bir şekilde yaşanmaya başlaması iş yükünü de birlikte getirmektedir. Bunun neticesinde babalar, yoğun olma ve çalışma temposundan dolayı, kendi çocuklarıyla etkili vakit geçiremediklerini düşünmektedirler. Babalar çocukluklarında ise, babalarının yoğun olma ve çalışma tempolarının olması, babalarının çocuğuyla nasıl vakit geçireceğini bilmemesi, kalabalık aile ortamında bulunma ve geleneklerin ağır basmasından dolayı, kendi babalarıyla etkili zaman geçiremediklerini düşündükleri sonucuna varılmıştır. Günümüzde kalabalık ailelerin azalarak geleneksel baskının ortadan kalkmış olmasına rağmen, eğitim düzeyinin yükselmesi, kültürel değişimlerin yaşanması, eşlerin çalışma hayatında olması, çocukla ilgili gelecek kaygısının artmasına ve yaşam standartlarının değişmesine neden olmaktadır. Çocuklarıyla etkili vakit geçiremediklerini düşünerek, yoğun çalışma şartlarını öne süren babalar; çocuklarıyla doğumdan itibaren ilgilenmeye başlamalarına rağmen, onlarla etkili vakit geçirme konusunda, kendilerini yeterli görmemektedirler. Oysaki günümüz babaları kendi babalarına göre, çocuklarıyla doğumdan hemen sonra ilgilenmeye başlayarak, çocuklarının hayatında yer almaktadırlar. Aynı zamanda babalara göre büyükbabalar, zaten çocuklarıyla hiç vakit geçirmemiş ya da ilkokuldan sonra vakit geçirmeye başlamışlardır. Buna göre çalışma sonucundan elde edilen bulgular dâhilinde, büyükbabaların yoğun çalışmalarından dolayı, çocuklarıyla hiç vakit geçirmedikleri ya da ilkokuldan sonra geç bir dönemde vakit geçirmeye başladıkları söylenebilir. Günümüz babaları yoğun çalışma hayatında olsalar dahi, kendi babalarına göre çocuklarıyla etkili vakit geçirme konusunda daha bilinçli ve duyarlı, çocuklarının hayatında yer alma konusunda ise daha

istekli oldukları düşünülmektedir. Yapılan çalışmalar neticesinde ortaya konulan sonuçlar; babaların çoğunun çocuklarının daha çok ilgiye ihtiyaçlarının olduğunu bilerek, onlarla etkili vakit geçirmek istediklerini, ancak çalışma şartlarının ve iş yoğunluğunun buna engel olduğunu düşündüklerini göstermektedir (Tezel Şahin vd.2017, s. 337; Carrillo, 2016, s. 176; Türkoğlu vd, 2013, s. 69). Buna göre; babalar ve büyükbabaların çalışma amaçları, yaşam şartlarına göre değişiklik gösterebilir, babaların kendilerinin ve babalarının, çocuklarıyla vakit geçirme konusunda, yetersiz olduklarını düşünmelerine neden olduğu söylenebilir.

Eğitim düzeyinin artması, sosyo kültürel yapının değişmesi, anne ve babanın çocuklarının ilgi, ihtiyaç ve gereksinimlerini birlikte paylaşması, babanın çocuğu ile daha çok ve daha etkili zaman geçirmesini sağlamaktadır. Babalar çocukları ile birlik-teski, oyun ve oyuncaklarla oynama, gezme ve alışverişe gitme, film ve tiyatro izleme gibi etkinlikleri gerçekleştirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Babalar kendi babalarıyla ise gezme ve alışveriş sırasında daha çok vakit geçirdiklerini belirtmişlerdir. Günümüz babaları çocuklarıyla gezme ve alışveriş yapmanın dışında onlarla evde sanat çalışmaları, spor, kitap okuma ve hatta onlarla sohbet etme gibi modern yaşamın getirdiği etkileşimde bulduklarını belirtmektedirler. Babalar aynı zamanda kendi babalarıyla evde sanat çalışması, sohbet etme gibi bir vakit geçirme amaçlarının olmadığını da ifade etmişlerdir. Bailey'in(1994) babaların çocuklarının bakımında bebeklik ve 5 yaş dönemleri arasındaki katılımlarını incelediği araştırma-sında, babaların bakım aktivitelerinden ziyade çocuklarıyla sosyal etkileşimler ve oyun aktiviteleri yoluyla ilişki kurduklarını belirtmiştir. Ayrıca bakım aktivitelerinin daha çok annenin sorumluluğunda bulunduğunu, çocuğun yaşı büyüdükçe, baba katılımının annenin çalışma koşuluna bağlı olarak artış gösterdiğini saptamıştır (akt: Türkoğlu & Akduman, 2015, s. 233). Türkoğlu ve arkadaşlarının (2013) yaptığı çalışmada görüşmeye katılan babaların nitelikli zaman geçirmek adına yaptıkları etkinlikler olarak, 12 tanesi çocuğuyla birlikte oyun oynamayı, 3 tanesi açık havada dolaşmayı, parka gitmeyi, kitap okumayı 2 tanesi sohbet etmeyi tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Özcebe ve arkadaşlarının (2011) çalışmasına göre; babalar çocuklarına uyumadan önce

kitap okumayı, televizyonda çocuk programı izlemeyi, parka gitmeyi ve çocuğu ile birlikte oyun oynamayı tercih etmişlerdir. Tezel Şahin ve arkadaşları (2017), babaların çocuklarıyla vakit geçirme durumlarına ilişkin görüşlerini inceledikleri çalışmalarında; babaların çocuklarıyla en fazla oyun oynayarak vakit geçirdiklerini saptamışlardır. Ayrıca babaların; sohbet etme, hayvanat bahçesi, park ve pikniğe gitme, tiyatro ve sinemaya gitme, kitap okuma, deney ve resim yapma, spor yapma, alışverişi yapma gibi etkinlikleri de çocuklarıyla birlikte gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir. Carrillo ve arkadaşlarının (2016) yaptığı çalışmaya göre babalar genellikle çocuklarıyla oyun oynamak, spor yapmak, dışarıdaki aktivitelere katılmak ve televizyon izlemek gibi faaliyetlerde bulduklarını belirtmişlerdir. Araştırmanın bulgularına göre, babaların çocuklarıyla vakit geçirirken öncelikle, birlikte oyun oynamayı seçtikleri görülmektedir. Babaların kendi babalarıyla vakit geçirme şekli olarak öncelikle, gezme ve alışverişi daha çok tercih ettikleri düşünüldüğünde, günümüz babaların çocuklarıyla vakit geçirme konusunda daha bilinçli olduğu söylenebilir.

Ebeveynlerin eğitim düzeylerinin yüksek olması nedeniyle buna uygun iş ve meslekleri seçmektedirler. Babalar, çocuklarının günümüz koşullarına uygun olarak ihtiyaçlarını gidermek için ekonomik güce daha çok sahip olmak istemektedirler. Bu da onların yoğun tempoda çalışmalarına neden olmaktadır. Çalışma sonucuna göre; babalar, çocuklarının anneye daha yakın olduklarını ve annelerin de çocuklarına daha çok zaman ayırabildiklerini düşünmektedirler. Bununla birlikte babalar, kendilerinin zamanlarının olmaması ve yoğun çalışmalarından dolayı, çocuklarının hayatında en çok aktif rol oynayan kişi olarak eşlerini gördükleri sonucuna varılmıştır. Ayrıca kendileri gibi, çocukluklarında babalarının da zamanlarının olmadığından, yoğun çalıştığından ve annelerinin daha çok ev hanımı olmasından, aynı zamanda babalarını kuralcı baskın ve otoriter bulmalarından dolayı, çocukluklarında kendi hayatlarında aktif rol alan kişi olarak annelerini görmektedirler. Babalar, çocuklarının hayatında annelerin aktif rol alma nedeni olarak, eşlerinin çocuklarına zaman ayırması ve kendi annelerinin ev hanımı olmasının etkili olduğunu düşünmektedirler. Günümüz anneleri

çalışma hayatında fazlaca olmalarına rağmen, çocuklarına zaman oluşturabilmeleri ya da geçmişte annelerinin genellikle ev hanımı olmalarına rağmen çocuklarıyla vakit geçirebilmeleri, çocukları üzerinde daha etkili rol oynamalarına neden olmaktadır. Bu durum, çalışan annelerin yükünün ve sorumluluğunun daha fazla olduğunu gösterse de en önemli nedeninin, her koşulda annelik içgüdüsün ağır basması ve annelik duygularını yoğun yaşamalarından kaynaklı olduğu söylenebilir. Türkiye’de yapılan çalışmalarda çocukların fiziksel bakımından annelerin sorumlu olduğu, bununla birlikte çocuğun eğitimi konusunda alınacak kararlarda babaların sorumluluğun bir kısmını annelerle paylaştığı görülmektedir. Ancak, cinsiyet kalıplarından kurtulamayan toplumsal yapı, babaların baskıcı ve otoriter, evin reisi, çalışanı olarak rol üstlenmelerine neden olmaktadır. Bundan dolayı bazı babalar çocuğun bakımı ve eğitimini tamamiyle anneye bırakmaktadırlar (Seçer vd., 2007, s. 434; Beyazıt & Mağden, 2015, s. 224). Çalışma sırasında babalara yöneltilen sorular neticesinde; babaların, kendi babalarına göre anneye destek olma, çocuklarının bakım/ sağlığı ile ilgilenme, çocuklarıyla vakit geçirme konusunda daha iyi olmalarına ve çocuklarının hayatında daha çok yer almaya çalışmalarına rağmen, kendilerini yetersiz görmektedirler. Bu yüzden babalar, çocuklarının hayatında annelerin aktif rol oynadığını düşünmektedirler. Oysaki babalar da artık anneler kadar çocuklarının hayatına katılmakta ve önemli rol oynamaktadırlar. Tüm bu durumlar neticesinde, geçmişte de günümüzde de annelerin çocuklarının hayatında aktif rol oynadığı benimsenmekte ve bu durum babalar tarafından da onaylanmaktadır.

Çocuğun gelişimi ve eğitiminde babanın yeri ve rolünün uzun yıllar ihmal edildiği (Tezel Şahin vd., 2017, s. 321) ve ata erkil yapıya benzer bir yapının hakim olduğu düşünüldüğünde, geleneklerin de etkisiyle, annelerin çocuk bakımından, babaların evin geçiminden sorumlu tutulması, çocukların baba ile vakit geçirme durumlarını kısıtlamıştır. Ancak, sürekli ve hızlı bir değişimin yaşandığı günümüz toplumlarında kültürel yapıdaki farklılaşmalar yeni annelik babalık rollerinin benimsenmesini sağlamıştır. Özellikle babaların eşlerine hamilelik süresince manevi destek olma, doğumdan sonra çocuklarının bakım, sağlık, vakit

geçirme konusunda ilgili olmaları, babaların çocuklarının hayatına katılımında etkili olduklarını göstermektedir. Babaların kendi babalarının eş ve çocuklarına bakım, sağlık, manevi destek olma konusunda yeterli katkıları-nın olmaması, çocuklarıyla oyun oynama ve onlara vakit ayırma konusunda beklenen düzeyde bir paylaşım sağlayamamaları, babaların çocuklarının hayatında yer alma konusunda, iki kuşak arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. Kentselleşme, çekir-dek aile yapısının tercih edilmesi, sosyo kültürel değişim, eğitim düzeyi, annenin yoğun çalışma hayatında yer alması, geç yaşta baba olma gibi nedenler, babaların kendi babalarına göre, ço-cuklarının hayatına katılma konusunda daha deneyimli, bilgili ve istekli olmalarını sağlamaktadır.

Buna göre; babaların çocuklarının hayatındaki rolleri üzerine yapılacak olan çalışmalara ışık tutması açısından; Babaların hamilelik sürecinden itibaren çocuğun gelişimine katkılarının olduğunu ifade eden yazılı ve görsel kaynaklar artırılarak, baba, anne ve çocuk ilişkisi konusunda kamu aydınlatılabilir. Beledi-yeler, sivil toplum örgütleri ve üniversitelerin ilgili bölümleri tarafından işbirliği yapılarak, babaların, baba adaylarının çocu-ğun hayatına katılımını sağlamak amacıyla eğitim programları düzenlenerek çocuk iletişimine yönelik oturumlara ağırlık veri-lebilir. Okul öncesi eğitim kurumlarında aile katılım çalışmaları kapsamında babaların çocuklarıyla etkili vakit geçirmeleri sağlanabilir. Babalara ev ortamında çocuklarla gerçekleştirebi-lecekleri, etkinlikler hazırlanabilir, okulda, evde ya da uzaktan baba çocuk saatleri oluşturulabilir. Günümüz koşullarına uygun ilgili birimler tarafından babalara ve baba adaylarına çocuklarının hayatlarına katılımlarına ilişkin uzaktan eğitim webinarları düzenlenerek; seminer ve konferanslar verilebilir, babaların soru ve problemlerine çözüm üretilebilir, babaların çocuklarıyla ilgili deneyimlerini paylaşmalarına, duygularını karşılıklı aktarmalarına imkân sağlanabilir. Bu tür araştırmalar, babaların dışında büyük ebeveynlerle yapılarak çalışmanın kapsamı genişletilebilir.

KAYNAKÇA

- AKSOY, B. A. & TATLI, S.(2019). Okul öncesi dönem çocuğu olan babaların çocuklarıyla olan ilişkileri ile babalık rolü algıları arasındaki ilişkinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. ÇKÜ. Sosyal Bilimler Dergisi,10(1),1-22.
- AYDIN KILIÇ, Z. (2016). Ankara Trabzon Erzurum Örnekleminde Babanın Çocuğun Hayatına Katılımı Ve Baba Çocuk İlişkisinin İncelenmesi. Yüksek lisanstezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Okul Öncesi Eğitimi Ana Bilim Dalı.
- BEYAZIT, U. & MAĞDEN, D. (2015). Üniversitede öğrenim gören erkek öğrencilerde aşırı cinsiyet ideolojisi ve babalık rolü algısı arasındaki ilişkinin incelenmesi. Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2), 207.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. (2012). Örnekleme Yöntemleri. <http://w3.balikesir.edu.tr/adresinden> 16-10.2020 tarihinde alındı.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. KILIÇ ÇAKMAK, E. AKGÜN, Ö.E. KARADENİZ, Ş. DEMIREL, F. (2012). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- CARRILLO, S., BERMÚDEZ, M.SUÁREZ, L. GUTÍERREZ, M.C., DELGADO, X. (2016). Father's perceptions of their role and involvement in the family: a qualitative study in a Colombian sample. Revista Costarricense de Psychology, 35(2), 161-178.
- ÇİLİNGİR, A. (2017). İletişim alanında içerik analizi yöntemi kullanılarak yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri üzerine bir inceleme. Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 5(1), 148-160.
- EKER, F. (1994). Babaların Çocuk Bakımı Ve Ev İşlerine Katılım Düzeyleri Ve Belirleyicileri. Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- ERGIN, A. & ÖZDİLEK, R. (2014).Değişen babalık rolü ve erkek sağlığına etkileri. Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi,11 (1), 3-8.
- GÜL, Ş. (2019). 3-6 Yaş Arası Çocuğu Olan Ebeveynlerin Babalık Rolüne İlişkin Algılarının ve Babalık Rolünün Yeterliliđine Dair

- Görüşlerinin İncelenmesi. Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- KUZUCU. Y. (2011). Değişen babalık rolü ve çocuk gelişimine etkisi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4 (35), 79-91
- MERCAN. Z. & TEZEL ŞAHİN, F. (2017). Babalık rolü ve farklı kültürlerde babalık rolü algısı. *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi* 2(2), 1-10.
- ÖZCEBE, H., KÜÇÜK BIÇER, B., ÇETİN, E., YILMAZ, M., ZAKIROVA, F. (2011). 0-10 yaş aralığında çocuğu olan babaların çocuk sağlığı ve bakımındaki rolleri. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 54: 70-78.
- PARKE, R. (2006). PhD Fatherhood: Challenge sand Rewards of Caring for Infants. The Period of Purple Crying. <http://purplecrying.info/sub-pages/information-for-dads/fatherhood-challenges-and-rewards-of-caring-for-infants.php>. adresinden 27.10.2020 tarihinde alınmıştır.
- ROSENBERGAND, J. & WILCOX, W. B. (2006). The importance of fathers in the healthy development of children. *Child Abuse and Neglect User Manuel Series*, 11-17.
- SEÇER, Z., ÇELİKÖZ, N., YAŞA, S. (2007). Bazı kişisel özelliklerine göre okulöncesi eğitim kurumlarına devam eden çocukların babalarının babalığa yönelik tutumları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 425-438.
- STUBLEY, T.L., ROJAS, M., MCCROYJO, C. (2015). Father's perceptions about their fathering role. *Journal of arts and Humanities*, 4(4), 33-39.
- ŞAHİN, H. & DEMİRİZ, S. (2014). Beş altı yaşında çocuğu olan babaların, babalık rolünü algılamaları ile aile katılım çalışmalarını gerçekleştirmeleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 707-726.

- TANTURRI Letizia Mencarini, M. L. & MENCARINI, L. (2007) University of Turin. Torino Universty İşgücü Piyasası ve Demografik Değişikliği Avrupa Çalıştayı European work shop on labour market and demographic change. 14-15 Mayıs, Demografi Viyana Enstitüsü May 14th-15th, Vienna Institute of Demography Maria Letizia Tanturri DipStEA, University of Pavia Pavia Dip StEA.
- TELLI, A.A. & ÖZKAN, H. (2016). 3-6 yaş grubu çocuğu olan babaların babalık rolü algısı ve etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hastanesi Dergisi*, 6(2), 127-134.
- TEZEL ŞAHİN, F , AKINCI COŞGUN, A., AYDIN KILIÇ, Z. (2017). Babaların çocuklarıyla vakit geçirme durumlarına ilişkin görüşlerinin incelenmesi. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 37, 319-343.
- TÜRKOĞLU, D. & GÜLTEKİN-AKDUMAN, G. (2015a). Okul öncesi dönem çocuğu olan babaların babalık rolü algısı ile eş destek düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(38), 761-772.
- TÜRKOĞLU, B., ÇELİKÖZ, N., USLU, M. (2013). 3-6 yaş aralığında çocuğu olan babaların nitelikli zaman algılarına dair görüşleri. *Eğitim Ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 2146-9199.
- ÜNAL, F. & KÖK, E.E. (2015). 0-6 yaş çocuğu olan ebeveynlerin babalık rolüne ilişkin görüşleri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 1 (4), 1384-1396
- YILDIRIM, A. & ŞİMŞEK, H. (2013). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ZEYBEKOĞLU, Ö. (2013). Günümüzde erkeklerin gözünden babalık ve aile. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 3(2), 297-328.

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Haziran 2021

Yıl 11, Sayı 1, ss.129-143.

DOI: [https://doi.org/ 10.20493/birtop.893129](https://doi.org/10.20493/birtop.893129)

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 08.03.2021

Kabul Tarihi: 23.06.2021

Journal of Individual & Society

June 2021

Year 11, Issue 1, pp.129-143.

Article Type: Research article

Submitted: 08.03.2021

Accepted: 23.06.2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

MERKİT, N., (2021). Karl Popper ve Yanlışlanabilirlik İlkesi, Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (1), 129-143.

KARL POPPER VE YANLIŞLANABİLİRLİK İLKESİ

KARL POPPER AND FALSIFICATION PRINCIPLE

Nuriye MERKİT

Dr., Erciyes Üniversitesi

Dr., Erciyes University

Eposta: nry_merkit@hotmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6480-2078>

Öz

Bu makalenin amacı Karl Popper'in yanlışlanabilirlik ilkesine dair görüşlerini açığa çıkarmaktır. Popper'dan önceki düşünürler, hangi tür önermelerin doğrulanabilir olduğunu bulmaya çalışırken Popper, yanlışlanabilir olan önermeleri araştırarak yerleşik bilim anlayışına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Eleştirel ve yenilikçi olan bu bakış açısıyla o, sözde bilimleri bilimden ayırmaya çalışmıştır. Popper, söz konusu ayırma işlemini mantıkçı pozitivistler gibi anlamlılık – anlamsızlık çerçevesinde değil, bilimsel olan ile bilimsel olmayan arasında yapmıştır. Çünkü ona göre bilim ve metafizik arasında mantıkçı pozitivistlerin iddia ettiği gibi keskin bir sınır olmayabilir ve sözde bilimler bile anlamlı olabilir. Bir önermenin bilimsel bir nitelik kazanması onun mantıksal kurgusunun sınamaya ve bu

sınamalar sonucu yanlışlanabilmeye imkan sağlayıp sağlamamasına bağlıdır; çünkü yanlışlanma imkanı olmayan bir önerme, sınanabilir olsa da bilgi içeriği taşımaz. Bilgi içeriği taşımayan bir önermenin ise bilimsel olup olmamasının bir anlamı yoktur.

Anahtar Kelimeler: Popper, Doğrulanabilirlik, Yanlışlanabilirlik, Bilim, Metafizik.

Abstract

The purpose of this article is to reveal Karl Popper's views on the falsifiability principle. While the thinkers before Popper tried to find out which kinds of propositions are verifiable, Popper brought a new perspective to the established understanding of science by exploring falsifiable propositions. With this critical and innovative point of view, he tried to separate pseudo-science from science. Popper made this distinction between the scientific and the unscientific, not the meaninglessness of meaning, as logical positivists do. Because according to him, there may not be a sharp boundary between science and metaphysics as the logical positivists claim, and even pseudo-sciences can be meaningful. The scientific characterization of a proposition depends on whether its logical construct allows for testing and to be falsified as a result of these tests, because a proposition without the possibility of falsification, although testable, does not contain informational content. It makes no sense whether a proposition that does not contain informational content is scientific or not.

Key Words: Popper, Verifiability, Falsifiability, Science, Metaphysics.

GİRİŞ

Bilim felsefesinin temel amaçlarından biri bilimsel ifadelerin geçerliliğini kanıtlamaktır. Bunun için önce bilimsel bilginin ve bilimsel yöntemin niteliğini ve değerini belirlemek gerekir. Bu amaç doğrultusunda düşünürler, bilimsel bilgiyi ve bilimsel yöntemi ampirist ve rasyonalist açılardan ele alarak doğa bilimlerinin temeli sorununa dair çeşitli yaklaşımlar öne sürmüşler ve bu sorunu epistemolojik açıdan temellendirmeye

çalışmışlardır. Yirminci yüzyılın bilim felsefesi tartışmalarına damgasını vuran konuların temelinde bilimin rasyonalitesi sorunu yer almaktadır. Yerleşik anlayış, bilimsel rasyonalitenin zaman içinde değişmediğini savunmaktadır. Bu bağlamda, hem söz konusu rasyonaliteyi karakterize ettiği düşünülen hem de bilimsel olan ile bilim olmayanın birbirinden ayırt edilebilmesini sağlayacak bazı ölçütler ileri sürülmüştür. Bu ölçütler arasında doğrulanabilirlik ilkesine dayalı doğrulamacı anlayış oldukça önemli bir yer tutmaktadır (Demir, 2015, ss.55). Bu anlayışa göre bilimsel bilgi sağlam ve kesin bilgi demektir. Yine bu anlayışa göre bilimsel bir hipotezin doğru kabul edilebilmesi için olgularla, gözlemlerle ve deneysel araçlarla doğrulanması gerekir. Ampirist ve pozitivist geleneğin bir sonucu olan ve doğa bilimleri felsefesine uzun süre hâkim olan bu anlayışın yanlışları ve yetersizlikleri ilk kez Karl Popper (1902-1994) tarafından fark edilmiştir (Durmaz, 2000, ss.9).

Popper'a göre bilim, bataklıkta kazıklar üzerine dikilmiş bir yapı gibidir. Bu kazıklar hiçbir zaman var olan doğal ve sağlam bir zemine dayanmaz. Bazen kazıkların sağlam bir temele dayandığı düşünülebilir; fakat bu bir yanılgıdır; çünkü söz konusu yapıda, kazıklar yalnızca geçici bir süre için kendilerine sağlam bir dayanak bulmuştur. Bir süre sonra sağlam sanılan bu dayanak zayıflayabilir ve yapının temeli sarsılabilir. Bu nedenle yapıyı ayakta tutan kazıkların hep daha derine çakılması kaçınılmazdır. Bu bağlamda bilim insanı, hiçbir zaman sonu gelmeyen uçsuz bucaksız derinliklere uzanmaya çalışan, ulaştığı bilgiyi mutlak doğru ilan etmeyip yalnızca geçici bir süre için güvenilir bilgi olarak kabul eden ve bununla da yetinmeyip eleştirel akıl ile hep daha fazlasını arayan insandır. Böyle bir bilimsel tavır ancak, bilginin mutlak olmadığı görüşünü benimsemekle mümkün olabilir. Mutlak olmayan bilgi, doğru olmayan bilgidir, yanlışlanabilirlik ilkesine bağlı bilgidir. Bu tür bilginin temelinde evrenin herhangi bir yerinde “siyah tek bir kuğunun” var olabileceği şüphesinin hiçbir zaman göz ardı edilmemesi gerektiği fikri vardır (Popper, 2015, ss.18).

Bu makalenin amacı Popper'ın yanlışlanabilirlik ilkesine dair görüşlerini açığa çıkarmaya çalışmaktır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle

Popper'ın doğrulanabilirlik ilkesine yönelik eleştirilerine değinilmiş ve böylece düşünürün neden yanlışlanabilirlik ilkesine gerek duyduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Makalenin ikinci bölümünde ise Popper'ın yanlışlanabilirlik ilkesine dair görüşleri ele alınmıştır.

1. Karl Popper'ın Doğrulanabilirlik İlkesine Yönelik Eleştirileri

Doğrulanabilirlik ilkesine göre teori ya da hipotezlerin bilimsel olup olmadığını test etmek için onları olgusal dünya ile karşılaştırmak gerekir. Başka bir ifadeyle ileri sürülen bir iddia ya da teorinin bilimsel bir dayanağı olup olmadığını tespit etmek için, onun olgusal ve deneysel bilgilerle doğrulanabilir olup olmadığını test etmek gerekir. Bu bilim anlayışı, deney ve gözlemlerle olgusal dünyadan elde edilen bilgilerin tümevarım yöntemiyle genelleştirilmesini ve bu genelleştirme yoluyla elde edilen önermelerden oluşan kuramların doğrulama yöntemiyle sınanmasını öngörmektedir. Bu bağlamda söz konusu bilim anlayışında deneycilik, nesnelcilik, tümevarımcılık ve doğrulamacılık varsayımları önemli bir işleve sahiptir. Deneyci varsayıma göre zihin, nesne ile ilişkiden önce boştur. Nesnelci varsayıma göre zihin, nesnel olarak algılama yetisine sahiptir. Tümevarımcı varsayım, gözlemlenen olguların özelliklerini ve bu olgular arasındaki ilişkileri ifade eden tikel önermelerin tümevarım yöntemiyle genellenebileceğini iddia etmektedir. Doğrulamacılık ise bilimin iskeletini duyuların gözetiminde olgu dünyasıyla karşılaştırılıp doğrulanabilen ve birikimsel bir süreç izleyen genellemelerin oluşturduğunu savunmaktadır (Demir, 2015, ss. 55-56).

Popper söz konusu pozitivist, birikimci ve ilerlemeci bilim anlayışının bütün bu varsayımlarını eleştirmiş ve sorgulamıştır. Ona göre kuramdan bağımsız gözlem olamaz; çünkü tüm gözlemler onları anlamlı kılan bir kuramsal yapı içinde oluşur. Tikel bilgilerin genellemesiyle tümel bilgi elde etmek mantıksal bir kesinlik taşımaz. Dolayısıyla bilimsel bilgi doğruların biriktirilmesiyle değil, yaygın kanaatin aksine yanlışların ayıklanmasıyla ilerler. Bu nedenle Popper da mantıkçı pozitivistler gibi, öncelikle bilim ile bilim olmayan arasında bir ayrımın nasıl yapılabileceği sorununa çözüm bulmaya çalışmış ve mantıkçı

pozitivistlerden oldukça farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bilim ile bilim olmayanı ayırabilmek için ikisi arasında sınır çizmeyi gerçekleştirecek bir ölçüte ihtiyaç vardır. Mantıkçı pozitivistlere göre bu ölçüt önermelerin olası gözlem ve duyularla desteklenebilir bir şekilde formüle edilmelelerini ifade eden doğrulanabilirlik ilkesidir. Bu ilke yalnızca bilim ile bilim olmayanı değil aynı zamanda anlamlı olan ile anlamlı olmayanı da birbirinden ayıran en temel ölçüttür. Popper'a göre ise söz konusu ölçüt doğrulanabilirlik değil yanlışlanabilirlik olmalıdır (Demir, 2015, ss.56). Popper'ın yanlışlanabilirlik ilkesine dair görüşlerine geçmeden önce mantıkçı pozitivistlerin öne sürdüğü doğrulanabilirlik ilkesinin ne olduğuna değinmemiz Popper'ın bu ilkeye neden karşı çıktığını anlamak için faydalı olabilir.

Mantıkçı pozitivistlere göre düşünce tarihinin başlangıcından itibaren felsefe, metafiziğin içinde boğulmuştur. Bu nedenle öncelikle felsefeyi metafizikten kurtarmak gerekmektedir. Bunun için yapılması gereken ilk şey, gerçekten bir şey söyleyen önermelerle bir şey söylemeyen önermeler arasında bir sınır çizmek olacaktır. Buradan hareketle mantıkçı pozitivistler iki tür anlamlı bildirim olduğu kanısına varmışlardır. Bunlardan ilki mantık ve matematiğin önermelerinde olduğu gibi deneysel dünya üstüne bilgi vermek savında olmayan ve dolayısıyla, deneye başvurmaksızın doğru ya da yanlış oldukları kanıtlanabilen önermelerdir. Bunların doğru olanları eşsözel, yanlışlarıysa iç çelişkili önermeler olarak adlandırılmıştır. İkincisi ise deneysel dünya üstüne bilgi verme iddiasında olan ve dolayısıyla, doğru ya da yanlışlığı bir şeylere göre gözlemlenebilir bir ayrılık gösterdiği için gözlem yoluyla kanıtlanabilen önermelerdir. Bu nedenle matematik ya da mantıkta biçimsel bir bildirim olmayan, deneysel olarak da doğrulanabilir olmayan bütün önermeler anlamsızdır. Böylece doğrulanabilirlik, anlamlı ve anlamsız önermeler arasında çizilen sınırın ayrıacı olarak kabul edilmiştir (Magee, 1982, ss.43).

Popper, mantıkçı pozitivistlerin bu görüşlerine çeşitli nedenlerle karşı çıkmıştır. Öncelikle tekil önermeler deneysel açıdan ister doğrulanabilir olsun ister olmasın, bilimsel yasalar gibi tümel önermelerin

doğrulanamayacakları kesindir. Bu nedenle mantıkçı pozitivistlerin metafiziği hedef alan doğrulanabilirlik ilkesi yalnızca metafiziği değil, bütün doğa bilimlerini de ortadan kaldırma riski taşımaktadır. İkincisi, doğrulama ilkesi her türlü metafiziğin anlamsız olduğunu ilan etmektedir. Oysa tarihsel süreç incelendiğinde bilimin çıkış noktasının da metafizik olduğu görülmektedir. Bir zamanlar sınanamaz ve bu nedenle de metafizik olan bir fikir, koşulların değişmesiyle sınanabilir ve böylece bilimsel hale gelebilir. Ayrıca metafizik bir kuram yalnızca anlamlı değil, gerçekten doğru da olabilir; fakat onu sınamamızın bir yolu yoksa onu destekleyecek deneysel kanıt da yok demektir. Dolayısıyla böyle bir kuramın bilimsel olduğu ileri sürülemez; fakat deneysel olarak sınanamayacak kuramlar, yine de eleştirel olarak tartışılabilir, onların lehine ve aleyhine olan iddialar birbirleriyle karşılaştırılabilir ve bunun sonucunda aralarından biri diğerine tercih edilebilir. Bu nedenle Popper, metafiziğin anlamsız veya saçma olduğunu iddia etmek bir yana doğada düzenliliklerin var olduğuna ilişkin metafizik inançlar beslediğini her zaman söylemiştir. Popper'ın mantıkçı pozitivistlere karşı ileri sürdüğü üçüncü bir nokta da, eğer yalnızca doğrulanabilir ve eşsözel bildirimlerin anlamlı olduğu kabul edilirse, o zaman anlam üzerine her türlü tartışmanın mutlaka anlamsız önermeler içereceğidir (Magee, 1982, ss.44).

Popper, doğrulanabilirlik ilkesine karşı yanlışlanabilirlik ilkesini savunurken bu ölçütün anlamlı olanla olmayanı değil, yalnızca bilimsel olanla olmayanı birbirinden ayırdığını önemle vurgulamıştır. O, bilim olanla – bilim olmayanın ayırt edilmesinin gerekliliğini kabul etmiş fakat bu ayrımın anlamlılık - anlamsızlık çerçevesinde yapılmasına karşı çıkmıştır; çünkü anlamlılık kategorisini yalnızca bilimsel bilgilere özgü kılmak yanlıştır. Anlamlı olmak yalnızca bilimsel bilgiye özgü bir durum olmadığı gibi metafizik olmak demek anlamsız olmak demek değildir. Mantıkçı pozitivistler anlamlılığı olgulara indirgemiş ve böylece yanlış bir varsayımdan hareket etmişlerdir (Demir, 2015, ss.56).

Popper'a göre yapılması gereken en önemli şey ampirik ya da deneysel bilimi, metafizik ve özellikle sözde-bilim türü olarak adlandırılan çeşitli iddia ya da önerme kümelerinden ayırmaktır. Peki, gerçek bilim,

bilim adı altında ortaya çıkan fakat gerekli bilimsellik ölçütünü taşımayan Marksist tarih kuramı ve Freudçu psikanaliz benzeri sözde-bilimden nasıl ayrılabilir? Bilime sınır çizme, gerçek bilimi sözde-bilimden ayırma problemi, aslında bilimsel teorilere özgü mantıksal yapıyı ortaya çıkarmakla ilgili bir problemdir. Bu bakımdan bilimle ilgili en temel ve en belirleyici mantıksal olgu bilimsel teorilerin ampirik verilerle sınanabilmesidir. Bu düşünceden hareketle Popper, Einstein'ın görelilik kuramını, psikanalizi ve Marksist tarih kuramını sınanabilirlik açısından karşılaştırmıştır (Cevizci, 2011, ss.1082).

Einstein'ın güneşin çekim alanına giren ışınların belli bir eğilim sergilemelerini öngören teorisi, ancak bir güneş tutulması olduğu zaman sınanabilecek bir teoridir. Bu teori 1919 yılındaki bir güneş tutulması sırasında yapılan bir deneyle sınanmış ve söz konusu deney sonucunda Einstein'ın öngörüsünün doğru olduğu kanısına varılmıştır. Burada Popper'in üzerinde durduğu nokta öngörünün doğrulanmasından ziyade, deneyin yarattığı metodolojik imkanlardır. O, buradan hareketle görelilik teorisinin gerekli mantıksal yapıya sahip olduğu sonucuna varmıştır. Ancak bu durum Freud'un ya da Adler'in psikanalitik kuramları için geçerli değildir; çünkü Popper'a göre, bu kuramları yanlışlamanın hiçbir yolu yoktur. Örneğin bir psikanalist hastasının gördüğü rüyayı yorumlarken bu rüyanın hastanın bilinçdışında çocukluktan kalma bir travma ile ilgili olduğunu iddia edebilir. Bu iddiayı yanlışlamak için başvurulacak hiçbir ampirik veri ya da gözlem bulunmamaktadır; çünkü hasta psikanalistin iddiasına karşı çıkarak böyle bir travma yaşamadığını ifade edebilir. Psikanalist bu durumu hastanın travmaya neden olan yaşadığı bazı olayları ve duygu durumlarını bastırmakta olduğunun bir kanıtı olarak yorumlayabilir. Hastanın psikanalistin travma tespitini kabul etmesi durumunda ise hipoteze ek bir doğrulama sağlanmış olur (Cevizci, 2011, ss.1083).

Aynı durum insanın tüm eylemlerini aşağılık duygusunun motive ettiğini öne süren Adlerci psikoloji için de geçerlidir. Popper, bu durumu nehir kenarında yürürken, suya düşmüş ve boğulmak üzere olan bir çocuğu gören bir adam örneği üzerinden açıklamıştır. Ona göre bu

adam gördüğü olay karşısında iki farklı yol izleyebilir: Ya çocuğu kurtarmak amacıyla nehre atlar ya da hiçbir şey görmemiş gibi yoluna devam eder. Eğer adam suya atlayarak çocuğu kurtarmayı denerse, Adlerci bakış açısını benimsemiş psikanalist bu durumu adamın aşağılık duygusunu bütün tehlikelere rağmen suya atlama cesaretine sahip bulunduğunu kanıtlamak suretiyle yenmeye çalışmasının bir göstergesi olarak yorumlar. Adamın suya atlamamasını ise aşağılık duygusunu, çocuk boğulurken bile kıyıda kalma soğukkanlılığı göstererek telafi ettiği şeklinde yorumlar (Cevizci, 2011, ss.1083).

Popper'ın sözünü ettiği güçlük Marksizmde de karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Marksist tarih veya toplum teorisi psikanalizden farklı sınanabilir öngörülerde bulunma gücüne sahiptir. Örneğin Marksist teoriye göre ilk sosyalist devrim, sınıf çatışmasının son derece yoğun yaşandığı ve teknolojik yönden oldukça gelişmiş ülkelerde gerçekleşecektir. Popper'a göre bu tür öngörü, iddia veya kehanetlerin yanlış oldukları ortaya çıkınca Marksist kuramın takipçileri söz konusu kuramdan zorunlu olarak vazgeçmek durumunda kalacaktır. Ancak Popper'ın düşüncesinin aksine Marksistler teorilerinden vazgeçmemiş, onu yeniden yorumlayarak mevcut verilere uydurmaya çalışmışlardır. Böylece Marksizmin tarihsel olgularla bağdaşmaz olmadığını tam tersine neredeyse tüm olgularla bağdaştığını savunmuşlardır; fakat onlar böyle yaparak kuramlarını korumanın aksine onun ampirik içeriğini boşaltmışlardır. Popper'ın, özellikle bu üç örnek üzerinde uzun süre düşündükten sonra, bilimselliğin ölçütünün doğrulanabilirlik olmadığı, doğrulanabilirlik açısından bu üç kuram arasında pek bir fark bulunmadığı, bu yüzden doğrulanabilirliğin bilimi sözde bilimden ayıramadığı sonucuna vardığı söylenebilir (Cevizci, 2011, ss.1084). Doğrulanabilirlik ilkesinin bilimsel niteliği ölçme konusunda yetersiz kaldığı kanısına varan Popper, bu ilkenin yerine yanlışlanabilirlik ilkesini önermiştir.

2. Doğrulanabilirlik İlkesine Karşı Yanlışlanabilirlik İlkesi

“Bilim” ile “yanlış” sözcüklerinin ilk anda birbiriyle ters yönde bir ilişki içinde olduğu düşünüldüğünden ve hemen akla “yanlışlanabilir bir önerme nasıl bilimsel olabilir?” sorusu geldiğinden Popper’in görüşleri tepki ile karşılanmıştır. Oysa Popper’in yanlışlanabilirlik ile kastettiği yanlışlanan önermelerin bilimsel olduğu değil, olası gözlemler veya sınamalar sonucu hangi sonuçlar meydana geldiğinde söz konusu önermenin yanlış kabul edileceğinin belirlenebilir olmasıdır. Buna göre bilimsel önerme, her zaman doğru olan ve dolayısıyla sınamamayan bir önerme demek değildir. Popper’in yanlışlanabilirliğinin anlaşılmasında merkezî kavram sınanabilirliktir. Buna göre, sınamamayan bir önerme bilimsel olamaz; çünkü sınamamayan bir önermenin ne zaman yanlışlanmış olacağı bilinemez. Bazen önermenin içeriğinin sınanması mümkün olsa da, mantıksal kurgu açısından yanlışlanamayan bir yapısı olabilir. Bu durum bir önermenin bilgi kategorisine girebilmesi için, sınanabilir olmasının yeterli olmadığı anlamına gelmektedir. Örneğin “yarın hava ya sıcak ya da soğuk olacaktır” şeklindeki bir önerme, havanın sıcak veya soğuk olması gibi her iki ihtimalde de doğrulanmış olacaktır. Bu yüzden bu önermenin bir bilgi içeriği bulunmamaktadır; fakat bu önerme mantıksal olarak, yarınki hava durumuyla ilgili gerçekleşebilecek tüm ihtimalleri kapsadığı için yanlışlanamaz bir önermedir ve bu nedenle de bilimsel değildir (Demir, 2015, ss.57).

Popper, doğrulanabilirlik ilkesini hem önermelerin mantıksal yapısı bakımından hem de bilimsel açıklamanın mantığı açısından eleştirmektedir. Ona göre yanlış olduğu bilinen yapı olarak olumlu bazı cümleler ilkece doğrulanabilir fakat yanlışlanamaz. Örneğin “tepegöz insanlar vardır” önermesi, yapı olarak olumlu ve doğrulanabilir niteliktedir; çünkü yapılacak birtakım gözlemlerle tepegöz insanlar bulunabilir ve bu yargı doğrulanabilir. Fakat yapılan gözlemler sonucunda tepegöz insan bulunamayışı mantıksal olarak bu önermenin yanlışlığını kanıtlamaz; çünkü gözlemlenen yerlerin dışında bir yerde tepegöz insanlar yaşıyor olabilir. Eğer bilimselliğin ölçütü doğrulanabilirlik ise doğrulanabilir bir yapıda olduğu için (en azından ilkece) bu önermenin

bilimsel bir önerme olarak kabul edilmesi gerekir. Bu önermeyi, bilimsel bir yapıda olan “Mars’ın yüzeyinde dağlar vardır” önermesi ile karşılaştırılabiliriz. Yüksek teknolojiye sahip teleskoplar veya gelişmiş uzay araçları kullanarak Mars gezegeninin yüzeyinde dağların olmadığını kanıtlayabiliriz. Dolayısıyla “Mars’ın yüzeyinde dağlar vardır” önermesi “tepegöz insanlar vardır” önermesinin aksine ilkece yanlışlanabilir niteliktedir ve bu nedenle bilimsel bir önermedir (Demir, 2015, ss.59).

Öte yandan Popper, pozitivist ve ampiristlerin neredeyse tek geçerli bilimsel yöntem olarak sundukları tümevarımın, mantıksal olarak imkan değil imkansızlık içerdiğini vurgulamıştır. Böylece Popper, tümevarım sorununa bir çözüm önerisi geliştirmiştir. Popper’in söz konusu önerisi, doğrulama ile yanlışlama arasında mantıkça bir başarısızlık olduğuna işaret etmekle başlar. Beyaz kuğuların varlığına dair gözlem önermeleri ne kadar çok sayıda olursa olsun, bu çokluktan hareketle “Bütün kuğular beyazdır” tümel önermesini çıkarmamızın mantıksal olanağı yoktur; fakat siyah bir kuğunun varlığına dair tek bir gözlem önermesi, mantıkça “Bazı kuğular beyaz değildir” önermesini çıkarmamıza izin verir. Dolayısıyla deneysel genellemeler doğrulanamaz ama yanlışlanabilirler. Bu durum aynı zamanda bilimsel yasaların kanıtlanabilir olmasalar da, sınanabilir olduklarını ifade etmektedir. Popper, bu durumun mantığı ile içerdiği metodoloji arasındaki ayrıma vurgu yapmıştır. Ona göre mantık son derece basittir: Tek bir siyah kuğu gözlemlenmişse, o zaman bütün kuğuların beyaz olduğu doğru olamaz. Bu nedenle mantık açısından bilimsel bir yasa kesinlikle doğrulanabilir olmayabilir fakat kesinlikle yanlışlanabilir. Metodolojik düzeyde ise her zaman bir önermeden kuşkulananın mümkündür; çünkü aktarılan gözlemlerde bir yanlışlık olabilir; söz konusu kuğu yanlış tanımlanmış olabilir ya da siyah olduğu için, onu kuğu diye sınıflandırmamaya ve ona başka bir isim vermeye karar verebiliriz. Kendi kendimizle çelişkiye düşmeden, bir gözlem önermesinin geçerliliğini yadsımak her zaman olanaklıdır. Böylece bütün yanlışlayıcı deneyleri reddedebiliriz; fakat kesin yanlışlama metodolojik düzeyde erişilemez olduğu için bunu istemek hataya neden olur. Bu nedenle Popper varsayımlar ya da tanımlar getirerek veya herhangi bir başka yolla sistematik bir biçimde yalanlamaktan kaçınmamızı

bir yöntem ilkesi olarak önermiştir. Buna göre, kuramlarımızı yanlışlamaya olabildiğince açık bırakabilmek için, onları elimizden geldiği kadar çokanlamlılıktan uzak bir biçimde formülleştirmemiz gerekir. Bununla birlikte Popper, kuramlarımızı gerektiğinde kolayca terk edebilmemizi de önermiştir; çünkü kuramlarımızı mutlak doğru kabul etmek ve kuramlarımızın yanlışlarını reddetmek sınamalara karşı eleştirelilikten yoksun bir tutuma neden olur. Dolayısıyla Popper her ne kadar mantık düzeyinde naif bir yanlışlamacı gibi görünse de, metodoloji düzeyinde son derece eleştirel bir yanlışlanabilircidir. Onun eserleriyle ilgili birçok yanlış anlamalar bu ayrımı görememekten ileri gelmektedir (Magee, 1982, ss.21-22).

Popper'a göre, bir önermenin bilgi içeriği onun yanlışlanabilirliği ile doğru orantılıdır. Başka bir ifadeyle bir önermenin yanlışlanabilirlik oranı arttıkça, bilgi içeriği de artar. Örneğin "2020 yılında deprem olacak" önermesinin bilgi içeriği oldukça fazladır; çünkü 2020 yılında bir depremin olmadığı gözlemlendiğinde bu önerme yanlışlanmış olacaktır. Bu önermenin hangi durumda yanlışlanmış olacağını gösteren mantıksal bir kurgusu vardır. "30 Ekim 2020 tarihinde Ege bölgesinde bir deprem olacak" şeklindeki bir önermenin bilgi içeriği ise diğerine göre çok daha fazladır. Çünkü önermenin hangi durumda ve hangi gözlemler sonucu yanlışlanabileceği açıkça belirtilmiş ve böylece önermenin bilgi içeriği artmıştır. Dolayısıyla bir önermenin bilgi verici içeriğinin yüksek olması, önermenin doğrulanabilir olmasına değil yanlışlanabilir bir mantıksal kurguya sahip olmasına bağlıdır. Bir önermenin yanlışlanabilme ihtimalinin yüksek olması ise sınanma imkanlarının yüksek olmasına bağlıdır; çünkü yukarıdaki örnek önermelerde de görüldüğü gibi bir önerme veya bir teori ne kadar kesin bir şekilde ifade edilirse, o kadar çok yanlışlanabilir bir nitelik kazanır. Burada önemli olan metodolojik açıdan önermenin sonucunun doğru veya yanlış olması değil, önermenin mantıksal yapısının onun sınanmasına imkan tanınması, hangi gözlem veya sınama sonunda yanlışlanmış olacağını açıkça ifade etmesidir. Başka bir ifadeyle bir önermenin bilimsel bir nitelik kazanması, onun mantıksal kurgusunun sınamaya ve bu sınamalar sonucu yanlışlanabilmeye imkan sağlayıp sağlamamasına bağlıdır;

çünkü yanlışlanma imkanı olmayan bir önerme, sınanabilir olsa da bilgi içeriği taşımaz. Bilgi içeriği taşımayan bir önermenin ise bilimsel olup olmamasının bir anlamı yoktur (Demir, 2015, ss.61).

Bir önermenin yanlışlanabilir olması için bu önermenin içeriğinde en az bir potansiyel yanlışlayıcı önerme olması gerekmektedir. Yani bir önermenin içinde mantıksal olarak kendisi ile çelişen başka bir temel önerme¹ varsa bu önerme yanlışlanabilir bir önerme demektir. Örneğin; “Burada bir siyah kuğu var” önermesi “Bütün kuğular beyazdır” önermesi ile çelişen bir önermedir. Yani “Bütün kuğular beyazdır” yasa, bazı önermelere izin verip bazılarını yasaklamaktadır. Bir önerme veya hipotez eğer ona aykırı düşen mantıken mümkün bir veya birkaç gözlem önermesini barındıracak biçimde ifade ediliyorsa, o hipotez mantıksal olarak yanlışlanabilir. Söz konusu önerme veya önermelerin doğruluğunun gösterilmesi yasanın mantıksal olarak yanlışlanmış olmasına bağlıdır. Temel önermelerin doğru veya yanlışlığının belirlenmesi de, mutlak anlamda yanlışlamanın mümkün olup olmadığıyla ilgili yeni bir tartışma başlatmaktadır. Burada mantıksal değil deneysel bir sorun söz konusudur. “Burada siyah bir kuğu vardır” denildiğinde bu önermenin diğerleri tarafından sorgulanmadan yasa olarak kabul edileceğini beklemek elbette doğru olmaz. Yasa taraftarları, o kuğunun aslında siyaha boyanmış bir beyaz kuğu olduğunu veya yanlış bir gözlem yapıldığını ya da gözlemlenen bu hayvanın kuğu değil, kuğuya benzer başka bir hayvan olduğunu savunabilir. Bu durumda, kuğu kavramının içeriğinde bir değişiklik söz konusu olabilir. Bu nedenle olgulara ilişkin bildirimlerde bulunan temel önermeleri oluşturan kavramlara ait tanımların değiştirilememesi ve yardımcı varsayımlarla yanlışlayıcı gözlemlerin devre dışı bırakılmaması gerekir (Demir, 2015, ss.62).

Popper, bir kuramı başka bir kurama tercih etmek ya da bir kuramın başka bir kuramdan daha çok olguyu daha kesin şekilde açıkladığını iddia etmek için mantıksal sınama işlemine başvurmak gerektiğini

1 Popper'a göre belirli bir yer ve zamanda, belirli bir nesneyi konu edinen önermelere temel önerme adı verilir. Bu önermeler sınama önermeleridir. Bkz. Popper, Bilimsel Araştırmanın Mantığı, s.67.

ve bu işlemin her türlü oluşsal, psikolojik ve tarihsel sorunlardan tamamen ayrı tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Bilimsel kuramlara bu tür kaygılardan tamamen uzak bir biçimde yaklaşıldığında geçmişte oldukça uzun ve zorlu sınamalar sonucu elde edilen önermelerin ve ulaşılan doğruların artık yalnızca birer nesnel düşünce içeriği oldukları görülecektir. Yeni kuramcılar söz konusu nesnel kuramlar sistemi üzerine bilimsel bilgiyi inşa etmeye devam edecektir. Bunu yaparken başvuracakları temel yöntem ise eleştirel tartışma sonucu karşılıklı çıkan aykırılıkları ve yanlışları elimine ederek doğru bilgiye giderek daha çok yaklaşmaktır. Bu bağlamda her aykırılık ve her yanlış eldeki kuramı eleştirel biçimde ayıklamak ve elemek için bir fırsat demektir (Kuhn, 2015, ss.32).

Popper'a göre pozitivist bilim mantığının dayalı olduğu klasik ampirist bilgi kuramı, kendisi en radikal ampiristlerden olan David Hume (1711-1776) tarafından yıkılmış durumdadır. Hume'a göre doğada gözlemlenebilen nedensel ilişkilerin her zaman geçerli olduğunu ve bu nedenle geleceğin de şimdiki zamanla neredeyse aynı olacağını ifade eden tümevarım ilkesi aslında mantıksal ve psikolojik bir yanılsamadan ibarettir. Bazı nesnelere hareketle aynı tür bütün nesnelere yapılan tümevarımcı ampirik genellemeler geçerli değildir, çünkü bu genellemeler mevcut kanıtların ötesine geçmektedir. Gözlem ya da bilgi kısıtlı deneyim ise sonsuz olduğuna göre tümevarım yöntemi bilime bir temel teşkil edemez. Bilimsel kuramlar da deneyim yoluyla hiçbir zaman tam olarak doğrulanamaz (aktaran Kuhn, 2015, ss.33). Popper'a göre Hume haklıdır; çünkü hipotezleri gözlemlerle mutlak olarak doğrulama olanağı yoktur. Sayamayacağımız kadar çok sayıda bile beyaz kuğu görmüş olmamız "Bütün kuğular beyazdır" hipotezini mutlak olarak doğrulamaz. Ancak tek bir siyah kuğu görmüş olmamız söz konusu hipotezi mutlak olarak yanlışlar. Dolayısıyla bir hipotezin ya da kuramın bilimsel olabilmesi için öncelikle gözlemlerle yanlışlanabilecek biçimde kurulması gerekmektedir. Ayrıca hipotez oluşturulurken hipotezin bilgi içeriği ile olasılığı iyi dengelenmelidir. Bu nedenle Popper, bilim insanlarına kuramlarını doğrulama değil yanlışlama, başka bir ifadeyle kuramlarını eleştirme çağrısında bulunmuştur (Sınıksıran & Aktükün, 2004, ss.49). Doğrulama yönteminin mantıksal olarak tam tersi olan bu yöntem

göre, her ileri sürülen varsayım aksi kanıtlanıncaya kadar doğru sayılmakta, bir karşı-örnek çıkar çıkmaz da terk edilmektedir. Popper'ın tümevarımcılığa karşı ileri sürdüğü yanlışlama yöntemi yirminci yüzyılın bilim felsefesinde meydana gelen en önemli düşünce karşıtlığı olmuştur (Kuhn, 2015, ss.34).

SONUÇ

Sonuç olarak kendinden önceki düşünürler hangi tür önermelerin doğrulanabilir olduğunu bulmaya çalışırken Popper, tam aksine yanlışlanabilir olan önermelere odaklanmış ve yerleşik yaklaşıma çarpıcı bir bakış açısı getirmiştir. Bu bağlamda tümevarım ve doğrulanabilirlik kriterlerini reddederek pozitivistin karşılaştığı güçlükler çözüm önerisi sunmuştur. Yanlışlanabilirlik yöntemini metafiziği bilimden ayırmak için değil, bilim olma iddiasındaki kuramları yani sözde bilimsel kuramları bilimden ayırmak için kullanmıştır. Popper'ın pozitivistme yönelttiği eleştiriler kendinden sonraki anti pozitivist düşünürler arasında oldukça önemli bir yer tutmuştur. Bununla birlikte Popper'ın yanlışlama yönteminden hareketle izlediği bu yol bazı yanlış anlaşılmalara da sebep olmuş ve o, bilim insanlarının bilimsellikten uzak olduklarını söylemekle, bilimsel kuramları yıkmakla ve tanımlayıcı olmaktan çok kural koyan, normatif bir bilim anlayışı geliştirmekle suçlanmıştır.

Popper, doğrulanabilirlik ilkesine karşı yanlışlanabilirlik ilkesini savunarak bilim felsefesinde eleştirel tartışmanın ne denli önemli olduğunu açığa çıkarmıştır. O, bilimsel kuramların çelişiklerden kurtulması için önerdiği yanlışlama yöntemiyle eleştirel tartışmanın oldukça önemli ve gerekli olduğunu gündeme getirmiştir. Bilimsel kuramların gelişmesi için söz konusu kuramlara eleştirel bir yaklaşım benimsenmeli ve onların yanlış ve hatalarını bulmak için özgürce tartışılmalıdır. Yanlış kuramları çürütmenin veya bir kuramın nerede hata yaptığını tespit etmenin en önemli yararı sorunları zenginleştirmektir. Bu nedenle eleştirel akıl, insanları rasyonel bir tutum benimseyerek yanlışları aramaya ve bu yanlışlardan ders çıkarmaya yönelir. Dolayısıyla kuramların eleştirel olarak incelenmesi insanları yeni deney ve gözlemlere

götürür. Edinilen yeni tecrübeler, yapılan yeni deney ve gözlemler eski problemlere yeni problemler ekleyebilir ve elenen her hata bilim insanını yeni bir soruna götürebilir. İşte bu nedenle kuramları doğrulamaya çalışmak yerine onları rasyonel bir şekilde eleştirmek gerekir. Eleştiri süzgecinden başarıyla geçen, hataları elenen ve açıklayıcı gücü fazla olan kuramları da mutlak doğru kabul etmemek gerekir. Her şeyi açıklama iddiasında olan ve mutlak doğru olduğunu ileri süren kuramlar insanı dogmatizme sürükleyebilir. Bu nedenle Popper'ın yanlışlanabilirlik ilkesi bilimsel etkinliğe yeni ufuklar açan oldukça önemli bir yöntemdir diyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Cevizci, A. (2011). Felsefe Tarihi. İstanbul: Say Yayınları.
- Demir, Ö. (2015). Bilim Felsefesi. İstanbul: Sentez Yayınları.
- Durmaz, B. (2000). Neopozitivizm, uzlaşıcılık ve eleştirel rasyonalizm, *Kaygı*, 1: 9-17.
- Feyerabend, P. (2012). Akla Veda. Çev. Ertuğrul Başer. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kuhn, T. S. (2015). Bilimsel Devrimlerin Yapısı. Çev. Nilüfer Kuyaş. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Magee, B. (1982). Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı. Çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Popper, K. R. (2015). Bilimsel Araştırmanın Mantığı. Çev. İlknur Ak-İbrahim Turan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sınıksaran, E. & Aktükün, A. (2004). Karl Popper'in yanlışlama kuralı, hipotez testleri ve iktisat, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2: 47-60.

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Individual & Society

Haziran 2021

June 2021

Yıl 11, Sayı 1, ss.145-169.

Year 11, Issue 1, pp.145-169.

DOI: <https://doi.org/10.20493/birtop.873273>

Makale Türü: Derleme makalesi

Article Type: Review article

Geliş Tarihi: 02.02.2021

Submitted: 02.02.2021

Kabul Tarihi: 25.05.2021

Accepted: 25.05.2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

KARATAŞ, İ.,A., (2021). Kanal İstanbul Projesinin Türk Lojistik Sektörüne Olası Etkileri, Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (1), 145-169.

KANAL İSTANBUL PROJESİNİN TÜRK LOJİSTİK SEKTÖRÜNE OLASI ETKİLERİ

POSSIBLE EFFECTS OF KANAL ISTANBUL PROJECT ON THE TURKISH LOGISTICS SECTOR

İbrahim Atilla KARATAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü

Asst. Prof., Mus Alparslan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Business Department

Eposta: ibrahimatillakaratas@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4483-0244>

Öz

Denizyolu taşımacılığı lojistik maliyetlerin düşük olması ve nakliye sürecinde bürokratik engellerin fazla olmaması gibi nedenlerle dünya ticaretinde önemli işleve sahiptir. Lakin deniz yoluyla taşımacılık faaliyetleri, çevre kirliliğine neden olması ve denizlerde meydana gelen kazalar sebebi ile ciddi bir eleştiri almaktadır. İstanbul Boğazı'nda gittikçe artan deniz kirliliği ve kaza riski gibi sorunlar ile karşı karşıya kalan geçiş güzergâhlarındandır. Kanal İstanbul projesinin gerçekleşmesi ile İstanbul Boğazı'nın bu problemlerinin hafiflemesi

beklenmektedir. Bu çalışmada tarihi süreçte yapılması planlanan kanal projeleri ve Kanal İstanbul ile ilgili yapılmış olan çalışmalar ele alınarak konu ile ilgili kamuoyunda var olan bilgi kirliliğinin giderilmesine katkı sağlanmak istenmiştir. Araştırma yapılırken literatür tarama metodu uygulanmış olup mevcut veriler ışığında değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kanal İstanbul, Lojistik, Yapay Kanal

Abstract

Maritime transport has an important function in the world trade due to low logistics costs and low bureaucratic obstacles in the transportation process. However, transportation activities by sea are seriously criticized for causing environmental pollution and accidents at sea. Bosphorus is one of the transit routes that has faced with the increasing problems such as sea pollution and accident risks. These problems of the Bosphorus are expected to be alleviated with the realization of Kanal Istanbul project. In this study, it was aimed to contribute to the elimination of the information pollution existing in the public opinion on the subject by considering the Channel projects planned to be carried out in the historical period and the studies related to Kanal Istanbul. While doing the research, the literature research method was employed and an evaluation was made in the light of the available data.

Key Words: Channel Istanbul, Logistics, Artificial Channel

Giriş

İstanbul Boğazı'ndan sağlanan geçişi alternatif bir geçiş oluşturmak için planlanan Kanal İstanbul Projesi, diğer bir ifade ile «Çılgın Proje» bilimsel açıdan çeşitli disiplinlerin inceleme alanına girmekle beraber, lojistik açıdan da hayati önem arz etmektedir. Boğaza alternatif proje fikri Osmanlı padişahlarından Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar uzanmaktadır. Daha o dönemlerde İstanbul Boğazı'nın kapasitesi, mevcut şartlar ile değerlendirildiğinde ihtiyaca cevap vermekte

zorlanabileceği öngörölmüş ikinci bir Karadeniz- Marmara bağlantısı (Sakarya Nehri'ni Sapanca Gölü'ne oradan da İzmit Körfeziyle Marmara Denizi'ne bağlayan su yolu projesi) gerçekleştirilmek istenmiştir.

İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçiş meselesi Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile düzenlendiği dönemde dünya nüfusu 2 milyar, İstanbul'un nüfusu ise 750 bin civarında idi. O tarihte İstanbul Boğazı'ndan günde ortalama 17 gemi geçerken; bugün dünya nüfusu 8 milyar, İstanbul'un nüfusu 15 milyon civarında olup boğazdan geçen gemi sayısı ise günde ortalama 125 tir (Özdemir vd. 2017, s.469). Sadece bu veriler ile değerlendirildiğinde bile İstanbul Boğazı'nın ne kadar yoğun bir trafik ile karşı karşıya olduğu ortaya çıkmaktadır. Günlük transit geçiş yapan gemilerin yaklaşık %18'nin tehlikeli madde taşıyan yük gemileri (petrol ve ürünleri, nükleer silah yapımında kullanılan maddeler gibi) olduğu öngörüldüğünde ise İstanbul Boğazı'nın ve geçiş güzergâhındaki yerleşik halkın ne kadar büyük bir tehlike altında olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Orta Asya'da Hazar Deniz'i ve çevresindeki petrol ve doğal gaz bölgelerinin ilgili ülkeler tarafından paylaşılması ile ilgili uzun süredir var olan anlaşmazlık 2018 yılında yapılan bir anlaşma ile son bulmuş ve bölgedeki petrol ve doğal gazın Avrupa ve dünyanın diğer bölgelerine ihraç edilmesi gündeme gelmiştir. Geçiş güzergâhının ise; Hazar, Don, Volga, Azak Denizi, Karadeniz, İstanbul Boğazı ve Akdeniz olması öngörülmüştür. Bu proje uygulamaya konulduğunda İstanbul Boğazı'nın hâlihazırda yoğun olan trafiğinin, bu ek yoğunluğu da kaldırmakta yetersiz kalacağı uzmanlar tarafından belirtilmektedir.

İstanbul Boğazı'nın Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ekseninde vazgeçilmez bir güzergâh içinde olması ve yukarıda sayılan gelişmelerin de etkisi ile yoğun bir lojistik faaliyetin (özellikle enerji lojistiği) merkezi çekim gücüne sahip olması beklenmektedir. Lakin İstanbul Boğazı bu yükü tek başına karşılayabilecek bir durumda olmadığı öngörülmektedir. Kanal İstanbul projesinin gerçekleşmesi ile İstanbul Boğazı'nın yükü hafifleyecek, bölgenin ve ülkenin lojistik üs olmasında önemli bir katkı sağlanmış olacak ve Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin de artmasına vesile olacaktır.

Bununla beraber *Kanal İstanbul* projesi ile ilgili klasik ve sosyal medyada yer alan haberler dikkate alındığında projenin gerçekleştirilmesinin gerekli- gereksiz veya karlı- zararlı olma noktasında belirsizliğini koruduğu ve halk nezdinde de net bir cevabının bulunmadığı görülmektedir. Bu çalışmada amaç, konu ile ilgili daha önce yapılmış olan bilimsel çabaların sonuçlarının kategorik olarak ortaya konulup, güncel veriler ile yorumlanarak *Kanal İstanbul* projesi ile ilgili var olan belirsizlik algısının ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktır.

Makale çalışmasının gerçekleştirilmesinde literatür tarama yöntemi uygulanmıştır. Literatür taraması, araştırma yapılacak konu ile ilgili daha önceden yapılmış olan çalışmaların (kitap, makale, rapor, internet verileri vb.) sistemli biçimde taranarak toplanması ve değerlendirilmesi sürecidir.

1. İstanbul ve Boğazların Oluşumu ve Gelişimi

Karadeniz'in oluşum sürecini antik ve modern bilgiler ışığında inceleyen okyanus bilimciler ve jeologlar, buzul çağının son evresinde yani günümüzden 18.000 ile 20.000 yıl önce havaların ısınmaya başlamasıyla, buzulların eriyerek kuzeye çekildiği ve suların bugünkü Karadeniz havzasını doldurduğu sonucuna ulaşmışlardır. Zaman içinde bu gölün suları taşarak İstanbul Boğazı'nı açmış, Marmara Denizi'nin meydana gelmesine sebep olmuş ve Çanakkale Boğazı yolu ile Ege Deniz'i ile birleşmiştir (Arslan,2009, s.31). Yapılan bir takım sismik araştırmalar sonucu, İstanbul Boğazı'nın önceleri bir akarsu olduğu daha sonra ise tektonik unsurların da etkisi ile bugünkü haline dönüştüğünü iddia eden çalışmalar bulunmaktadır (Göktaşan vd.2006, s.151; Okay,2008, s.2; Özyayın ve Anlı, 1992, s.5). İstanbul'da (Byzantion) önce Grek koloni şehirlerinin Chalcedon (Kadıköy), Chrysopolis (Üsküdar) ve Sykae (Galata) kurulduğu bilinmektedir (Lokmacı,2018, s.257). İstanbul (Byzantion) MS 326 yılında dönemin Doğu Roma İmparatoru I. Constantinus tarafından Roma'nın yeni başkenti olarak ilan edilmiştir. Şehrin Roma'ya denk olmasını isteyen I. Constantinus, büyük imar faaliyetlerinde bulunmuştur (Arslan,2009, s.432).

İstanbul, kurulduğu Bosporos Burnu'ndan (Sarayburnu) günümüze kadar Antikçağda Byzantion, Doğu Roma imparatorluğu ve Orta Çağ döneminde Constantinopolis, Osmanlı Dönemi'nde Kostantiniyye olarak adlandırılıp, bazen de İslambol olarak ifade edilmiş, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile İstanbul olarak adlandırılmıştır. İstanbul, kurulduğu dönemden günümüze kadar sürekli bir iskâna tabi olmuştur (Arslan, 2009, s.451). İstanbul şehrinin en büyük hususiyeti iki kıt'a üzerinde bulunan dünyanın tek şehri olmasıdır. Ayrıca Eski Roma şehri gibi İstanbul'da yedi tepe üzerine kurulmuştur. İstanbul, VI. asrın başlarından XII. asır sonlarına kadar (1204 Latin istilası) bir milyon civarında bir nüfusa sahipti. Keza Osmanlı döneminde de 1520 ile 1820 yılları arasındaki üç asırlık bir zaman diliminde dünyanın en kalabalık şehri (1.000.000-2.000.000 arası) unvanına sahip olmuştur (Öztuna, 2004, s.57-259).

2. Montrö Boğazlar Sözleşmesi

Boğazların egemenlik durumu ve boğazlardan geçiş rejimi, tarihi açıdan birçok aşamadan geçmiştir. Bu aşamalar; (Şener, 2015, s.332).

- 1) Boğazlarda Türklerin mutlak egemenliği dönemi (mutlak kapalılık dönemi), (1453–1809).
- 2) İkili antlaşmalarla boğazların düzenlenmesi dönemi (sözleşme ile kapalılık dönemi), (1809–1841).
- 3) Çok taraflı antlaşmalarla boğazların düzenlenmesi dönemi (sınırları belirli açıklık dönemi), (1841–günümüz).

İstanbul ve Çanakkale Boğazları, yarı kapalı bir deniz olan Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin (Bulgaristan, Romanya, Ukrayna, Rusya ve Gürcistan) açık denizlere ulaşmasında tek yol olması nedeniyle "uluslararası boğaz" özelliğine sahiptir. Günümüzde Boğazlardan geçiş meselesi Montrö Boğazlar Sözleşmesi (20 Temmuz 1936) ile düzenlenmektedir (Şener, 2015, s.329).

Kanallar, doğal yollarla oluşan boğazların aksine, kara ülkesi içinde kalan, iki denizi birleştiren yapay dar suyollarıdır. Oluşum şekli ile

kanallar, boğazlardan ve diğer deniz geçiş yollarından farklılık göstermektedir. Kanallardan geçiş rejimi iki şekilde gerçekleşmektedir. Uluslararası hukukta tek bir ülkenin egemenliğinde bulunup uluslararası rejim kapsamına girmeyenler ve uluslararası rejim kapsamına girenlerdir. Mısır topraklarında yer alan Süveyş, Almanya toprakları dahilinde bulunan Kiel ve Panama'da bulunan Panama Kanalı, antlaşmalarla uluslararası rejim altına konulmuşlardır. Uluslararası kanallar konusundaki genel eğilim "geçiş serbestliği" şeklinde bir teamülün var olmadığı, geçişin antlaşmalarla düzenleneceği şeklindedir (Akkaya, 2015, s.244).

Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 20 Temmuz 1936 yılında boğazlardan geçişi Türkiye'nin ve Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin güvenliğini koruyacak biçimde düzenlemiştir. Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne göre barış zamanında ticaret gemileri bayrak ve yük ne olursa olsun, (3. madde de yer alan uluslararası sağlık kuralları çerçevesinde) boğazı serbest bir şekilde geçebilecekleri belirtilmiştir (madde 2). Savaş gemilerinin barış zamanındaki geçişleri, sınıflarına bağlı olarak değişmektedir. Bunun dışındaki gemiler açısından ise Karadeniz'e kıyıdaş olan ve olmayanlar şeklinde bir ayırımı gidilmiştir. Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin hattı harp gemilerinin, uçak gemilerinin ve denizaltılarının Boğazlardan geçmesi yasaklanmıştır. Bu durum Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin II. Eki'nde tanımlanmıştır (Montrö Boğazlar Sözleşmesi, R.G. 05.08.1936-3374).

3. İstanbul Boğazı'nın Mevcut Durumu

Dünyada deniz trafiğine açık 264 boğaz arasında İstanbul ve Çanakkale Boğazları, ekonomik, siyasî ve stratejik bir öneme sahip olan boğazlardır (Tütüncü,2017, s.114).

Trafik yoğunluğu, tehlikeli madde taşımacılığı, artan gemi boyları, farklı akıntı yapısı ve iklim şartları, hassas çevre koşulları, diğer yerel tehlikeler, gemi trafiğine etki eden denizcilik faaliyetleri, gemilerin ilerleyişini zorlaştıran dar su geçitleri gibi etkenlerden dolayı İstanbul Boğazı, dünyanın diğer boğazlarına kıyılı ve iç sularına göre kaza riski son derece yüksek bir su yoludur. Boğaz içindeki su akıntısı yüzey ve

derinde olmak üzere çift yönlü olarak gerçekleşmektedir. Bu durum harita 1’de ifade edilmiştir.

Harita 1. İstanbul Boğazı’nda ki Akıntı Yönleri

Kaynak: Durak, (2020, s.10)

Bir geminin geçmek için 12 kez rota değiştirmesi gereken İstanbul Boğazi'nda son 50 yılda 500 kaza meydana gelmiş olup, su altında halen 19 gemi enkazı bulunmaktadır (Kutluk, 2018, s.296). Yıllar bazında İstanbul Boğazi'ndan geçen gemi trafiği ve taşıdıkları tehlikeli yük miktarları aşağıdaki Tablo 1, Tablo 2 ve Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 1. Yıllara Göre İstanbul Boğazından Geçen Gemi Sayısı

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020 Beklenen
İstanbul Boğazi	49.798	48.329	46.532	45.529	43.544	42.553	42.978	41.103	41.112	39.765

Kaynak: UAB, (2020, s. 532).

Tablo 2 Yıllara Göre İstanbul Boğazından Geçen Tehlikeli Yük Taşıyan Gemi Sayısı

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020 Beklenen
İstanbul Boğazi	9.103	9.027	9.006	8.745	8.633	8.703	8.832	8.587	8.957	8.919

Kaynak: UAB, (2020, s.532).

Tablo 3. Yıllara Göre İstanbul Boğazından Taşınan Tehlikeli Yük Miktarları (Mil/Mt)

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020 Beklenen
İstanbul Boğazi	139	131	134	134	136	136	147	147	160	159

Kaynak: UAB, (2020, s.533).

İstanbul Boğazi'ndan geçen gemi sayısı yıllar içinde kısmen azalma eğilimi gösterse de taşınan tehlikeli madde miktarı yıllar bazında artış göstermiştir. Bu tehlikeli yükler, bundan sonra ki dönemde de artarak taşınmaya devam edecek olup, bir kaza ya da sabotaj durumunda da boğaz sakinlerini ve geçiş güzergahındaki insanları tehdit etmekle beraber çevreye de büyük zarar verebilecektir. İstanbul Boğazi'ndan 1936

yılında günde ortalama 17 gemi geçmekte iken, günümüzde İstanbul Boğazı'ndan günde ortalama 125 gemi geçmektedir. En fazla geçiş yapan gemi türü ise akaryakıt tankerleri ve dökme yük kargo gemileridir (Özdemir vd. 2017, s.469).

Boğazlardan geçiş yapan transit gemilerin ve şehir içi hatlarda çalışan vapurların, çevre için oluşturdukları bir risklerden biri de çevreyi kirletmeleridir. Tablo 4'e bakıldığında yıllık toplam emisyonlar NOx (Azot Oksitler) için 6.519 ton/yıl, SO2 (Kükürt Dioksit) için 2.525 ton/yıl, CO (Karbon dioksit) için 623 ton/yıl ve PM10 (Partiküler Madde) için 125 ton/yıl olarak hesaplanmıştır.

Tablo 4. İstanbul Boğazı'nda Deniz Yolu Trafiğinden Kaynaklanan Emisyonlar¹

Emisyonlar (ton/yıl)			
Kirletici Türler	Transit Yük Gemisi	Şehir İçi Hatlar	Toplam
NOX	6.282	237	6.519
SO2	2.400	125	2.525
CO	592	31	623
PM10	120	5	125

Kaynak: Özdemir vd. (2017, s.473).

Transit yük gemilerinin bütün kirletici parametrelere olan katkısının %95 olduğu görülmektedir. Kirletici parametre açısından transit yük gemileri arasında en büyük katkıyı ise; sırası ile genel kargo gemileri (%42), dökme yük gemileri (%22) ve tankerler (%21,4) sağlamaktadır. Genel olarak karayolu ile yapılan lojistikte, uygulanan sıkı kontroller aynı şekilde deniz geçiş güzergâhlarında daha zayıf olarak uygulanabilmektedir. Bu durumu fırsat olarak değerlendiren çevreler tarafından Türkiye'de, 1993-2002 yılları arasında yirmi üç nükleer kaçakçılık

1 (Kükürt Dioksit) SO2 ve (Azot Oksitler) NOx gazları asit yağmurlarının oluşumunda birinci derecede sorumludurlar. (Partiküler madde) PM10 insan sağlığına en kötü etkisi olan hava kirleticilerden birisidir. Akciğerler tarafından en derin noktalara kadar solunabilecek olan çok zararlı parçacıklardır.

olayı gerçekleştirilmiştir. Bunların yirmi biri boğazların geçiş güzergahına ev sahipliği yapan Marmara denizinde meydana gelmiştir (Bolat & Yongxing, 2013:129).

4. Yapay Bir Kanal Açma Fikrinin Ortaya Çıkması

Denizleri birbirine bağlamak için kanal açma fikri yeni ortaya çıkan bir olgu değil. Daha yakın geçmişte Kızıl Deniz ve Akdeniz arasında Süveyş (1869), Atlas ve Pasifik Okyanusları arasında Panama (1914), Baltık Denizi ve Kuzey Denizi arasında Kiel (1895), İyon Denizi ile Ege Denizi arasında Korint (1893) kanalları açılmıştır (Kutluk, 2018:292). Bu kanalların açılmasında ekonomik ve ticari amaçlar ön planda olmuş, estetik görünümünden ziyade fonksiyonel amaçlar ön planda tutulmuştur (Doğal hayatı Koruma Vakfı 2018, s.16). Geçmişte İstanbul Boğazı'na alternatif olması düşünülen su yolu projeleri hazırlanırken şehrin artan nüfusu ile beraberinde deniz yolu ile gelişen ihracat ve ithalattaki artış etkili olmuştur. İstanbul Boğazı'na alternatif olması öngörülen su yolu projelerinin geçmişi, Roma İmparatorluğu dönemine kadar uzanmaktadır. Britanya Valisi Plinius ile Roma imparatoru Trajan arasındaki yazışmalarda ilk defa Sakarya Nehri üzerinde yapılması planlanan taşımacılık projesinden bahsedilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Sakarya Nehri'ni Sapanca Gölü'ne oradan da İzmit Körfezi ile Marmara Denizi'ne bağlayan su yolu projesi hazırlanmıştır. Bu kanal için Mimar Sinan'ı görevlendiren Sokullu Mehmet Paşa, İzmit Körfezi'nde çalışmaların başlamasını sağlamış, lakin isyanlar ve savaşlar nedeniyle Mimar Sinan, İstanbul'a çağrılınca proje yarıda kalmıştır (Çınar, 2017, s.23). (Proje harita 2'de ifade edilmiştir.)

Daha sonra III. Murad (1574-1595), IV. Mehmet (1648-1687), I. Mahmut (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774) dönemlerinde aynı güzergâh üzerinde kanal açma projeleri gündeme gelmiştir. Bu su yolu projesi ile Sapanca'daki ormanlardan sağlanan kerestelerin İstanbul'a daha rahat şekilde sevk edilebileceği ve İstanbul'dan Beypazarı'na kadar uzanan bölgedeki ürünlerin çok daha rahat bir şekilde taşınması düşünülmüştür. Bu proje ile ilgili değişik tarihlerde birçok defa fizibilite çalışması

yapılmasına rağmen, çıkar çevrelerinin yaptıkları aleyhte propagandalar, olumsuz hava koşulları ve yöre halkının karşı çıkması gibi nedenlerle projeler gerçekleştirilememiştir (Çınar, 2017, s.23).

Harita 2. Sakarya Nehri-Sapanca Gölü- İzmit körfezi ve Marmara Denizi Su Yolu Güzergahı

Kaynak: Yılmaz, (2010).

Daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 1838 yılında imzalanan ticaret anlaşması ile İstanbul'a gelen ticarî gemilerin sayısında artış olmuştur. Bu anlaşma ile İstanbul'dan geçen ticarî malların miktarı da önemli oranda artış göstermiştir. Uzun yıllar 500 bin dolayında olan İstanbul'un nüfusu XIX. yüzyıl içinde 1 milyona ulaşmıştır. Haliç Liman bölgeleri yeni gemi yükünü kaldıramaz duruma gelince daha büyük limanların yapımı gündeme gelmiştir. Bu defa Avrupa yakasında Karadeniz ile Marmara Denizi arasında bir kanal açma fikri olgunlaşmıştır. Sonraki dönemlerde Sultan I.Abdülmecid (1839-1861), Sultan Abdülaziz (1861-1876), Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) ve Sultan V. Mehmed Reşad (1909-1918)' su kanalı projesiyle ilgilenmişlerdir. Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'da ikamet eden ve teknik

konularda uzman olan Gaston Düverno, Sadrazam Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa'ya 1865 tarihinde sunmuş olduğu raporda Küçük Çekmece Gölü'nün derinliğinin kıyıya yakın yerlerde sekiz metre, kimi yerlerde yirmi metreye kadar ulaştığını ifade etmiştir. Büyük gemilerin dahi göle girerek demirleyebileceklerini ifade edip, gölün Kara Deniz'le birleştirilmesi durumunda dünyanın en güzel ve en güvenli limanlarından biri olacağını belirtmiştir (Gündüz, 2017, s.41-42).

Osmanlı Devleti, özellikle denizlere hâkim olduğu XVI. yüzyıldan itibaren sadece İstanbul bölgesi için değil, birçok bölge için kanal ya da nehir projeleri hazırlamıştır. Fakat devletin zayıflaması, bu projelerin gerçekleşmesini ya geciktirmiş ya da XX. yüzyılda Osmanlı'nın kontrolü haricinde yapılmasına neden olmuştur. Bu projelerden bazıları şunlardır:

Don-Volga Kanalı Projesi (1569, projenin gerçekleşmesi 1952), Haliç – Piyalepaşa Kanalı Projesi (1573), Marmara – Sapanca - Sakarya Kanal Projesi (1591), Haliç – Karadeniz Kanal Projesi (1850), Kızıldeniz – Akdeniz (Süveyş) Kanal Projesi (1568, projenin gerçekleşmesi 1869), Rosova – Köstence (Tuna-Karadeniz) Aziziye Kanal Projesi (1830, projenin gerçekleşmesi 1953), Kızılırmak Projesinin hazırlanması (1848), Menderes Irmağının Ulaşım Projesi (1868-1892), Layihalar, Irmak Projeleri ve GAP (1880), Sultan Abdülhamit Gölü ile Ölü Deniz (Lut Gölü), 1898 yılında ise Akdeniz Kanalı Projesi'dir (Doğal hayatı Koruma Vakfı 2018, s.17). Bu projeler, dönemin ülke içinde ya da dışında değişen ve gelişen şartları göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır.

Yakın tarihimizde ise TÜBİTAK'ın Ağustos 1990 yılında yayımlanan Bilim ve Teknik Dergisi'nde yapay kanal açma proje önerisi tekrar gündeme gelmiştir. O dönemde Enerji Bakanlığı Müşaviri olan Yüksel Önem ve dönemin DSP genel başkanı Bülent Ecevit, 1994 senesinde İstanbul'un Avrupa yakasında Karadeniz ile Marmara arasında bir kanal açılmasını önermişlerdir. Bu durum DSP'nin Kanal Projesi adıyla seçim broşürlerinde yer almıştır. Avrupa'nın 3671 km ile en büyük su yolu özelliğine sahip olan Ren-Main-Tuna Kanalı'nın 1992 yılında hizmete girmesi ile Karadeniz ile Kuzey Deniz'i birbirine bağlanmak sureti ile deniz ticaretinin, Hollanda'nın Rotterdam kentinden Karadeniz'e

oradan da İstanbul ve Çanakkale Boğazları yolu ile Süveyş Kanalı'na geçişi daha kısa sürede sağlanmıştır. Bu durum boğazlarda oluşan gemi trafiği yükünü daha da artırmıştır (Çınar, 2017, s.23-24).

Karadeniz ile Marmara arasında açılması düşünülen kanal ile ilgili alternatifler değerlendirilirken Trakya tarafındaki bütün etkileşimler dikkate alınmış ve olası beş alternatif güzergâh içinden en avantajlı konum olarak değerlendirilen Küçükçekmece-Sazlı dere güzergahı (dördüncü alternatif sarı şerit) üzerinde karar kılınmıştır. Alternatif kanal güzergahları harita 3'te ifade edilmiştir.

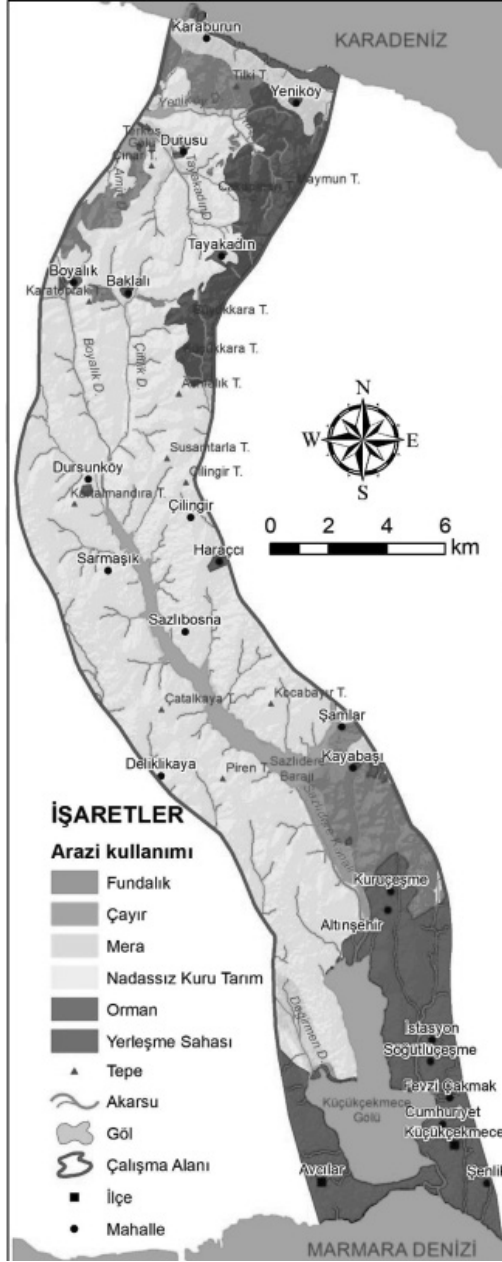
Harita 3. Karadeniz ile Marmara Arasında Açılması Öngörülen Alternatif Kanal Projeleri

Kaynak: (<https://www.dunya.com/gundem/kanal-istanbulda-yeni-sehir-icin-ilk-adim-atildi-haberi-429902>, 2018).

Harita 4'te ise Kanal İstanbul projesinin yapılacağı bölge gösterilmektedir. Haritadan da anlaşılacağı üzere kanalın yapılacağı kuzey ve güney bölgelerinin sahil kenarları hâlihazırda yerleşim alanı olarak kullanılmaktadır. Ormanlık ve fundalık alanların çok az olduğu kanal güzergâhının, çok büyük bir alanı nadassız kuru tarım alanı olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında kanalın geçtiği bölge, doğal yapıya en az zarar verebilecek bir alan olarak değerlendirilebilir.

Harita 4. Kanal İstanbul Mücavir Alanın Kullanımı

Kaynak: Turan (2019, s.24).

5. Kanal İstanbul Projesi ile İlgili Yapılmış Olan Bazı Çalışmalar

Kanal İstanbul ile ilgili daha önce yapılmış olan çalışmalara bakıldığı zaman bu çalışmaların farklı bakış açıları ile kaleme alındığı görülmektedir. Kanal İstanbul'un daha çok hukuki açıdan, zemin ve arazi yapısı açısından, çevre ve ekolojik yapıya etkisi açısından ve uluslararası ilişkiler ve komşu devletlerle ilişkiler açısından ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmalar tablo 5'te kategorik olarak sınıflandırılmıştır.

Tablo 5. Kanal İstanbul Projesi ile İlgili Yapılmış Olan Bazı Çalışmalar

Kanal İstanbul Projesinin Gerçekleşmesi Halinde Beklenen Fayda ve Zararlar								
Kanal İstanbul ile ilgili çalışma yapan araştırmacılar	Boğaz trafiği ve kaza riski	Doğal ve ekolojik kaynakların korunması	Kanal İstanbul'un hukuki statüsü	Ekonomik katkısı	Proje maliyeti	Mitçavir alan deprem riski	Türkiye'nin stratejik önemi	Türkiye'nin bir savaşa girmesi halinde
Ahmed K. A. A. (2020),	<i>Azalacak</i>	<i>Risk var</i>						
Şahin, (2017),	<i>Azalacak</i>	<i>Risk var</i>		<i>Artacak</i>	<i>Artacak</i>			
Durak, M. (2020),	<i>Azalacak</i>	<i>Risk yok</i>		<i>Az</i>				
Saçu (2019),		<i>Detaylı çalışılmalı</i>						
Sucuoğlu (2014),	<i>Azalacak</i>			<i>Az</i>				
Akman, M.A. (2016),	<i>Azalacak</i>	<i>Detaylı çalışılmalı</i>						
Turan, S.E. (2019),						<i>Var</i>		
Kalinov, (2019),	<i>Azalacak</i>	<i>Risk var</i>		<i>Az</i>				<i>Boğazda risk azalacak</i>
Ece, J.N., (2011),			<i>Belirsizlik Var</i>					
Popescu, D. (2015).							<i>Artacak</i>	
Fidan, A (2015),	<i>Azalacak</i>			<i>Artacak</i>				

Özdemir vd., (2017),	<i>Azalacak</i>							
Erdik vd. (2018),		<i>Risk yok</i>						
Doğal Hayatı Koruma Vakfı (2018),	<i>Detaylı çalışılmalı</i>	<i>Detaylı çalışılmalı</i>						
Zenginkuzucu, D. M., ve Çintan, A. (2019),			<i>Belirsizlik var</i>					
Yılmaz, Hatice K. E., (2020),			<i>Belirsizlik var</i>					
Sözer, A., ve Özsoy, E. (2017).		<i>Risk var</i>						

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yukardaki tablo 5'te *Kanal İstanbul* projesinin sekiz faktör ile değerlendirilmesi yapılmıştır. Bunların içinde en fazla araştırılan boğaz trafiği ve kaza riski ile doğal ve ekolojik kaynakların korunması olmuştur. Tabloya bakıldığında konu ile ilgili çalışma yapan yazarların yaklaşık yarısı projenin gerçekleşmesi halinde İstanbul'da boğaz trafiğinin ve kaza riskinin azalacağını ifade ederken; yapılan çalışmaların üçte birinde doğal ve ekolojik kaynakların zarar görebileceği belirtilmiştir. Ayrıca yapılan çalışmalarda kanal projesinin hukuki statüsünün hala belirsiz olduğu ve projenin ekonomik katkısının da az olacağı değerlendirilmeleri de yapılmıştır.

6. Kanal İstanbul'un Türkiye'nin Lojistik Yapısına ve Türk Ekonomisine Olası Etkileri

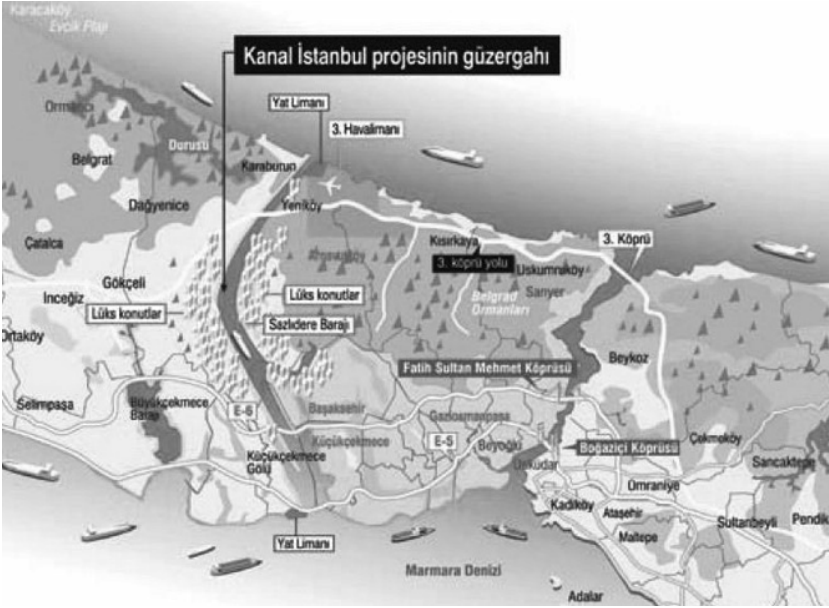
Lojistik, (ABD merkezli Tedarik Zinciri Yönetimi Uzmanları Konseyi'nin tanımına göre) müşteri ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile hizmet, bilgi ve iletişim de dahil olmak üzere malların üretim noktasından tüketim noktasına kadar etkin ve verimli bir şekilde taşınması ve depolanması için prosedürlerin uygulanması ile kontrol edilme sürecidir (Adewole & Struthers, 2018, s.5). Günümüzde dünyada genel olarak

ülkelerin kalkınmasının odağında lojistiğin olması sürpriz bir durum değildir (Arvis vd. 2018, s.1). Dünya gayri safi milli hasılasının yaklaşık olarak 250 trilyon olduğu bilinmektedir. Bu hasıla içindeki lojistik sektörünün payı %10 (25 trilyon) civarındadır (Karabıyık,2010, s.47).

2018 senesinde dünya genelinde taşınan yüklerin hacim olarak yaklaşık %83'ü denizyolu vasıtası ile gerçekleşirken, bu yükün yaklaşık olarak %95'i, ithalat, %78'i ise ihracat faaliyetleri olarak gerçekleşmiştir (UAB,2019, s.467).

Harita 5. Kanal İstanbul Projesinin Güzergahı

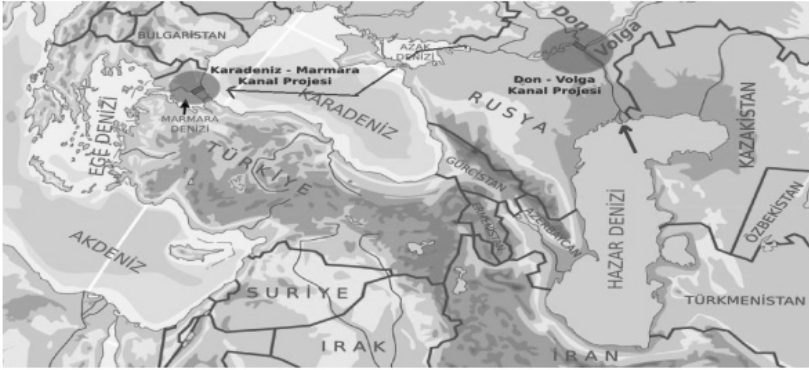
Kaynak: <https://www.internethaber.com/iste-cilgin-proje-kanal-istanbulun-guzergahi-674738h.htm>, 2019.

Çılgın proje, 2011 yılında dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olarak görev yapan Recep Tayyip Erdoğan tarafından ifade edilmiş olup, enerji ve ulaşım amaçlı takriben 45 km uzunluğundaki kanal (Harita 5'te ifade edilmiştir.) ile Karadeniz'in Marmara'ya bağlanması hedeflenmiştir. Bu projenin amaçlarından biri de Hazar Denizi'nden Karadeniz'e ulaşım zinciri politikasını hayata geçirmektir. Bu durum gerçekleşirse

orta vadede 4 ülkenin (Türkmenistan, İran, Kazakistan, Azerbaycan) Akdeniz'e açılma imkânı doğacaktır. Ayrıca Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin (Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Romanya, Bulgaristan) ticari deniz yolu rahatlığı da sağlanmış olacaktır. Bu sebeple projenin ekonomik açıdan temel amacı, yakın gelecekte İstanbul Boğazı'nın kaldırmakta zorlanacağı deniz ulaşımı yükünü azaltıp Orta Asya-Akdeniz su yolu güzergahının gerçekleşmesini sağlamak olacaktır (Yıldız,2018, s.2).

Kanal İstanbul projesinin gerçekleşmesi ile aynı zaman da yeni su yolu projesi de gerçekleşmiş olacaktır (Hazar, Don, Volga, Azak Denizi, Karadeniz, Kanal İstanbul ve Akdeniz) Harita 6'da gösterilmiştir.

Harita 6. Hazar Denizi, Don, Volga Nehirleri, Azak Denizi, Karadeniz ve Boğazlar Projesi

Kaynak: Yıldız (2018, s.3).

Kanal İstanbul'un etüt proje ve danışmanlık hizmeti ile ilgili iş ihalesi,14.07.2017'de yapılarak 03.08.2017'de işe başlanmıştır. ÇED (çevresel etki değerlendirmesi) çalışmasında son değerlendirmeler yapıp 1/100.000 ölçekli çevre düzeni planı nihai şeklini aldıktan sonra yapım ihale ilan süreci gerçekleştirilecektir (UAB,2019, s.496).

Kanal İstanbul Projesi'nin gerçekleşmesi ile kanaldan günde ortalama 100-120 arasında geminin geçiş yapacağı varsayılmaktadır. Dünyadaki diğer yapay kanallar ile kıyas yapıldığında Panama Kanalı'ndan günde 40 gemi, Süveyş Kanalı'ndan ise 54 gemi geçiş yapmaktadır. Bu geçişlerden ülke

ekonomisine sağlanan katkı yıllık ortalama olarak Panama Kanalı'ndan 1,5 milyar dolar, Süveyş Kanalı'ndan ise 5 milyar dolar olarak gerçekleşmektedir. Kanal İstanbul'un, diğer kanalların aksine çok büyük gemilerin geçebileceği boyutta yapımının gerçekleşeceği bilinmektedir. Kanal İstanbul'dan geçecek olan gemiler, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne tabi olmayacağından Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne güncellenebilir geçiş ücreti ödeyeceklerdir. Gemilerin ödeyecekleri ücret miktarı, taşıdığı yükün cinsi ve tonajına göre değişeceğinden ülke ekonomisine belli bir katkı sağlayacağı varsayılmaktadır (Durak,2020, s.18). İstanbul boğazından geçen deniz araçları için 37 yıldır güncellenmiş bir ücret politikası söz konusu değil iken; Kanal İstanbul için Türkiye tarafından güncellenebilir ücret politikasının uygulanmaya başlanması ile, İstanbul Boğazı'ndan yapılan geçişlerde de ücretlerin revize edilme gereği ortaya çıkacaktır.

7. Sonuç ve Değerlendirme

Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile ilgili Montrö Boğazlar Sözleşmesinin (1936) yapıldığı yıldan bugüne 84 yıllık bir süre geçmiştir. Bu süre içinde boğazdaki gemi trafiği yedi kat artmıştır. Bu yoğun trafik ile beraber taşınan tehlikeli yük miktarındaki artışta dikkate alındığında bölgede yaşayan yerel halkın olası bir deniz kazasına karşı güvenliğinin risk altında olduğu görülmektedir. Kanal İstanbul Projesi gerçekleştiğinde gemi transit geçişlerinin bir kısmı bu kanala yönlendirileceğinden İstanbul Boğazı'nda var olan trafik yoğunluğu ve muhtemel kazalara karşı risk durumu azalacaktır. *Kanal İstanbul* ile ilgili ele alınmış olan çalışmaların yaklaşık yarısı da bu durumu teyit etmektedir.

Kanal İstanbul'un yapılacağı güzergâhın bulunduğu bölgedeki doğal yapı (ormanlar, su rezervleri, tarihi doku gibi) korunmalıdır. Açılacak olan kanalın her iki yakasında da doğal yapı ile barışık bir imar planı hazırlanmalıdır. Doğal çevrenin korunması ile ilgili güvencelerin sağlanmasında yasal düzenlemeler kesinlikle yapılmalıdır. Böylece doğal yapının zarar görebileceğini söyleyen ilgili hedef kitlenin de endişeleri giderilmiş olacaktır. *Kanal İstanbul* ile ilgili daha önce yapılmış olan

çalışmalar da dikkate alındığında projenin en büyük riskinin doğal ve ekolojik kaynakların korunması meselesidir. *Kanal İstanbul* ile ilgili ele alınmış olan her üç çalışmadan birinin doğal ve ekolojik kaynakların korunmasına dikkat çekmesi anlamlıdır. Bu konu ile ilgili daha kapsamlı çalışmaların gerçekleştirilmesi ve bu alandaki riskin en aza indirilmesi elzemdir.

Kanal İstanbul 'un hukuki statüsünün bir an önce belirlenmesi ve bu alandaki belirsizliğin ortadan kalkması ulusal ve uluslararası alanda projenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Konu ile daha önce yapılmış olan çalışmalarda da bu durum vurgulanmıştır.

Aynı zamanda Kanal İstanbul'un yapımının gerçekleşmesi ile yakın gelecekte şehrin nüfus yoğunluğunun bir kısmı kanalın çevresinde yoğunlaşacağından, İstanbul'un trafik açısından kısmen de olsa rahatlayacağı aynı zamanda olası bir deprem durumunda can ve mal riskinin de daha az olacağı öngörülebilir.

Deniz yolu ile yapılan lojistik faaliyetler diğer ulaşım yöntemlerine göre (kara, demir ve hava yolu) daha az maliyetli olduğundan dünya genelinde taşınan yüklerin %80'inden fazlası deniz yolu ile taşınmaktadır. Kanal İstanbul projesinin gerçekleşmesi ile bölge lojistik alanda (özellikle enerji lojistiği) daha etkin bir üs haline gelecektir. Bu durum ekonomiyi olumlu yönde etkilemekle beraber asıl faydası Türkiye'nin bölgedeki stratejik önemini daha da artıracak olmasıdır.

Kanal İstanbul Projesi ile basında ve halk arasında oluşan ve oluşabilecek bilgi kirliliğine karşı yetkili kurumlar tarafından bir kurul oluşturulmalıdır. Projenin tüm aşamalarında kamuoyuna verilecek bilgiler bu kurul tarafından verilmelidir. Aynı zamanda bu kurul, *Kanal İstanbul* projesinin neden gerekli olduğunu bölge, ülke halkı ve tüm paydaşlara gerekçeleri ve sonuçları ile beraber iletişim kanallarını etkin bir şekilde kullanarak anlatmalıdır. Unutulmamalıdır ki, geçmişte Marmara Denizi ve Kara Deniz arasında açılması düşünülen kanalın açılmamasının birçok nedeninden biri de bölge halkının bu yapay kanala karşı olmasıydı.

Tarihi İpek Yolu'nun Yeni İpek Yol'u (Pekin'den Avrupa'ya) adı altında Çin'in öncülüğünde *Tek Kuşak Tek Yol projesi* kapsamı içinde yetmiş bir ülkeyi içine alan ve dünya nüfusunun yaklaşık yarısını etkileyecek olan bir proje olarak 2013 yılında gündeme gelmiştir. Türkiye bu projenin Avrupa bağlantısında en önemli geçiş noktasında bulunmaktadır. İstanbul ve çevresi ise Yeni İpek Yolu bağlantısının odak noktasıdır. Marmaray projesinin faaliyete geçmesi Türkiye'nin Doğu- Batı ekseninde Yeni İpek Yolu Projesinin Avrupa bağlantısını nasıl güçlendirdi ise, Kanal İstanbul'unda, Hazar Denizi ve kıyılarında yaklaşık 50 milyar varil petrol ve 9 trilyon metreküplük doğalgaz rezervinin Hazar Denizi'nden Karadeniz'e sağlanacak ulaşım zinciri ile Türkiye'nin Kuzey-Güney ekseninde Avrupa'ya ulaştırılmasında büyük katkı sağlaması muhtemel görülmektedir. Bu anlamda yakın gelecekte İstanbul Boğazı'nda meydana gelebilecek trafik yoğunluğunun da önüne geçileceği düşünülebilir. Bütün bu olası gelişmeler Türkiye'nin lojistik alanında güçlenmesine ve dünya lojistik payının %1'den daha yüksek bir orana çıkmasına vesile olacağı öngörülmektedir.

Kanal İstanbul projesinin gerçekleşmesi halinde hem olumlu hem de olumsuz etkilerinin olacağı yapılan analizlerde öngörülmektedir. Fakat kanalın, özellikle güvenlik açısından İstanbul Boğazı'nda ki riski azaltacak olması (yoğun trafiğin gemi geçişlerinde muhtemel kazalara sebep olması ve çevre üzerine olumsuz etkisi, savaş durumunda güvenlik endişesi vb.) projenin gerçekleşmesini gerektiren en önemli gerekçe olarak ortaya çıkmaktadır. Buna karşın projenin gerçekleşmesinin önünde en büyük engel ise doğal ve ekolojik kaynakların risk altında olduğu düşüncesidir. Bu risk faktörünün ortadan kaldırılması, açılacak olan kanalın paydaşlar nazarında da desteklenmesi anlamına gelecektir.

KAYNAKÇA

- Adewole, A. & Struthers, J.J. (2018). Logistics and Global Value Chains in Africa: The Impact on Trade and Development, Springer.
- Khansaa, A. (2020). Developing of a Groundwater Flow Model Fort he Area Between Terkos Lake and Canal Istanbul Usinggis Remote Sensing and Numeric Groundwater Modelling, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
- Akkaya, Ali M. (2015). Kanal İstanbul Projesi Karadeniz Kıyısındaki Devletlerle Olan İlişkilerimize Etkisi ve Montrö Sözleşmesi, ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 12: 242-262.
- Akman, M. A. (2016). Kanal İstanbul'un Hidrolik Modellemesi, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
- Arslan, M. (2009). İstanbul'un antikçağ tarihi klasik ve Hellenistik dönemler. İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Arvis, J. F., Ojala, L., Wiederer, C., Shepherd, B., Raj, A., Dairabayeva, K., Kiiski, T. (2018). Connecting to compete 2018: Trade logistics in the global economy, The World Bank Washington DC.
- Bolat, P. & Yongxing, J. (2013). Risk assessment of potential catastrophic accidents for transportation of special nuclear materials through Turkish Straits., Energy policy, 56: 126-135.
- Çınar, M. (2017). Kanal İstanbul'un Uluslar Arası Hukuk Bağlamında Değerlendirilmesi, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 3: 20-34.
- Doğal Hayatı Koruma Vakfı (2018). Ya Kanal Ya İstanbul: Kanal İstanbul Projesinin Ekolojik, Sosyal ve Ekonomik Değerlendirmesi, İstanbul, <https://www.wwf.org.tr/> web adresinden 02.10.2020 tarihinde alınmıştır.
- Durak, M. (2020). Kanal İstanbul Projesinin Gemi Trafiği Açısından Simülasyon Yöntemi ile Gerekliliğinin Analizi, Yayınlanmamış

yüksek lisans tezi, Yalova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yalova.

Ece, J. N. (2011). Kanal İstanbul ve Montrö Sözleşmesi, *Middle Eastern Analysis / Ortadoğu Analiz*, 29: 48-64.

Erdik, T., Şen, O. & Öztürk, İ. (2018). İstanbul'un Avrupa Yakasına Bir Kanal Açılması Durumunda İlave Debi Geçişleri, III. Marmara Denizi Sempozyumu, Marmara Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul.

Fidan, A. (2015). Kanal İstanbul Projesi ve Çılgın İstanbul Uydukent Projesi Üzerine Bütünleşik Fütz Analizi, *Kent Akademisi Dergisi*, 2: 53-62.

Göktaşan, E., Tur, H., Ecevitoglu, B., Görüm, T., Türker, A., Tok, B. & Birkan, H. (2006). İstanbul Boğazı deniz tabanı morfolojisini denetleyen etkenler: Son buzul dönemi sonrası aşınma izlerinin kanıtları, *Yerbilimleri Dergisi*, 27(3): 143-161.

Gündüz, A. E. (2017) İstanbul'un Mimarı Dört Osmanlı Padişahıymış, *Derin Tarih Dergisi*, 58: 40-45.

Kalinov, T. (2019). Canal İstanbul Challenges and Opportunities and Their Relationship to the Security, *International E-Journal of Advances in Social Sciences*, 5(14): 756-767.

Karabıyık, İ. H. (2010). Lojistik Sektöründe Deniz Taşımacılığının Yeri, *Standart Dergisi*, 573: 47-50.

Kutluk, E. (2018). "İstanbul Boğazı'ndan Geçen Gemilerin Oluşturduğu Trafik Yükünün Çevresel Etkileri: Ro-Ro Gemileri Özelinde Bir İnceleme, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 6(1): 285-310.

Lokmacı, S. (2018). Solak-zâde Tarihi'ne Göre İstanbul'un Kuruluşuyla İlgili Efsaneler, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(1): 340-363.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Resmî Gazete 05.08.1936-3374 resmigazete.gov.tr/arsiv/3374.pdf. Web adresinden 12.10.2020 tarihinde alınmıştır.

- Okay, S. (2008). İstanbul Boğazı'nın Karadeniz çıkışının incelenmesi, Yayınlanmamış doktora tezi, DEÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Özaydın, K. & Anlı, A. E. (1992). İstanbul Boğazı Güneyi ve Haliç'in Jeolojik Yapısı ve Geoteknik Özellikleri, *Jeoloji Mühendisliği*, 4: 5-14.
- Özdemir, E., Tuygun, T. G. & Elbir, T. (2017). Kanal İstanbul Projesi Sonrası Deniz Yolu Trafikinin Kent Atmosferinde Neden Olacağı Hava Kalitesinin Belirlenmesi, VII. Ulusal Hava Kirliliği ve Kontrolü Sempozyumu, Antalya.
- Öztuna, Y. (2004). Osmanlı Devleti Tarihi-Medeniyet Tarihi 2. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Popescu, D. (2015). The Straits-between geopolitical best card and bone of contention in the Turkish-Russian relations: Kanal İstanbul Projesi, *Romanian Journal of History and International Studies*, 2(2): 233-244.
- Saçu, Ş. (2019). Hydrodynamics of Canal İstanbul and Its İmpact on the Bosphorus and Northern Marmara Sea, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Fakültesi, İstanbul.
- Sözer, A. & Özsoy, E. (2017). Water exchange through canal İstanbul and Bosphorus Strait. *Mediterranean Marine Science*, 18(1): 77-86.
- Sucuoğlu, M. K. (2014) Kanal İstanbul Projesinin Türk Denizciliği Açısından SWOT analizi, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
- Şahin, A. (2017). Kanal İstanbul Projesi ve Uluslararası Ticarete Etkisi, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gedik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şener, B. (2015). Tarihsel Boyutları ile Boğazların Jeopolitik ve Jeostratejik önemi, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 35: 327-349.
- Turan, S. E. (2019), Kanal İstanbul Mücavirinin Mühendislik Jeomorfolojisi, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Tütüncü, A. N. (2017). Montrö Sözleşmesi ve Kanal İstanbul, *Public and Private International Law Bulletin*, 37(1): 13-123.
- UAB (2020), Ulaşan ve Erişen Türkiye, [https:// www.uab.gov.tr/uploads/pages/bakanlik-yayinlari/ulas-an-ve-erisen-turkiye-2019.pdf](https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/bakanlik-yayinlari/ulas-an-ve-erisen-turkiye-2019.pdf) web adresinden 15.10.2020 tarihinde alınmıştır.
- Yıldız D. (2018). Karadeniz Satrancında En Stratejik Hamle: Kanal İstanbul, [https:// www.hidropolitikakademi.org/tr/search](https://www.hidropolitikakademi.org/tr/search) web adresinden 15.10.2020 tarihinde alınmıştır.
- Yılmaz, H. K. E., (2020). Uluslararası Hukuk Perspektifinden Kanallara Kazandırılabilir Hukuki Statüler: Kanal İstanbul Örneği, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25.(42): 95-132.
- Yılmaz, Ö., F. (2010). Beş Asırlık Kanal Projesi, *Yedi Kıta Dergisi*, <https://yedikita.com.tr/bes-asirlik-kanal-projesi> web adresinden 15.10.2020 tarihinde alınmıştır.
- Zenginkuzucu, D. M., & Çintan, A. (2019). Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin Statüsünün Güncel Gelişmeler ve Kanal İstanbul Projesi Bağlamında Değerlendirilmesi, *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 67-79.
- <https://www.dunya.com/gundem/kanal-istanbulda-yeni-sehir-icin-ilk-adim-atildi-haberi-429902>, 2018 web adresinden 16.10.2020 tarihinde alınmıştır.
- <https://www.internethaber.com/iste-cilgin-proje-kanal-istanbulun-guzergahi-674738h.htm>, 2019 web adresinden 15.10.2020 tarihinde alınmıştır.

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Haziran 2021

Yıl 11, Sayı 1, ss.171-195.

DOI: <https://doi.org/10.20493/birtop.923746>

Makale Türü: Derleme makalesi

Geliş Tarihi: 20.04.2021

Kabul Tarihi: 17.06.2021

Journal of Individual & Society

June 2021

Year 11, Issue 1, pp.171-195.

Article Type: Review article

Submitted: 20.04.2021

Accepted: 17.06.2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

HADŽIĆ, F., (2021). Social And Political (The Others) Exclusions Within The Post-Yugoslav Ethnonational Institutionalization In Bosnia And Herzegovina, Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (1), 171-195.

BOSNA HERSEK’TE POST-YUGOSLAV DÖNEMDE ETNİK-ULUSAL KURUMSALLAŞMADA SOSYAL VE POLİTİK (VE DİĞER) DIŞLAMALAR

SOCIAL AND POLITICAL (THE OTHERS) EXCLUSIONS WITHIN THE POST-YUGOSLAV ETHNONATIONAL INSTITUTIONALIZATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Faruk HADŽIĆ

Independent researcher, Bosnia and Herzegovina

Eposta: faruk.hadzic01@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1158-7858>**Abstract**

The paper analyzes the concepts, causes, and normative solutions of social and political exclusions in Bosnia and Herzegovina within post-Yugoslavia’s ethnonationalism paradigm and the Dayton Constitution. War, post-war neoliberalism produced economic destitution and social exclusions. Along with the clerical, ethnonationalism showed diligence as the primary determinant of patriotism, advocating the ideology of exclusion. The radicalization of certain groups became acceptable, as they would stand for homogenous countries. Lack of efficient form with a professional and robust government capable

of making autonomous reforms in the economy and social spheres influences phenomena. B&H's imposed ethnopoltical concept of "constituent peoples" rigidly removes the civic order, the citizen ideal, rights, and freedoms, decreasing political collectivism. The Dayton patterned ethnic-religious exclusivism and the unconstitutional "hybrid" identities. By ethnoreligious criteria, three groups of citizens are given the right to make decisions, generating political representation issues for the "Others." Although they do not represent a homogeneous group, they have the right to recognize their human rights. With a revised notion (national minorities, non-nationals, Bosnians), "Others" would be given the right to be represented in all state institutions, thus eliminating discrimination. Participation in the state's formation would reduce their unconstitutionality - decision-making process. The true expression of national freedom lies in the richness of human nature instead of the violent rigidity of ethnonationalism reserve. Overcoming sociopolitical exclusions and the economic necessity by systemic institutional transformation and EU political integration is demanding. "Two schools under one roof" model negates emancipation's educational process proclaiming systemic exclusion and ethnoreligious discrimination, amplifying security stalemate. Social status and stigma of trafficking-exploitation victims in sociolegal frameworks have substantial victimization dynamics consequences. More critical insight should be recognized as feminist theoretically significant to studying the phenomenon.

Keywords: Former-Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, ethnonationalism, social exclusions, political exclusions

INTRODUCTION

The author analyzes the concepts, causes, and normative solutions of social and political exclusions in Bosnia and Herzegovina (B&H) through paradigms of Yugoslavia's disintegration and the establishment of ethnonational-states and the Dayton Constitution. There have been very few attempts to operationalize socio-political exclusion in B&H,

focusing on the destitution and exclusiveness policy of a particular group within a country. The study uses secondary data sources from domestic and foreign scientific and professional literature within the theoretical literature conceptualization, analytical, and descriptive method.

The fact is that after the Second World War, socialist Yugoslavia became a kind of European success story. Between 1960-1980, it had one of the highest economic growth rates in the world, a decent standard of living, free medical care and education, a guaranteed right to work, one of the most respected passports, one-month paid vacation, a literacy rate of over 90 percent, and a life expectancy of 73 years, in terms of living standards and freedoms ahead of most Eastern European countries and certain branches of the economy ahead of some Western European countries. After Tito's death, the biggest issue was that civil democracies did not replace communism but ethnonational ones.

Some authors think that social exclusion is useless because there is no harmonized definition; a broad and unclear definition makes the concept practically unusable. The concept of exclusion leads to a policy that undermines self-reliance because it believes that what happens to others is not their fault and thus justifies demands for increasing redistribution. (Saunders, Tsoumi, 2002) Initially, the notion of exclusion appeared as a substitute for poverty. Social exclusion does not necessarily conform with poverty, nor does poverty result in exclusion; however, they can be interconnected. Exclusion generates the actions of individuals, groups, or institutions. It is often caused by structural factors and is not necessarily a consequence of the excluded persons' shortcomings, e.g., laziness, disinterest.

There is an increasingly accepted idea that exclusion should be linked to access to civil status rights. Some scholars believe that exclusion can be understood as a failure in one or more societal systems: a democratic-legal system, which ensures civic or civil integration, labor market system, which promotes economic integration, social welfare, which promotes social integration, the family system, and the local community system, which ensures interpersonal integration. (Vlemnickx,

Berghman, 2001) The opposite of social exclusion is social equality. It is not just about “inclusion” but about expanding opportunities for participation in economic, social, and civic activities, particularly “plural” civic space. The plural civic space is a central feature of a democratic society because it allows citizens to be active in the political sphere beyond elections. It should encourage governments to be transparent and accountable and highlight the limited freedoms and factors contributing to social exclusion contributory practices, unequal power relations, and institutional barriers that prevent access to public services and political participation. Politics of inclusion may imply the need to change the social “motherland,” not just the expectation that marginalized groups must adapt. The development of a democratic society’s institutions is considered a necessary precondition for freedom of human development and citizens’ active participation in political life through a critical channel of influence on its free development. Political participation is viewed through several channels. It comes first in the electoral process as the most basic form of political participation. Presence is considered political affiliation, referring to electoral participation. The degree of voluntary electoral is an essential indicator of the widespread political participation of citizens.

Approaches to social exclusion within the European Union (EU) are primarily based on two research traditions: the Anglo-Saxon tradition of poverty research, which emphasizes the impact of the distribution of financial/material goods and “social rewards” on social exclusion (distribution aspects) and the French (Francophone) tradition, which highlights the impact of social connections and relationships (relational aspects). (Bejakovic, 2009)

In B&H, social exclusion is a significant issue because 49% of the population is socially excluded for some reason, which puts this country in third place in the Western Balkans; an index is worse only in Serbia and Northern Macedonia, according to data conducted by the foundation for social inclusion and the Initiative for Better and Humane Inclusion. Moreover, B&H government institutions’ responsibility to improve the

economic and social situation through general social protection and social policy reform is not adequate. (Initiative for better and human inclusion, 2019) The current situation is exposed because it can harm the already weak socio-political cohesion. The author maintains that deprivation is the backbone of social exclusion. Social inequality in B&H is multi-layered, and it is essential to argue that gender adds a transversal and intrinsically related layer of vulnerability.

B&H is the most complex multiethnic discourse of the former Yugoslavia and place to the world's most complex public and political administration¹ and the Constitution (the Dayton Peace Agreement) in the form of ethnic-religious exclusivism. For centuries, the multiculturalism and multiethnicity of B&H have been affirmed and challenged both externally and internally. It is argued and challenged ideologically, historically, politically by coexistence, wars, conflicts, and urbanism. Simultaneously, with its thousand-year coexistence, tolerance, and multiethnicity, B&H is a survival model in Europe. It confirms this with its survival centuries before human rights declarations by both the EU and its institutions. The Constitution defines Bosniak – Croat – Serbs as a constituent people. The demographic remnant is unconstitutional in the B&H's ethnoreligious model, which is formed by agreement of the three constituent peoples. For the most part, a mere constitutional decor is appropriately enshrined in the last article of the Preamble of the discriminatory B&H Constitution. Therefore, the term „Others“ in the formulation of „hybrid“ identities (mixed ethnic marriages, other ethnicities, and those who declared themselves as Bosnians) is an unsentimental description of their position in this ethnoreligiously divided society. Those who do not belong to one of the three religious groups or do not want to show affiliation are considered a foreign element; they cannot elect representatives and are barred from running for office at any state level. (Hadžić, 2020: pp. 2) Several decisions of the European Court of Human Rights (ECHR) have never been implemented. (Iseric, 2019)

1 240 000 employees in administration and public enterprises, fourteen governments, 180 ministers, 3 languages, 3 presidents, 2 entities, 1 district, 10 cantons, and 207 active political parties on 3.5 million people.

The notion of Others is associated with the fact that they are second-class citizens, citizens “for the rest,” neither Bosniaks nor Croats nor Serbs. They do not have their political representatives, nor are they a homogeneous group that could define their unique interests. Although social groups have different social interests in the constituent peoples, which makes these peoples heterogeneous, Others have no point of connection except that they do not belong to any constituent people and are not politically articulated as one political entity. The author argues that B&H’s constitutional and political construction of B&H tailored in Dayton is a natural source of the others’ political and legal existence. National political elites are not recognizing it as an issue and a threat to their legitimacy.

The intertwining of observed phenomena and activities is deeply embedded in political instability, institutional weakness, and widespread corruption and unemployment in the region, in the theoretical context of a weak state. In a broader socio-political sense, nationalism, i.e., the foremost advocates of the ideology of exclusion, “very quickly became allies in the former Yugoslavia” (Papić, 2002: pp. 33), which further weakened and impoverished all others who do not support such discourses. The author argues that the “anti-civilizational model” of “two schools under one roof” is probably the most perfidious form of segregation policies of ethnonationalism, which created the conditions for systematic alienation from another and channeled and structured teaching of nationalism. A specific (extremely negative) characteristic of the post-Yugoslav space is that religions are identified with nations (majority). “National identities built and consolidated with such confessional exclusivism (usually associated with ethnic) manifested themselves as extremely impermeable and inflexible” (Hadžić, 2020: pp. 6), and the rivalry between their national umbrella projects was almost irreconcilable. Therefore, “this form of nationalism maintained a firm position in former Yugoslav societies’ political processes.” (Hadžić, 2020: pp. 19) The result is that nationalist ideologies and identity politics have swallowed up the social themes; economic migrations in Western Balkans are among the highest in the EU. (Eurostat, 2017). The old ethnonational

parties of “war origin” have dominated coalitions, a rule for twenty-five years, and B&H could remain in its premodern political phase for a long time, only as a “failed state.” Today, the Western Balkans, in general, “remain” radical, weak, and “fragile.” (Woodward, 2010).

1. The social exclusions in B&H after the breakup of Yugoslavia

The contradictions between the political and economic spheres did not enable Yugoslavia’s self-transformation to be carried out pacifically. If we label unemployment and low levels of education as “internal” causes of poverty, wars can be treated as “external” causes. It is a fact that wars are based on war profiteering and an illegal economy. Wars destroy natural and created material means. The means of production were destroyed - factories, transport, trade, infrastructure, housing, and jobs, which caused deprivation. Four types of “capital” determine social exclusion: financial capital (provides access to goods and services), human capital (determines economic participation), social capital (determines civic and political participation), and physical capital (together with social capital enables social interaction). (Kunz, 2003)

There are specific causes of inequality in B&H because of the financial and social consequences of the 1992-1995 war devastation, internally displaced persons, social problems, poverty, and the loss of the population’s fundamental social values. As much conditioned by war, so much motivated by bad policies. The country has been in a deep recession since 2008 with a high unemployment rate and galloping indebtedness combined with falling GDP, of which public administration spends 49.3% annually. They highlight the fragility and social injustice within the labor market where minimum salaries are applied without incentives or provisions for worker skill improvement, keeping workers locked in a survival cycle. Furthermore, organized crime is often intertwined with the political structures, and some transitional effects become structural, “the effects of war are institutionalized in the social dislocation and legitimization of criminal organizations.” (Hadžić, 2020: pp. 42) War and post-war ethnopolitics have repeatedly affected the state of

socio-political exclusions through the aforementioned social disintegration, which was reflected in the existence of a “fragmented” institutional framework to counter this phenomenon. Thus, a “weak state” that is not a member of the EU is ethnically divided, with a political culture of fear. There is a noticeable pattern of the criminalization of society. (Pugh, Divjak, 2012). Poverty and unemployment could be used as a resource for criminal exploitation of impoverished populations – “potential victims of exploitation.” (Hadžić, 2020: pp. 188)

Thus, over the past post-war decades, B&H has faced a massive increase in socially excluded people. In addition to poverty, the social exclusion is generated by the social position of children and families with children, which is one of the causes of the demographic catastrophe, as well as the social exclusion of people with disabilities, the poor, the elderly, and women, which causes negative demographic processes and deepens socio-economic exclusion. Many people do not have access to public healthcare services and pensions. Around 20% of the population is without health insurance; many employers do not satisfy the required contributions; 16.5% of employed people are poor. Families with three or more children are especially vulnerable, with more than two-thirds of them living in severe poverty. (Unicef, 2016) Women with disabilities, single mothers, human trafficking sex-workers, and single women suffer social exclusion in an environment where scarcity of resources is combined with a patriarchal belief system, “often becoming second-class members of local communities.” (UNDP, 2007: pp. 43)

The “plundering” of undestroyed property of individuals, households, the economy further impoverishes society - the country. It took decades to reach the pre-war level of development. According to the author’s calculations, B&H had reached the development level since 1990 only in 2005. It is estimated that about 30 percent of GDP growth per capita comes from donations. Here is how 2005 is explained as the year of the level of development reached since 1990. 1990. GDP per capita was 2,400 USD (depending on the calculation method, the organizational principle, or the principle of the same activities, 2,383 to 2,498, average 2,415

USD). According to the Statistical Yearbook of the Federation of B&H in 2008, GDP per capita in FB&H in 2005 was 2,418 USD. As for the state of B&H, according to the Human Development Report 2007/2008. GDP per capita in 2005 was USD 2,546, which is a level of USD 2,415 compared to 1990, an index of 105. (Republic Statistical Office, 1991) We can conclude that B&H reached the pre-war level of development in 2005 - 15 years after the war, correct.

Over 100,000 dead residents should be remembered with great reverence. Two million residents have changed their place of residence. The material damage alone is estimated at far more than ten billion USD. It is still necessary to determine the exact extent of the devastation of human capital - people. The author was interested in the assessment of the social impact of traumatic events, given in the paper: "Social and psychological impact of traumatic events and torture on the civilian population in Bosnia and Herzegovina," by Arcel, Popović, Kučukalić, Mehmedbašić, and others. It should be borne in mind that data in the proportions of the catastrophic social situation are the essential characteristics of social exclusion and poverty of the population with all the characteristics of both phenomena. The Human Development Report 2007 provided, for the first time, a methodology for calculating the social exclusion index. The very definition of social exclusion we gave in this study, to recall, describes the phenomenon of exclusion as the interdependence between poverty, long-term unemployment, social isolation, and education. Another broader definition of social exclusion considers the interdependence between living standards, health status, education, society's participation, and access to services. Based on a survey conducted in 2006 on a representative sample and other estimates, the general social exclusion index for 2006 was 50.32. It shows that half of the B&H population is excluded from society in some way.

There is no significant difference between urban and rural populations. Also, there are no significant differences between the Federation of B&H (51.01) and the Republika Srpska (49.50). Furthermore, the 2006 index of extreme social exclusion in B&H is estimated at 21.85, which

means that about 22 percent of the B&H population can be described as 'extremely socially excluded.' Differences between FB&H (24.53) and RS (20.01) are visible, as well as between urban (19.75) and rural (23, 57) populations. It expressed as a percentage means that the rural population is 19 percent more extremely socially excluded than the urban population. The index of long-term social exclusion is also calculated. It differs from other indices in that it measures the B&H population segment exposed to the risk of long-term exclusion, the cause of which is the lack of opportunities for self-improvement. Being employed but still being exposed to great insecurity and lack of opportunities can lead to future long-term exclusion. The value of this index for B&H in 2006 was 47.31, which means that 47.31 percent of people in B&H employed are at risk of remaining part of the long-term excluded. Over the past post-war decade, B&H has faced a massive increase in socially excluded people. Thus, deprivation is the backbone of social exclusion.

According to the publication "Poverty and workers poverty in B&H" (2016), below the absolute poverty line in B&H was 28% of the population. It means that about 900,000 people live below the absolute poverty line. It is indirectly confirmed by estimates international organizations from 2016. UN research shows that every sixth inhabitant of B&H lives from 3-5 KM per day (90-150 KM per month). 17% of the population is in extreme poverty, far away below the absolute poverty line; it is a 700.000 population on the brink of poverty. The other side of the paradigm is the growth of social inequalities (EUR 5 billion in savings is held by 1% of the population, 90 multi-billionaires exist in B&H). (Papic, 2016)

The poverty rate based on the current activity status of the head of household shows the following: in B&H, 16, 4 percent of employees are deficient (FB&H - 16.38 percent; RS - 15.99 percent and BD B&H - 25.66 percent); 26.76 percent of the unemployed (FB&H - 25.86; RS - 27.61 percent and BD B&H - 31.15 percent); and 35.15 percent incapable of work (FB&H - 30.28 percent; RS - 39.98 percent and BD B&H - 5.20 percent). It should be remembered that 16.4 percent of employed

persons are deficient, which means that even employment does not guarantee a way out of poverty. A lower level of education of the head of the household is already poverty. Thus, of the persons without education in B&H, 31.1 percent are deficient (in FB&H - 30.20 percent; RS - 38.39 percent and BD B&H - 19.6 percent); with primary education 24.17 percent (FB&H - 24.1 percent; RS - 23.77 percent and BD B&H - 32.21 percent); with secondary education 15.45 percent (FB&H - 14.74 percent; RS - 16.4 percent and BD B&H - 23.33 percent); and with higher education 3.23 percent (FB&H - 3.14 percent; RS - 3, 33 percent and BD B&H - 4.09 percent). To summarize, which groups are the poorest: families with more than two children, the elderly, people who cannot work or people with disabilities, the unemployed, and people with a low education level. An essential part of the poverty analysis is inequality: almost 20 percent of the poor in B&H account for only 7.2 percent of total expenditures, and the wealthiest 20 percent accounts for more than 39 percent of total consumption expenditures. When assessing the poverty level in B&H, we must keep in mind that a significant part of the population at risk of a rapid decline below the poverty line, especially informal sector workers and their families. The population at a high risk of poverty is estimated at 22.9 percent (789,385 citizens). It means that 41.5 percent of the population is below the poverty line or is very close to poverty (1,429,166 citizens).

In the last few years, unemployment has increased, and the estimate of unemployment in the first quarter of 2005 was 50%. (UNDP, 2018) With an average salary of 890 KM and a pension of 390 KM, the B&H “average” is poverty. These are circumstances that erode the economic picture and strengthen the citizens’ economic depression and political pessimism. Increased poverty strengthens the impulse for young people to leave the country; however, due to the inability to emigrate legally (non-EU passport²) there is a real danger that young people from B&H will fall victim to organized trafficking cartels. Besides, the

2 For an immigrant who is not a national of a Member State (called a third-country national) to become a European citizen and have all the rights, he or she must first become a national of a Member State.

consequence of “quasi” macroeconomic stability in B&H is the registered unemployment rate of 50%, above the unemployment rate of 48% that preceded Hitler’s coming to power in the 1930s. All of these were ideal preconditions for the expansion of the types of phenomena.

The international community created the Constitution and the Election Law in B&H (Dayton Accords), defining only the categories of collective representation, not the citizen, which is not present in any other European country. Moreover, Dayton’s B&H, due to massive public administration, within the most notably economic sphere, is non-functional and unsustainable. In a general sense, it causes the growth of inequality, exacerbates social tensions, increases poverty, and poses a serious obstacle to economic and social development. In this situation, in addition to social injustice, there is also “systemic” discrimination in specific social life segments, especially in terms of social policy and employment: discrimination against non-war persons with disabilities concerning war invalids (in categorization and amounts of benefits), territorial discrimination in terms of exercising some social rights (for example: in FB&H 5 cantons pay child allowance, different sizes, and in 5 not), discrimination in employment in the public sector based on political affiliation, the parties in power do not employ professionally qualified persons, discrimination in the Constitution and the election law, especially “others” (the cases of Sejdić - Finci- Zornic – Slaku - Pilav). Within social inequality and discrimination, the plural civic space is blocked by ethnic division.

We can conclude that the disparity between the employed and unemployed population, the war past, poverty, insecurity, and a culture of corruption are among the leading causes of economic immigration. According to Transparency International’s annual report (2018), B&H is stagnantly paralyzed by corruption. Moreover, while political elites are engaged in spreading panic from refugees and immigrants coming to B&H, the socially excluded citizens who fail to ensure a subsistence minimum - or do not want to accept the depressing thought that their lives must be reduced to a mere struggle for existence - are looking for

ways to leave. According to some research, there is no systematic statistical approach in B&H, while Germany and Austria keep very accurate records of immigration from B&H. In 2016 alone, 20,555 people from B&H came to Germany. Whole families are among them: in 2017, 2,605 children from B&H under 15 went to Germany with their parents. In the same period, 4,600 new emigrants from B&H registered in Austria. The increasingly complex political and security position leaves no alternative even for those who have relatively good employment. The citizens' consciousness can best be seen in the example of V.T., one of the most promising sound recorders in a media house. "There has been no progress here for years: Politicians are behaving in a tried and tested way" the 'divide and rule' recipe, and this has been going on since the Dayton Accords. I am not ready to spend the rest of my life waiting for national leaders' final agreement.' Until recently, I thought about leaving B&H only for economic reasons and because expertise and professional experience are not valued here, but political suitability and family ties." (DW, 2019)

Within the EU approaches to social exclusions, distributive aspects include: income, essential elements of living standards, labor market, education, housing, health, and housing, and relational aspects include: social ties, participation in civil society organizations, participation in political life, and family life. (Bejakovic, 2009) On a legislative basis, the public within local communities is not receptive to this issue. The formal and informal social control system must be adequately developed because there is no control of this negative phenomenon without the forms of control. The international community has been the driving force behind all activities, exerting political pressure on local authorities, assisting NGOs, and supporting the media. The author maintains that, in the long run, this balance must be changed in favor of domestic institutions.

Simultaneously, society limits the legal protection and reintegration of victims of human trafficking and exploitation by stigmatization. Victims of trafficking are subjected to conditions that devalue

and degrade their dignity and humanity, and societal beliefs about the types of slavery they are forced into often participate in the shadow of human rights violations. (Carol, 2011) The cooperation of relevant actors in the fight against human exploitation and sociopolitical exclusions largely depends on what is happening on the political scene and the government's political will. As a result, there is a lack of adequate mechanisms for identifying and providing legal assistance to victims of exploitation, lack of social welfare, and insufficiently developed assistance programs that are not tailored to the specific needs of unemployed and victims in which the state does not participate. (Adžajić, Dedović, 2003)

Although nationalism does not distinguish between genders, it knows only the difference between those who support or resist it. In such an environment, the last period of patriarchy is doubly coded in the sense that the seemingly complete triumph of all those misogynistic patterns of O. Weininger, which N. Moranjak spoke about in her text *Misogyny - the roots of social pathology*, with the proviso that not even some kind of individual resistance has wholly disappeared. Instead of expressing respect for dignity and equality, such a policy expresses contempt and disrespect. We can problematize that the role of free choice or free will or coercion in the Balkans is weak, by the creation from above, by the will of the party, the political propaganda of its activists, and the violent coercion to collectivism. The current situation was not only influenced by politics from the end of the last century, nor by the events that marked it, but in a broader context, we should look at historical, ideological, and religious concepts that have always created gender relations in South Slavs. (Gromača, 2004) Based on how patriarchy is defined, i.e., what makes radical and "what makes liberal," we can claim that we have never had a radical patriarchal culture or policy that would a priori exclude all the rights in the South Slavic community of others. However, gender discrimination against women and minority groups concerning social norms exists (World Bank, 2010) and creates a favorable climate for developing this problem, which serves men to maintain their traditional role of privilege and power. While the feminist cultural function within the nation's symbolic construction as a natural order has

received much attention from the feminist side, both women's complicity and the role of masculinity in establishing an ethnonational political community based on conservative values remain insufficiently explored. For example, the extent to which gender relations also have a restrictive effect on male subjectivization - especially compared to socialist constructions of masculinity-has rarely been asked.

Greater attention to victims' social construction is necessary because of the effects of such representation in judicial institutions and the community on perpetuating sexist and racist stereotypes that harm the victims' human rights and otherwise marginalized people. Moreover, the child's dependent position further exacerbates the stigma that poverty brings and the disenfranchisement at many levels to which the poor or people are excluded/marginalized based on developmental difficulties, gender, or ethnicity. (UNDP, 2009). Besides, children are not a homogeneous group and need more support and protection mechanisms.

2. Ethnonationalism and political exclusions in B&H

After the war, the state institutions were weak, conflicts of interest and inter-ethnic mistrust of the recently warring parties were significant. Such circumstances have made the fragile political situation more unstable; however - the international community has reconstructed the nationally polarized society. Instead of a developmental and social program, national and religious glorification, interethnic accusations, and conflicts have been opened, which opens space for political elites to manipulate the fear of domination over each other. "National identities built and consolidated with such confessional exclusivism (usually associated with ethnic) manifested themselves as extremely impermeable and inflexible, and the rivalry between their national umbrella projects was almost irreconcilable. (Hadžić, 2020: pp. 2)

Former Yugoslavia societies carry the specificity that ethnic or national identity is most closely linked to religion. The basis for the conflict was an effort to realize one national-political project to the detriment of another. Thus, to complete one nation-state to the detriment of another.

However, having once entered the phase of active struggle for territories, national-political projects, according to their internal logic, according to the system of connected vessels, can hardly give up the struggle to complete national territories and nation-states until they eventually experience a convincing defeat by other national projects. The existence of a “minority and majority” or “friend and enemy” relationship (the enemy is always that of another religion or the atheist) is the foundation of the symbiosis of the political, religious, and ethnonational factors in the former Yugoslavia. “This symbiosis fills part of the personal space of human intimacy and becomes the dominant form of behavior for the new generations.” (Hadžić, 2020: pp. 4) Ethnoreligious segregation is created and legitimized, and the country is far from democratic principles. Moreover, the plural civic space is blocked; citizens are excluded from fostering multiethnic dialogue, not participating in economic and political processes within the high unemployment and economic migrations.

Political projects were started by war, segregation among ethnic groups continues only through education, within the discriminated educational phenomenon of “Two schools under one roof.”³ “There are those borders, we do not agree, and we do not want to be in touch,” says a high school student from Mostar, adding that he was never on the Old Bridge⁴ out of fear, because, as he says, “someone will recognize that he is a Croat and get into trouble.” “Four students express such an opinion in the same first sentence. The same student states that he can recognize a “Muslim” crossing the bridge by “speech, movement, clothing, facial texture, and darker skin.” (Perspektiva, 2015) These phenomena show blatant indoctrination with elements that produce antagonism and violence, creating clones of ethnoreligious primogenitors and preventing

3 Schools in B&H are based on ethnic segregation. Students from two ethnic groups, Bosniaks and Croats, attend classes in the same building but are physically separated and taught separate curricula.

4 Unesco’s 16th-century Ottoman bridge (rebuilt after it was destroyed during the war) in the city of Mostar in B&H crosses the river Neretva and connects the city’s two parts.

young people's development into moral citizens individuals. In political life, ethocracy replaces democracy, special ethnopolitical totalitarianism replaces national (state) political orientation, and ethnopolitics, biopolitics, and populism grow unstoppably against democratic politics. The most important feature of this approach is undoubtedly creating a discourse of "naturalness," supported by different, mostly pseudo-scientific, or mythopoetic narratives of a particular nation. Naturalness discourse aims to devalue alternative discursive patterns as "utopian" or "abnormal." "It is a kind of naturalistic delusion of the dominant ethnopolitical discourse." (Hadžić, 2020: pp. 257)

Furthermore, collective interests dominate citizens' individual preferences in the example of B&H, preventing the development of free debate and the inclusion of non-ethnic elements of society. On the example of B&H, institutions' strength in law and good governance was assessed as inferior, with deteriorations noted. This situation's reasons are inconsistent laws, "ineffective coordination within institutions and between different government levels, the fragmentation of institutional structures, and the absence of a supreme judicial body." (Hadžić, 2020: 43) The essence of democracy is reflected in the responsible conduct of public affairs and, accordingly, the possibility of government oversight by citizens as direct beneficiaries and government financiers. Therefore, citizens' policy-making approach at the national level is considered (parliament, government, president) and local. In this way, these democracies' institutions complement the institutions of participatory democracy, thus emphasizing citizen participation even outside the basic framework - elections. While the obedient serve the authorities, the ethically minded individuals should serve (all) people and humanity -not religion; and not the nation. These are different nuances and types of endangerment of human freedoms in B&H today.

The judiciary and the possibility of exercising citizens' rights is another form of participation and citizen participation in civil society organizations. Civil society represents a crucial link in political participation in several ways. Engagement in the civil sector is a vital channel

of political participation. This sector owns several functions, “such as the control function towards the government sector, educational, solidarity, integrative, civilizing, and driving function. “(Paunović, 2007: pp. 21). Public debate is how the common interest is reached and decided. In B&H, the public sphere reveals a landscape of emptied civic, national, state politics.

In addition to betraying the very essence of education as a meeting place, socialization, and integration, the mentioned above model of “two schools under one roof” is probably the most perfidious form of segregation policies of ethnonationalism, which created the conditions for systematic alienation from another and channeled and structured teaching of nationalism. The result of such an arrangement is probably the upbringing of national fundamentalists who do not know and even despise the difference. For example, a student of Croatian nationality in the Bosniak part of the school attends classes according to the B&H curriculum - or vice versa. Ethnonational aggregation, i.e., ethnic exclusion, does not only affect students. A good example is the case of the dismissal of teacher A. F. in 2003. Namely, this teacher was temporarily employed in a school that worked according to the Croatian curriculum. However, after the Croatian Association of Parents’ reaction, she lost her job precisely based on ethnicity, i.e., the language she speaks. Parents felt that a Bosniak teacher could not adequately teach their children because it endangered specific ethnic/cultural aspects of a mono-ethnic, “pure” education. (Alispahic, 2003) Several other similar examples warn us that the phenomenon of “two schools under one roof” goes beyond political and formal frameworks and, as such, represents a highly complex social problem. Parents have become agents of preserving and reproducing this concept, indicating the successful naturalization of segregation policies that cannot be addressed exclusively at the political and administrative levels.

As B&H’s constitutional order puts members of the constituent peoples privileged, it is often described as a majority country. On the other hand, those in the minority, whether they are a constitutional category

of Others or a legally recognized national minority or a de facto minority, suffer various discrimination types. B&H has ratified several international treaties regulating the rights of national minorities. More precisely, the rights of national minorities should be ensured. The existence of Others in the constitutional and political system is not caused only by its society's multiethnicity. It is conditioned, with a more significant reason, by the division of society in which nations, as constituent peoples, have a significant political role and, as such, participate in the exercise of state power. Although consociation elements in various forms have a long tradition, consociational democracy in the true sense can only be spoken of since Dayton.

The Dayton constitutional order stands out in the nation's foreground, defined as constituent peoples, as political subjects, and not only as social groups. Political processes are primarily based on tripartite negotiation and bargaining. Political institutions often resemble diplomatic conferences of representatives of three collectives negotiating compromise solutions. Others also found their place in such a constitutional system and political system. At the state level, the most important political institutions deny the others' right to be elected and have their representatives in them. The exception is the Council of Ministers of B&H because the law on the Council of Ministers states that it must include a member from the Others' ranks or that the Secretary-General's function must be guaranteed to the Others. This solution is an exception because the mentioned law was passed in 2003 when the Others' position began to change. It was related to the amendments to the entities' constitutions from 2002.

There are no others in the state's political institutions, although, after 2002, they were represented in the entities' political institutions. (Ademovic et al. 2012) The reason is that they are not a social group that some standard features and interests would characterize. They are a group simply because they do not belong to one of the three groups or one of the three ethnicities - nations. They are a group "for the rest," which leads them to be discriminated against in political life. While

Bosniaks, Croats, and Serbs participate in political life on two grounds - as citizens and as members of the people, others participate in political life (at least when it comes to the state's political institutions) only as citizens. The "Others" comprise two large groups: national minorities and citizens who cannot or do not want to declare (many declare as Bosnians) themselves ethnically - nationally. These are citizens who refuse to declare their ethnic affiliation, which is also a legitimate human right. It is also possible that they feel that they cannot declare their ethnic affiliation. Of particular interest is "the numerical ratio of these two groups that make up the "Other" category." (Ademovic et al. 2012) The public gets the impression that they often stand out in the foreground of the national minority, which from the point of view of their number, even of potential political significance, is not justified if they are compared to the nationally undecided.

The author suggests that reactionary nationalism elevates specific characteristics of its national type to the heavens. However, with contempt and disparagement of others, this worship is utterly absurd since they represent a scarce typification, which disfigures and cripples one's own culture. The struggle for a nation's dignity and freedom is, first and foremost, a struggle for man's dignity. From ancient times the Greek philosophers penetrated "truths" and understood the mentality of free-minded people. True nationalism would literally, not just declaratively, care about those it represents.

Conclusion

War, post-war neoliberalism produced pervasive economic destitution and social exclusions. Lack of efficient form with a professional and robust government capable of making autonomous reforms in the economy and social spheres influences poverty and social exclusion. There is a deficit of political stability and readiness, regardless of political options, through the executive and legislative bodies; without political effort to combat crises, scarcity and social exclusion might increase. It is necessary to respond through social and development policies

to address the growing number of marginalized individuals or groups excluded from the community's daily life.

The political destiny of a country, in theory, should depend on all its citizens. The Dayton Accords patterned ethnic-religious exclusivism and the unconstitutional "hybrid" identities. Thus, by ethnoreligious criteria, three groups of citizens are given the right to make decisions, generating political representation issues for the "Others." Although they constitute a minority and do not represent a homogeneous group, they have the right to recognize their human rights. It means that their constitutional position and their role in the political system must change. With a revised notion (national minorities, non-nationals, Bosnians), "Others" would be given the right to be represented in all state institutions, thus eliminating discrimination. Participation in the state's formation would reduce their unconstitutionality. What would distinguish them from the constituent peoples, formally and legally, would be the decision-making process. As the Others cannot have their vital national interests, they would not be able to use the specific right of veto, which in the decision-making process still belongs to the constituent peoples. It means that it should be unconditionally stitched the constitutive rights and concerning the collectivity of non-constitutive. This approach is the way to fast democracy of the government system at all levels in B&H. The current situation requires changes in the collective path. B&H's imposed ethnopolitical concept of "constituent peoples" rigidly removes the civic order, the citizen ideal, rights, dignity, and freedoms, decreasing political collectivism.

Social status and stigma of trafficking-exploitation victims in sociological frameworks have substantial victimization dynamics consequences, which leaves room for further exploitation. Working on the effects of representing victims in different ways of institutional, community, and juridical stigmatization, not exclusively on enabling the occurrence, is essential. More critical insight should be recognized as feminist theoretically significant to studying the phenomenon.

Overcoming sociopolitical exclusions and the economic necessity by systemic institutional transformation and EU political integration is a demanding phenomenon that have hugely detrimental consequences. As a cause, political, economic, and cultural distress continues, and society reacts with a mass exodus from the country. If the continuous pace of economic migration in the Western Balkans continues, more citizens will live abroad in a few decades.

Without imaginatively developed democracy in B&H with all their legal and political potential, the ethnic-religious construction of nations creates an environment for further destabilization of society and deepening conflicts among ethnic groups. Ethnopolitics are mostly war politics; they contribute to the culture of fear and minimized space for citizens' meaningful participation and their influence in political and economic processes. The influence and "action" of the international community in B&H, the international centers of power, are becoming necessary and urgent within these frameworks.

Along with the clerical, ethnonationalism showed diligence as the primary determinant of patriotism, advocating the ideology of exclusion. The radicalization of certain groups became acceptable, as they would stand for homogenous countries. Harmonized interethnic relations are not developing in the spirit of centuries-old interethnic tolerance among the peoples. The phenomenon of "two schools under one roof" is part of that pattern. Let us consider that education as a process of emancipation and enlightenment should represent a dialogue of diversity, allowing and creating a plurality of ideas that would enable critical reasoning. It is clear that "two schools under one roof" negate such a statement, proclaiming systemic exclusion and ethnic-religious discrimination, amplifying conflicts and security stalemate in current local-historical circumstances. The true expression of national freedom lies in the richness of human nature instead of the violent rigidity of nationalist arrogance. In revealing the supposed national character's human side, the people's authentic dignity and authentic freedom can be achieved.

REFERENCES

- Ademovic, N., Marko, J. & Markovic, G. (2012). Ustavno pravo Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer e. V.
- Adžajlić-Dedović A. (2003). Prostitution in B&H, Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka
- Alispahic, F. (2003). <https://fatmiralispahic.ba/2003/10/08/hrvatski-nacizam-u-bosanskim-skolama/>, page accessed 1.11.2020
- Arcel, L., Popovic, S., Kucukalic, A., Mehmedbasic, A. & Ljubotina, D. (2003). Treatment of torture and trauma survivors in a post-war society, *Association for Rehabilitation of Torture Victims, Centre for Torture Victims (CTV Sarajevo)*, pp. 135-158
- Bejakovic, P. (2009). Vodice za socijalnu uljucenost. Beograd: Institut za javne financije
- Carol, H. (2011). The politics of rescue, Peacekeeping and anti-trafficking programmes in Bosnia-Herzegovina and Kosovo, *International Feminist Journal of Politics*, Vol 7, pp. 175-206
- Eurostat, Migration and migrant population statistics (2017), available at <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190321-1>
- Gromača, T. (2004). Crnac, Zagreb: Durieux
- Hadžić, F. (2020). The European Union (EU) Political Identity within the migrant crisis, and the Balkan – Bosnian route; xenophobia and religious identity. *Research, Society and Development*, 9(10), pp. 1-29. <https://doi.org/10.33448/rsd-v9i10.8685>
- Hadžić, F. (2020). The political psychology of extremism; “naturalness” of the phenomenon in the Western Balkans. *Technium Social Sciences Journal*, 11(1), pp. 250-267. <https://doi.org/10.47577/tssj.v11i1.1519>
- Hadžić, F. (2020). The Politicization of Religion and the Sacralized Balkan Nations Regarding Bosnia and Herzegovina, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 40, Iss. 7 , Article 8, pp. 1-27

- Hadžić, F. (2020). Transnational Human Trafficking and Stigmatization in the Western Balkans – Bosnia and Herzegovina; Socio-Political and Economic Framework. *Current Research Journal of Social Sciences and Humanities*. 3(2), pp. 178-195 <http://dx.doi.org/10.12944/CRJSSH.3.2.06>
- DW, (2020). <https://www.dw.com/bs/egzodus-iz-bosne-i-hercegovine/a-49486241>, (2019), page accessed 20.10.2020.
- Initiative for better and human inclusion, Report, (2019). available at http://www.ibhi.ba/Documents/Publikacije/2019/Prvi_policy_papir_finalna_verzija.pdf
- Išerić, H. (2019). *Judgments of the European Court for Human Rights in Cases Sejdić and Finci, Zornić, Šlaku and Pilav – nudum ius in B&H*, available at http://www.fcjp.ba/analize/Harun_IsericPresude_ESLJP_Sejdic_i_Finci,_Zornic,_Pilav_i_Slaku%E2%80%93nudum_ius_u_BiH.pdf
- Kunz, J. (2003). Where Is Platform 9 ¾? Understanding Income Security and Social Exclusion, CCSD/HRDC conference “Building a Social Inclusion Research Agenda”.
- Papic, Z. (2016). Put progresivne ljevice u BiH, Siromaštvo i radničko siromaštvo u BiH, Socijalna kriza u BiH - siromaštvo i socijalna nejednakost - Šta da se radi?, Sarajevo: Forum Lijeve Inicijative
- Papić, Ž. (2002). Bosnia and the Balkans, Opportunities and Conditions for Recovery, *Forum Bosna / e*, Sarajevo, Vol. 17/02
- Paunović, Ž. (2007). *Budućnost civilnog društva*, Beograd: Centar za razvoj civilnog drustva
- Perspektiva, (2015). *Radio Free Europe in cooperation with The National Endowment for Democracy*, TV-series
- Pugh, M. & Divjak, B. (2012). The political economy of corruption in Bosnia and Herzegovina, *Corruption and Post-Conflict Peacebuilding: selling the peace*, pp. 99-113

- Saunders, P. & Tsumori, K. (2002). Poor Concepts, Social Exclusion, Poverty and the Politics of Guilt. *Policy* 18, pp. 32–37.
- Statistical Yearbook of SR Bosnia and Herzegovina, (1991). Republic Statistical Office, available at <http://www.bhas.ba/?lang=en>
- Transparency International Annual Report, (2018). available at <https://www.transparency.org/en/countries/bosnia-and-herzegovina>
- UNDP, (2007). National Human Development Report, https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/en/home/library/nhdr/nhdr-2007.html
- UNDP,(2009). Legal Empowerment of the Poor and the Elimination of Poverty, available at <https://www.un.org/esa/socdev/documents/reports/Legal%20empowerment%20of%20the%20poor.pdf>
- UNDP, Annual report, (2018). available at <https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/corporate/annual-report-2018.html>
- Unicef Annual Report (2016), available at https://www.unicef.org/media/49126/file/2016arr_health.pdf
- Vleminckx, K. & Berghman, J. (2001). *Social Exclusion and the Welfare State: An Overview of Conceptual Issues and Implications*, Elgar: Cheltenham
- Woodward, S. (2010). *Varieties of State-Building in the Balkans: A Case for Shifting Focus*, available at https://www.berghoffoundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Articles/woodward_handbook.pdf
- World Bank, (2010). Quantitative analysis of the on economic mobility, labor market, and gender issues in B&H, available at: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/754241467992483659/pdf/97640-ESW-P132666-and-P152786-Box385353B-PUBLIC-BiH-Gender-Disparities-in-Endowments.pdf>
- Zavod za statistiku B&H, (2018). Anкета o potrošnji kućanstava 2015, available at http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2018/CIS_01_2015_Y1_0_HR.pdf

